

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
імені Т. Г. ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

БЛАКИТНИЙ МАКСИМ МИХАЙЛОВИЧ

УДК 271.2-773(051):908(477.51) «1861/1918»

ДИСЕРТАЦІЯ
ЦЕРКОВНЕ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ
ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (1861–1918)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ /Блакитний М.М./

Науковий керівник: Коваленко Олександр Борисович, кандидат
історичних наук, професор

Чернігів–2019

АНОТАЦІЯ

Блакитний М. М. Церковне та соціокультурне життя Північного Лівобережжя України за матеріалами періодичних видань Чернігівської єпархії (1861–1918). На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2019.

У дисертації на підставі комплексу писемних і зображальних джерел, значну частину яких уперше запроваджено до наукового обігу, з'ясовано основні етапи розвитку періодичних видань Чернігівської єпархії, авторський склад часописів і газет, тематику й інформаційний потенціал публікацій, схарактеризовано чинники, які впливали на розвиток церковної періодики регіону. Важливе значення для становлення і розвитку єпархіальних видань на Чернігівщині мала особиста зацікавленість і підтримка цього процесу з боку впливових архієреїв Філарета (Гумілевського), Сергія (Соколова), Антонія (Соколова), Василя (Богоявленського). Активну участь у виданні часописів брали викладачі духовних навчальних закладів регіону – Чернігівського духовного училища, Чернігівського жіночого єпархіального училища й передусім Чернігівської духовної семінарії. Вагомий вплив на редакційну політику здійснювало також єпархіальне Братство св. Михайла, князя Чернігівського.

Єпархіальні часописи відігравали важливу роль у висвітленні церковного та соціокультурного життя Північного Лівобережжя. Загалом вони підтримували політику уряду Російської імперії, у тому числі Святійшого Синоду, що була спрямована на зміцнення позицій самодержавства і Російської Православної Церкви в Україні. Однак чимало публікацій на сторінках часописів було присвячено українській тематиці, що об'єктивно сприяло відродженню історичної пам'яті та національної свідомості українського

народу. За доби Української революції періодичні видання Чернігівської єпархії значною мірою змінили свою політичну орієнтацію і досить повно відображали на своїх сторінках докорінні зміни у церковному та соціокультурному житті.

Історію періодичних видань Чернігівської єпархії доречно розподілити на чотири основні етапи. *Перший етап* охоплював час від заснування часопису «Черниговские епархиальные известия» у липні 1861 р. і до кінця 60-х рр. XIX ст. Натоді відбулося становлення і організаційне оформлення єпархіального видання, редакційного та авторського колективів. *На другому етапі* (70–80-ті рр. XIX ст.) внаслідок недостатньої підтримки з боку керівництва єпархії редакція часопису опинилася у скрутному фінансовому становищі, погіршилася інформативність офіційної частини, що призвело до падіння популярності єпархіального видання серед громадськості. *Третій етап* (1890–1911 рр.) був позначений поступовим відродженням кращих традицій часопису. Останній, *четвертий етап* (1912–1918 рр.) ознаменувався виданням з ініціативи єпископа Василя (Богоявленського) нового часопису «Вера и жизнь» і газети «Черниговский церковно-общественный вестник». Суспільно-політичні перетворення 1917 р. спричинили занепад часопису «Вера и жизнь» і газети «Черниговский церковно-общественный вестник». Водночас Українська революція призвела до появи газет «Черниговский вестник» і «Голос духовенства и мирян Черниговской епархии».

На підставі публікацій на сторінках періодичних видань Чернігівської єпархії в роботі висвітлено процеси, які відбувалися у церковному та соціокультурному житті регіону. Оприлюднені в єпархіальних виданнях матеріали дозволяють схарактеризувати повсякденне церковне життя, діяльність православних братств, парафіяльних опікунств, благодійних фондаций на території Північного Лівобережжя України у другій половині XIX – на початку XX ст. Видання досить повно висвітлювали діяльність духовних навчальних закладів Чернігівської єпархії, перебіг освітнього і виховного процесів, кількісний та якісний склад учнів та викладачів. Опубліковані у місцевій церковній періодиці матеріали дозволяють на прикладі Чернігівського

свічкового заводу з'ясувати джерела фінансування єпархії та її структур. Вони свідчать, що це підприємство стало найпотужнішим виробником церковних свічок у регіоні і перетворилося у важливий суб'єкт господарської діяльності. Значну увагу єпархіальні періодичні видання приділяли пенсійному забезпеченню духовництва і передусім емеритальній касі, покликаній підтримувати священнослужителів та їх сім'ї. Важливе значення мають біографічні публікації, представлені ювілейними матеріалами та некрологами, які являють собою цінне джерело для дослідження життєдіяльності представників регіональної еліти. Періодичні видання відображали на своїх сторінках нові тенденції у суспільному житті, інформуючи читачів про діяльність Центральної Ради, уряду гетьмана П. Скоропадського, проблему автокефалії, українізацію церковного життя.

Церковна періодика стала вагомим чинником розвитку історичного краєзнавства. На шпальтах часописів були оприлюднені численні розвідки і студії, а також цілий комплекс документів та матеріалів з історії регіону. Церковні видання стимулювали розвиток краєзнавчих, етнографічних та археологічних досліджень на Чернігівщині, спонукали священників до пошукової роботи в галузі українознавства. Саме у часопису «Черниговские епархиальные известия» спершу побачили світ статті, що згодом увійшли до капітального «Историко-статистического описания Черниговской епархии». Загалом було оприлюднено близько 650 статей і нарисів з історії, археології та етнографії, серед них понад 500 безпосередньо стосувалися Чернігівщини. Церковні часописи регіону опублікували понад 400 документів та матеріалів XVII–XVIII ст. з історії краю. Єпархіальні видання стали своєрідною трибуною для популяризації історії Чернігово-Сіверщини. Періодичні видання Чернігівської єпархії, які побачили світ у 1861–1918 рр., відображають на своїх сторінках практично усі аспекти церковного та соціокультурного життя Північного Лівобережжя України. Церковна періодика Чернігівщини за умови критичного використання дозволяє досліджувати цілий спектр суспільних процесів, які відбувалися на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, періодичні видання, церковне та соціокультурне життя, краєзнавство.

SUMMARY

Blakitny M. M. Church and socio-cultural life of the Northern left bank of Ukraine according to the periodicals of the Chernihiv diocese (1861–1918). On the rights of the manuscript.

Thesis for the scientific degree of candidate of historical sciences in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium». Chernihiv, 2019.

In the dissertation on the basis of a complex of written and pictorial sources a considerable part of which were first introduced to scientific circulation the main stages of development of the periodicals of the Chernihiv diocese, the authors of magazines and newspapers, the subject matter and information potential of the publications were characterized, the factors that influenced the church were characterized. The great importance for the formation and development of diocesan editions in Chernihiv region was the personal interest and support of this process by influential bishops Filaret (Gumilevsky), Sergius (Sokolov), Anthony (Sokolov), Basily (Bogoyvlensky). Teachers of the region's spiritual educational institutions – the Chernihiv Theological College, the Chernihiv Women's Diocesan College, and above all the Chernihiv Theological Seminary – actively participated in the publication of the magazines. The diocesan Brotherhood of Sts. Michael, Prince of Chernihiv.

Diocesan magazines played an important role in covering the ecclesiastical and socio-cultural life of the Northern Left Bank. In general, they supported the policy of the Government of the Russian Empire, including the Holy Synod which aimed at strengthening the position of the autocracy and the Russian Orthodox Church in Ukraine. However many publications on the pages of magazines were devoted to Ukrainian topics which objectively contributed to the revival of the historical memory

and national consciousness of the Ukrainian people. During the days of the Ukrainian Revolution the periodicals of the Chernihiv Diocese have largely changed their political orientation and fairly reflected on their pages radical changes in church and socio-cultural life.

It is appropriate to divide the history of the periodicals of the Chernihiv Diocese into four main stages. The first stage covered the time from the foundation of the journal «Chernihiv diocesan news» in July 1861 and until the end of the 60's of the 19th century. Then the formation and organization of the diocesan publication, editorial and author groups took place. In the second stage (70–80's of the 19th century) due to the lack of support from the diocese's leadership the editorial board was in a difficult financial situation. The informative nature of the official part led to the fall of popularity of the diocesan publication among the public. The third stage (1890–1911) was marked by the gradual revival of the best traditions of the magazine. The last fourth stage (1912–1918) was marked by the publication on the initiative of Bishop Vasily (Epiphany) of the new magazine «Faith and life» and the newspaper «Chernihiv church and public gazette». Socio-political transformations in 1917 caused the decline of the magazine «Faith and life» and the newspaper «Chernihiv church and public gazette». At the same time the Ukrainian Revolution led to the emergence of the newspapers Chernihiv Herald and Voice of the Clergy and laity of the Chernihiv Diocese.

The periodical publications discovered the activities of theological educational institutions of the Chernigov diocese. The diocesan publications allow us to characterize daily church life, activities of Orthodox fraternities, parish patrons, charitable foundations in the Northern Left Bank of Ukraine in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries. The publications discovered the activities of the spiritual educational institutions of the Chernihiv diocese, the course of the educational and educational processes, the qualitative composition of students and teachers. The materials published in the local ecclesiastical period allow to find out the sources of financing of the diocese and its structures on the example of the Chernihiv candle factory. They testify that the company has become the most

powerful candle maker in the region and has become an important business entity. The diocesan periodicals paid considerable attention to the priesthood pension provision and to the Emergency Fund which is designed to support the clergy and their families.

The biographical articles and annotations about church and public figures published on the pages of periodicals (anniversary materials and obituaries) have a great importance to the research. They are a valuable source for research into the livelihoods of regional elites. During the revolutionary changes in 1917 the periodicals of the Chernigov diocese reflected on their pages new trends in public life, informed their readers about the activities of the Central Rada, the government of the hetman P. Skoropadsky, the problem of the autocephaly, the ukrainization of church life.

The ecclesiastical periodicals became a significant factor in the development of historical local history as their explorations and studies as well as a whole range of documents and materials on the history of the region were published on their pages. Church publications stimulated the development of local history, ethnographic and archeological studies in Chernihiv region, stimulated priests to seek work in the field of Ukrainian studies. About 650 articles and essays on history, archeology and ethnography were published of which more than 500 were directly related to Chernihiv.

Church magazines in the region have published more than 400 documents and materials of the 17th – 18th centuries. from the history of the region. Church publications became a kind of tribune for popularizing the history of Chernihiv-Sivershchyna. They stimulated the development of local history, ethnographic and archeological studies in Chernihiv region. It is in the magazine «Chernihiv diocesan news» were published articles which later became part of the fundamental «Historical and statistical description of the Chernihiv Diocese».

Periodicals of the Diocese of Chernihiv published in 1861–1918 fully reflected on their pages various aspects of the church and socio-cultural life of the Northern Left Bank of Ukraine. The church periodicals of the Chernihiv region made possible

the study of the whole range of social processes that took place on Ukrainian lands in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries.

Key words: Chernihiv diocese, periodicals, church, social and cultural life, local history.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Блакитний М. Сторінки історії Сумщини за матеріалами часопису «Черниговские епархиальные известия». *Сіверщина в історії України : збірник наукових праць*. Київ; Глухів, 2009. Вип. 2. С. 131–133.

2. Блакитний М. Діяльність православних товариств Чернігівської єпархії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (за матеріалами часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь»). *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2009. Вип. 48 : Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях. С. 175–184.

3. Блакитний М. Діяльність церковно-приходських попечительств Чернігівської єпархії у 60–90-х рр. ХІХ ст. (за матеріалами часопису «Черниговские епархиальные известия»). *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2010. Вип. 57 : Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях. С. 153–162.

4. Блакитний М. Діяльність Чернігівського єпархіального свічкового заводу (1872–1916 рр.) за матеріалами часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь». *Сіверянський літопис*. 2010. № 4–5. С. 83–101; № 6. С. 48–60.

5. Блакитний М. Біографічні матеріали на сторінках часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь». *Сіверщина в історії України : збірник наукових праць*. Київ; Глухів, 2010. Вип. 3. С. 230–232.

6. Блакитний М. Біографічні матеріали про редакторів часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь». *Сіверщина в історії України : збірник наукових праць*. Київ; Глухів, 2011. Вип. 4. С. 326–332.

7. Блакитний М. Стефановський Трифон Андрійович – церковний діяч, публіцист та історик Чернігівщини (за матеріалами часопису «Черниговские епархиальные известия»). *Ніжинська старовина : збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. Київ, 2012. Вип. 14 (17). С. 149–154.

8. Блакитний М. Пенсійне забезпечення церковнослужбовців Чернігівської єпархії у 80-х рр. ХІХ ст. – на початку ХХ ст. (за матеріалами часопису «Черниговские епархиальные известия»). *Сіверщина в історії України : збірник наукових праць*. Глухів; Київ, 2013. Вип. 6. С. 363–367.

9. Блакитний М. Церковна періодика Чернігівської єпархії на початку ХХ ст. (1912–1917). *Сіверщина в історії України : збірник наукових праць*. Глухів; Київ, 2014. Вип. 7. С. 213–218.

10. Блакитний М. Матеріали журналу «Черниговские епархиальные известия» о пенсионном обеспечении духовенства Черниговской епархии (80-е гг. ХІХ в. – начало ХХ в.). *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия История. Политология. Экономика. Информатика*. Белгород, 2014. № 15 (186). Вып. 31. С. 116–122.

11. Блакитний М. Олександр Єфимов – церковний і громадський діяч, забутий історик Чернігівщини (за матеріалами церковної періодики Чернігівської єпархії кінця ХІХ – початку ХХ ст.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 2. С. 129–136.

12. Блакитний М. Александр Ефимов – церковный и общественный деятель, публицист, историк (по материалам периодики Черниговской епархии конца ХІХ – начала ХХ вв.). *Астраханские краеведческие чтения*. 2015. Астрахань. Вып. VII. С. 458–464.

13. Блакитний М. К вопросу о пенсионном обеспечении духовенства Черниговской епархии в 80-е гг. ХІХ в. – в начале ХХ в. (по материалам

журнала «Черниговские епархиальные известия»). *Вестник церковной истории*. 2015. № 1–2. С. 319–328.

14. Blakitny M. Cirkevni periodika Cernihivske eparchie na pocatku dvacateho stoleti (1912–1917). *Auspicia*. 2016. № 5. С. 39–45.

15. Блакитний М. Списки церковнослужбовців Глухівського, Конотопського і Кролевецького повітів Чернігівської губернії на 1861 р. (матеріали часопису «Черниговские епархиальные известия»). *Сіверщина в історії України : збірник наукових праць*. Глухів; Київ, 2017. Вип. 10. С. 295–299.

16. Блакитний М. Документи до історії видання епархіального часопису «Вера и жизнь». *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 34–39.

17. Блакитний М. Новгород-Сіверське духовне училище за матеріалами духовної періодики Чернігівщини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Сіверщина в історії України : збірник наукових праць*. Глухів; Київ, 2019. Вип. 12. С. 261–262.

Наукові праці апробаційного характеру:

18. Блакитний М. Церковна історія Північного Лівобережжя за доби Гетьманщини на сторінках часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь». *Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця ХVІІ – початку ХVІІІ століття»*. Ніжин, 2006. С. 26–29.

19. Блакитний М. До питання про взаємовідносини між козацькою старшиною та церквою на території Північного Лівобережжя за доби Гетьманщини (за матеріалами часопису «Черниговские епархиальные известия»). *Збірник наукових праць «Батуринські читання. 2007»*. Ніжин, 2007. С. 34–37.

20. Блакитний М. Матеріали з історії Чернігова на сторінках часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь». *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи : збірник наукових праць*. Чернігів, 2007. С. 636–643.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

21. Блакитний М. Церковна благодійність на території Північного Лівобережжя у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь»). *Скарбниця української культури : збірник наукових праць*. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 35–38.

22. Блакитний М. Підготовка і проведення XIV Всеросійського археологічного з'їзду за матеріалами часопису «Черниговские епархиальные известия». *Скарбниця української культури : збірник наукових праць*. Чернігів, 2009. Вип. 11. С. 136–140.

23. Блакитний М. Списки мешканців Чернігівської губернії, що загинули під час російсько-турецької війни 1877–1878 років (за даними часопису «Черниговские епархиальные известия»). *Скарбниця української культури : збірник наукових праць*. Чернігів, 2010. Вип. 12. С. 98–120.

24. Блакитний М. Чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський) як засновник часопису «Черниговские епархиальные известия». *Скарбниця української культури : збірник наукових праць*. Чернігів, 2010. Вип. 12. С. 165–168.

25. Блакитний М. До історії поховань на цвинтарях кафедральних соборів у Чернігові. *Чернігівські старожитності : збірник наукових праць*. Чернігів, 2012. Вип. 4. С. 11–16.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВИЖ – «Вера и жизнь»

ГДМЧЕ – «Голос духовенства и мирян Черниговской епархии»

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України

РДІА – Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ЧВ – «Черниговский вестник»

ЧЦОВ – «Черниговский церковно-общественный вестник»

ЧЕИ – «Черниговские епархиальные известия»

ЧОІМ – Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	12
ЗМІСТ	13
ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	19
1.1. Історіографія проблеми	19
1.2. Джерельна база дослідження	27
1.3. Методологія та методи дослідження	31
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЦЕРКОВНОЇ ПЕРІОДИКИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ	36
2.1. Часопис «Черниговские епархиальные известия»	36
2.2. Часопис «Вера и жизнь»	50
2.3. Газета «Черниговский церковно-общественный вестник»	54
2.4. Газети «Черниговский вестник» та «Голос духовенства и мирян Черниговской епархии»	57
РОЗДІЛ 3. ЦЕРКОВНЕ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ЄПАРХІАЛЬНИХ ВИДАНЬ	63
3.1. Духівництво Чернігівської єпархії	63
3.2. Церковне і громадського-політичне життя	74
3.3. Діяльність духовних навчальних закладів	85
3.4. Православні братства	94
3.5. Парафіяльні опікунства	102

РОЗДІЛ 4. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ НА	
 СТОРІНКАХ ЄПАРХІАЛЬНИХ ВИДАНЬ	125
4.1. Статті з церковної історії та археології Чернігівщини	125
4.2. Публікація історичних документів	148
ВИСНОВКИ	155
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	159
ДОДАТКИ	217

ВСТУП

Актуальність теми наукового дослідження. На сучасному етапі розвитку українського суспільства помітно зростає інтерес до історичного минулого, що безпосередньо пов'язано з піднесенням національної свідомості, пошуком людиною і спільнотою власної ідентичності.

Важливого значення у цьому контексті набуває нарощування джерельної бази вітчизняної історичної науки, зокрема залучення та критичне використання матеріалів періодичних видань, помітне місце з-поміж яких у другій половині XIX – на початку XX ст. належало церковним часописам і газетам. Після встановлення радянської влади за умов панування атеїстичної ідеології вони надовго опинилися на узбіччі історіографічного процесу. Ситуація змінилася на краще тільки після незалежнення України і зміни методології історичного дослідження, коли фахівці почали знову звертатися до цього унікального джерельного комплексу.

Поважну традицію мала церковна періодика Чернігівської єпархії, до якої входив великий історичний регіон – Північне Лівобережжя України. Опубліковані на сторінках часописів «Черниговские епархиальные известия» (далі – «ЧЕИ»), «Вера и жизнь» (далі – «ВИЖ»), газет «Черниговский церковно-общественный вестник» (далі – «ЧЦОВ»), «Черниговский вестник» (далі – «ЧВ») і «Голос духовенства и мирян Черниговской епархии» (далі – «ГДМЧЕ») матеріали дозволяють всебічно схарактеризувати церковне та соціокультурне життя краю, що зумовлює актуальність теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими темами, програмами, планами. Дисертація виконана у відповідності з планами науково-дослідної роботи кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка у рамках держбюджетної теми «Регіональні еліти Лівобережної України у громадсько-політичному та соціокультурному житті

Російської імперії XIX – початку XX ст.» (номер державної реєстрації 0115U002445).

Мета дослідження полягає у висвітленні церковного та соціокультурного життя Північного Лівобережжя України на підставі публікацій у часописах «ЧЕИ», «ВИЖ», газетах «ЧЦОВ», «ЧВ» та «ГДМЧЕ».

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань:

- з'ясувати стан розробки проблеми в історіографії;
- визначити рівень репрезентативності комплексу актуалізованих джерел;
- висвітлити історію створення періодичних видань Чернігівської єпархії, встановити основні етапи та особливості діяльності їх редакцій;
- з'ясувати основну тематику, інформаційне насичення та авторський склад цих видань;
- схарактеризувати комплекс публікацій на сторінках єпархіальних видань, присвячених висвітленню церковного та соціокультурного життя в регіоні;
- окреслити внесок єпархіальних видань у вивчення і популяризацію історії Чернігово-Сіверщини.

Об'єктом дослідження є церковне та соціокультурне життя Північного Лівобережжя України другої половини XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження становлять публікації на сторінках періодичних видань Чернігівської єпархії, в яких висвітлено церковне та соціокультурне життя регіону.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені часом існування періодичних видань Чернігівської єпархії. Нижня межа пов'язана з виходом першого номеру часопису «ЧЕИ» у липні 1861 р. Вибір верхньої хронологічної межі обумовлений припиненням видання газети «ГДМЧЕ» у жовтні-листопаді 1918 р.

Територіальні межі дослідження охоплюють колишню Чернігівську єпархію, територія якої збігалася з межами Чернігівської губернії.

Наукова новизна дисертації визначається передусім постановкою проблеми, яка полягає у висвітленні церковного і соціокультурного життя Північного Лівобережжя України на підставі матеріалів, опублікованих у часописах «ЧЕИ», «ВИЖ» і газетах «ЧЦОВ», «ЧВ» та «ГДМЧЕ».

У дисертаційному дослідженні:

уперше:

- проаналізовано історіографію та джерельну базу проблеми;
- всебічно схарактеризовано діяльність редакцій часопису «ВИЖ», газет «ЧЦОВ», «ЧВ» і «ГДМЧЕ»;
- з'ясовано структуру єпархіальних видань;
- проаналізовано тематику публікацій єпархіальних видань щодо діяльності церковних навчальних закладів, парафіяльних опікунств, православних товариств, пенсійного забезпечення духівництва;
- визначено внесок періодичних видань Чернігівської єпархії у розвиток історичного краєзнавства;
- укладено біографічні довідки про редакторів і цензорів єпархіальних видань.

Подальший розвиток отримало дослідження:

- діяльності редакції часопису «ЧЕИ»;
- доробку окремих співробітників та авторів єпархіальних видань;
- залучення парафіяльного духовенства до краєзнавчого руху.

Уточнено і доповнено:

- список редакторів і цензорів єпархіальних видань.

Практичне значення результатів дослідження полягає у тому, що його теоретичні висновки та фактичний матеріал можуть бути використані у процесі підготовки узагальнюючих праць та викладання історії України, історії Православної Церкви й історичного краєзнавства у закладах вищої освіти.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Результати, одержані в процесі підготовки дисертаційного дослідження, були оприлюднені у вигляді доповідей на VIII–X Наукових конференціях молодих вчених і студентів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів, 2005–2007 рр.), Науково-практичній конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття» (м. Батурин, 2006 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Меценатство і благодійництво: події, постаті, функції» (м. Чернігів, 2006 р.), VI і VII Міжнародних студентських наукових археологічних конференціях «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи» (м. Чернігів, 2007, 2008 рр.), Міжнародній науковій конференції «Чернігів у середньовічній та раньомодерній історії Центрально-Східної Європи» (м. Чернігів, 2007 р.), Науково-практичній конференції «Батуринські читання» (м. Батурин, 2007 р.), IV і V Міжнародних наукових конференціях «Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі» (м. Ніжин, 2008, 2009 рр.), Науковій конференції «XIV Археологічний з'їзд і розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині» (м. Чернігів, 2008 р.), VIII–X, XII, XIII і XVI Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Сіверщина в історії України» (м. Глухів, 2009–2011, 2013, 2014, 2017, 2019 рр.), Перших Філаретівських читаннях (м. Чернігів, 2009 р.), Науковій конференції «Спас Чернігівський у всесвітній історико-культурній спадщині» (м. Чернігів, 2011 р.), II Спаських читаннях (м. Ніжин – м. Батурин, 2012 р.), Сьомих Шрагівських читаннях (м. Чернігів, 2015 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладені у 25 публікаціях, у тому числі в 17 фахових та 4 закордонних виданнях.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 4 розділів, що поділяються на 15 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, а також додатків. Загальний обсяг дисертації становить 259 сторінок, з яких основна частина – 158 сторінок, список використаних джерел та літератури – 58 сторінок, додатки – 43 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки відбувається переосмислення багатьох проблем вітчизняної історії, що були спотворені або замовчувані у попередні роки. Тривалий час радянські науковці уникали дослідження окремих проблем української історії. Заангажовані догмами «історичного матеріалізму», вчені радянської доби досліджували історію України з точки зору «класової боротьби». Внаслідок цього однобічного підходу виникло чимало «білих плям» в наших уявленнях про деякі періоди історії українського народу. На часі повернення призабутих сторінок минувшини без ідеологічного нашарування та міфологізації.

Православна Церква як соціальна інституція протягом багатьох століть відігравала виключно важливу роль в історичному процесі. Активна участь православного духовенства у духовному, соціокультурному і науковому житті набувала різноманітних форм та напрямків.

Наукова розробка теми дисертаційного дослідження в історичному контексті залежала від визнання або заперечення ролі церкви у житті українського народу. Через те, що за радянських часів історію Православної Церкви не вважали предметом всебічного наукового дослідження, значний обсяг інформації залишився фактично поза увагою дослідників. Як наслідок, духовна періодика як окремий об'єкт наукового вивчення фактично не досліджувався істориками.

Використану у дисертації літературу можна умовно розподілити на дві великі групи. *Першу групу* становлять праці, безпосередньо присвячені єпархіальним періодичним виданням – «ЧЕИ» і «ВИЖ», «ЧЦОВ», «ЧВ» та «ГДМЧЕ».

Інформаційний потенціал неофіційної частини «ЧЕИ» одним з перших ще у 60-х рр. ХІХ ст. високо оцінив М. Домонтович у своїй праці «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния». Зокрема він зазначив, що у цьому виданні «можна найти весьма любопытные исторические местные акты, а также довольно подробные исследования о некоторых населенных пунктах уездов: Остерского, Нежинского, Черниговского, Глуховского и других» [700, с. 505].

В. Пестряков у нарисі «Высокопреосвященный Филарет (Гумилевский), архиепископ Черниговский», який було надруковано у 1901 р. в «ЧЕИ», висвітлив перші роки існування часопису, зробивши акцент на особливій ролі в цьому чернігівського архієрея: «Для Черниговской епархии Филарет большую пользу принес открытием в ней епархиального органа под названием «Черниговские епархиальные известия», в котором он был самым видным и деятельным участником». Дослідник стверджував, що більшість публікацій неофіційної частини часопису, які були оприлюднені у 1861–1866 рр., належали перу архієпископа Філарета [560].

У 1903 р. протоієрей І. Жигунов упорядкував реєстр статей, оприлюднених у «ЧЕИ» [727, с. 8]. Одним з безпосередніх дослідників часопису «ЧЕИ» був священник Чернігівської єпархії К. Карпинський, який у передмові до складеного ним покажчика статей з історії, археології та етнографії, вміщених у неофіційній частині єпархіального видання за 1861–1905 рр., проаналізував діяльність та склад співробітників його редакції [706, с. 159–160]. У 1907 р. він оприлюднив повний покажчик статей за цей же період, що були розміщені у «Прибавлениях к Черниговским епархиальным известиям» [707].

Ф. Жудро у передмові до публікації «Письма архиепископа Казанского Антония к ректору Черниговской семинарии архимандриту (з часом – епископу) Евгению» (1908 р.) навів свою оцінку діяльності ректора Чернігівської духовної семінарії архієпископа Євгенія на посаді редактора часопису «ЧЕИ». Зокрема він зазначав, що найближчим помічником чернігівського архієрея у справі видання єпархіального часопису був саме ректор семінарії архієпископ Євгеній:

«В качестве редактора «Черниговских епархиальных известий» он был правой рукой преосвященного Филарета в постановке этого органа на надлежащей высоте» [435].

Стислі відомості про заснування, структуру часопису «ЧЕИ» містить дослідження М. Лисовського «Библиография русской периодической печати 1703–1900 гг.» (1915 р.) [716].

У радянський час періодичні видання Чернігівської єпархії фактично не вивчалися, хоча дослідники використовували оприлюднені на їх сторінках матеріали. Виняток становила захищена у 1990 р. кандидатська дисертація В. Малиневської, яка в одному з розділів у загальних рисах схарактеризувала краєзнавчий доробок часописів «ЧЕИ» та «ВИЖ» [720, с. 14–15].

О. Чиркова у 1998 р. в дисертації «Православна Церква в Україні в кінці XVIII–XIX століттях (на матеріалах «Киевских епархиальных ведомостей», «Полтавских епархиальных ведомостей», «Черниговских епархиальных известий») використала матеріали обох частин «чернігівського» видання для висвітлення загальних питань церковного життя в регіоні наприкінці XVIII–XIX ст. [741].

О. Тарасенко у своїй кандидатській дисертації «Архієпископ Філарет (Гумілевський) та його внесок у розвиток церковно-історичних студій в Україні в середині XIX ст.» відзначив вагому роль чернігівського архієрея у заснуванні та функціонуванні «ЧЕИ» [736].

У 2003 р. О. Тарасенко видав бібліографічний покажчик «Періодичні видання Чернігівської єпархії: «Прибавление к Черниговским епархиальным известиям» (1906–1911), «Вера и жизнь» (1912–1917). У передмові до нього автор навів короткі відомості про специфіку часописів, їхню структуру та тематику публікацій. Дослідник стверджував, що церковні періодичні видання Чернігівщини слід вивчати шляхом ретельного аналізу усіх публікацій, які засвідчують ідейне спрямування журналу, характеризують редакційну колегію і авторів статей. Науковець також відзначив: «Статті та матеріали, надруковані у «Черниговских епархиальных известиях» та «Вере и жизни» відображають

суспільні процеси на Північному Лівобережжі, церковно-релігійне життя Чернігівської єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст.» [729, с. 1–7].

Згодом у замітці, присвяченій чернігівським єпархіальним часописам, О. Тарасенко принагідно виклав історію їх появи та зазначив, що дослідники досить рідко звертають увагу на офіційну частину церковних видань. Але, на думку автора, саме вони є одним з найважливіших джерел з історії Чернігівської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. [737, с. 196–198].

О. Гейда у дисертації «Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XVII – на початку XX ст.» розглянула основні етапи розвитку церковної періодики на Чернігівщині [692]. Згодом вона оприлюднила статтю «Черниговские епархиальные известия»: історія створення та діяльність (1861–1911 рр.)» [693, с. 49–59], в якій уперше спробувала систематизувати відомості про діяльність редакції цього єпархіального видання та проаналізувати тематику статей. Діяльність редакційної колегії часопису дослідниця розподілила на шість основних етапів на підставі кількох критеріїв: видавець часопису, склад редакції, обсяг і технічна база видання та інформативність статей неофіційної частини. Виходячи з цього, О. Гейда зробила висновок, що за 50 років існування журналу на сторінках неофіційної частини часопису «ЧЕИ» побачили світ близько 250 статей та нарисів з церковної історії Чернігівщини. Дослідниця також зауважила, що у часопису було опубліковано значну кількість документальних джерел з історії Чернігівської єпархії, оригінали яких згодом здебільшого загинули. Авторка відзначила, що офіційна частина «ЧЕИ» також потребує всебічного вивчення, оскільки на її сторінках систематично публікувалися постанови консисторії, укази чернігівських ієрархів, звіти про роботу духовних навчальних закладів, а також біографії службовців духовних установ, викладачів навчальних закладів, настоятелів монастирів. О. Гейда зробила висновок, що єпархіальний часопис був своєрідним організаційним осередком церковно-краєзнавчих студій, навколо якого гуртувалися місцеві дослідники та шанувальники старовини.

Значною мірою на матеріалах місцевої церковної періодики побудовано дисертаційне дослідження Г. Полієнко, в якому йдеться про розвиток благодійництва у Чернігівській єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст. [730].

В. Сергієнко у статті, присвяченій ролі православних братств у церковно-краєзнавчих дослідженнях, стисло проаналізувала діяльність братства св. Михайла, князя Чернігівського. Вона зазначила, що члени товариства друкували результати своїх досліджень у часописах «ЧЕИ», «ВИЖ», газеті «ЧЦОВ». Також авторка схарактеризувала діяльність Церковно-археологічної комісії при Чернігівському єпархіальному давньосховищі [734, с. 35–38].

К. Литвин у статті «Етнографічні студії представників духовенства Чернігівської єпархії за матеріалами журналу «Вера и жизнь» [718, с. 53–59], кандидатській дисертації «Народознавча діяльність єпархіального духовенства Чернігівської губернії (середина XIX – початок XX ст.)» [719] розглянула участь церковних діячів Чернігівщини у розгортанні етнографічних студій у другій половині XIX – на початку XX ст. та висвітлила їх науковий доробок, що був представлений на сторінках єпархіальних видань.

М. Кеда і В. Дятлов проаналізували висвітлення історії Середньовіччя, ставлення до країн Західної Європи напередодні та під час Першої світової війни на сторінках часопису «ВИЖ» та зазначили, що він «содержал глубокие аналитические материалы, давал ссылки на источники информации, анализировал и цитировал не только труды христианских авторитетов, но и философов, ученых (в т.ч. и историков), политиков, общественных деятелей». Водночас, на нашу думку, були недооцінені у цьому контексті публікації на сторінках газет «ЧЦОВ» і «ЧВ» [701, с. 154–166; 709, с. 152–156].

У розвідці А. Морозової «Невідомий факт з історії діяльності «Черниговских епархиальных известий» оприлюднено датований 1893 р. лист редакторів неофіційної частини часопису до чернігівського архієпископа Сергія (Соколова), в якому схарактеризовано фінансовий стан редакції та сформульовано пропозиції щодо поліпшення її діяльності [722, с. 135–137].

Другу групу використаних праць становлять дослідження з історії єпархіальних видань у загальному контексті розвитку церковної періодики у Російській імперії. Вони дозволять з'ясувати особливості їх розвитку в різних регіонах і, зокрема, на Чернігівщині. Одним з перших звернувся до цієї проблеми київський часопис «Руководство для сельских пастырей», який протягом другої половини XIX ст. ретельно відстежував місцеві видання. В одному з його випусків, зокрема, зазначалося, «что определяющей их задачей является современное информирование духовенства о тех или иных распоряжениях консистории, высшего духовенства» [704, с. 306]. В одній зі статей у журналі «Православное обозрение» стверджувалося, що «главное назначение «Епархиальных ведомостей» состоит в том, чтобы оживлять деятельность духовенства и делать ее плодотворной по отношению к служению обществу» [703, с. 344].

Редакція «Харьковских епархиальных ведомостей» вказувала на те, що «духовная периодика должна быть посвящена народу, пониманию местных особенностей жизни в епархии, способствовать оживлению религиозно-нравственной жизни народа» [724, с. 407]. У журналі «Христианское чтение» йшлося про те, що церковна преса повинна «знакомить общество с современными религиозно-нравственными обычаями, обрядами, преданиями» [735, с. 454].

Деякі матеріали про діяльність духовної цензури Російської імперії у другій половині XIX ст. містить «Обзор деятельности ведомства православного исповедания за время царствования императора Александра III». Зокрема, в ньому зазначалося, що «для официальных органов духовной печати, как для органа, издаваемого при Святейшем Синоде и именуемого «Церковными ведомостями», так и для органов местных епархиальных, которым почти везде присвоено название «Епархиальных ведомостей», существуют особые цензоры, назначаемые епархиальным начальством с ведома и утверждения Святейшего Синода» [726, с. 724]. Відомі історики церкви, журналістики і цензури початку XX ст. А. Градовський, А. Папков, А. Котович відзначали, що поняття

«духовная периодика» було тісно пов'язано з духовною цензурою [694; 712; 728].

Науковці радянської доби довгий час фактично ігнорували церковну періодику як феномен та історичне джерело. Стислу інформацію про неї містять довідкові видання Л. Беляєвої, М. Зинов'євої, М. Никифорова, А. Аكوпова, М. Алпатова, Г. Лапшиної, Н. Левиної, Г. Андрєєва і А. Троїцького з історії періодичної преси в Російській імперії [684; 685; 686; 687; 713; 714].

У ґрунтовній праці представника української еміграційної історіографії А. Животка «Історія української преси» розглянуто умови і стан розвитку періодичної преси на території України до Другої світової війни. В окремому розділі цієї монографії йдеться про українську церковно-релігійну періодику Західної України та Буковини. Проте автор оминув великий пласт церковних журналів та газет, які видавалися на Лівобережжі [702].

Різноманітні аспекти історії релігійної преси в окремі періоди висвітлюються у працях Л. Дениско та А. Раздорського, що мають передусім довідково-інформаційний характер [696; 697; 731]. Деякі сучасні дослідники продовжують використовувати поняття «духовная периодика». Зокрема, цей термін вживає Г. Жирков, який вивчає історію журналістики і цензури Російської імперії.

У монографії А. Бойко «Преса Православної Церкви в Україні 1900–1917 рр. Культура. Суспільство. Мораль» проаналізовано тематику і проблематику духовної періодики на початку ХХ ст. Дослідниця стверджує, що церковні періодичні видання в Україні були невід'ємною складовою періодики Російської Православної Церкви, однак базувалися на національно-релігійних традиціях [688; 689].

В. Денисенко у кандидатській дисертації «Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861–1918 рр.)» з'ясував, що це видання відіграло значну роль у духовному, громадському та науковому житті Київської єпархії [698; 699]. Публікації у часопису «Киевские епархиальные ведомости» пропагували яскраві сторінки

історії України, стимулюючи українознавчі дослідження. Матеріали часопису вносили український національно-духовний колорит у просвітницьку та проповідницьку діяльність духовенства.

У дисертації М. Левчук «Висвітлення морально-етичної проблематики на шпальтах преси православної церкви Волині (1867–2006 рр.)» зроблено висновок щодо пріоритетності висвітлення на сторінках церковної преси морально-етичної проблематики. Богословська проблематика церковної преси Волині, як і висвітлення церковно-історичних та краєзнавчих питань, були особливо актуальними наприкінці XIX – на початку XXI ст. [715].

О. Колесник у дисертації «Полтавские Епархиальные Ведомости» як історичне джерело вивчення діяльності Російської Православної Церкви (1863–1918 рр.)» всебічно розглянула це періодичне видання. Зокрема, оприлюднені матеріали класифіковано за рівнем офіційності, змістом, ступенем узагальнення, характером викладу матеріалу і хронологічною ознакою. Авторка наголошує на тому, що тематика публікацій повсякчас еволюціонувала, що було зумовлено суспільно-політичними змінами й настроями суспільства [711].

У дисертації С. Мірошниченко «Становлення та розвиток періодичного друку на Слобожанщині та його вплив на освітньо-культурні процеси у регіоні в XIX – на початку XX століття» певну увагу приділено «Харьковским епархиальным ведомостям», проаналізовано тематику статей, стану приналежності авторів, редакторів, видавців [721].

Г. Бондаренко спробувала простежити становлення і розвиток церковної православної преси в Харківській єпархії (1862–1917 рр.). Зокрема, було досліджено її особливості і визначені типи, простежено еволюцію поглядів авторів статей на проблеми освіти та виховання [690].

В останні роки зростає кількість досліджень, що стосуються як загальних проблем функціонування церковної періодики у XIX – на початку XX ст., так і різних аспектів церковного, культурного, наукового життя, які висвітлювали єпархіальні видання. У цьому контексті заслуговують на увагу дослідження Р. Чижова «Роль периодической печати в консолидации регионального

культурного сообщества (на примере «Ярославских епархиальных ведомостей» (1860–1917 гг.) [740], К. Нетужилова «Формирование системы церковной периодической печати в России XIX – начала XX веков: историко-типологический анализ» [724; 725] .

Таким чином, наші попередники висвітлили лише окремі аспекти порушеної проблеми. Наявні публікації не дозволяють повністю охопити усієї проблематики, пов'язаної з церковною періодикою Чернігівської єпархії. Чимало питань, що стосуються ролі часописів і редакційних колективів у церковному та соціокультурному житті Північного Лівобережжя, залишилася поза увагою дослідників.

1.2. Джерельна база дослідження

У процесі підготовки дисертаційного дослідження було опрацьовано зібрання п'яти архівів, бібліотек та музеїв України і Російської Федерації, а саме Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), Державного архіву Чернігівської області (далі – ДАЧО), Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА), Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського (далі – ЧОІМ).

Актуалізовану джерельну базу можна умовно розподілити на кілька груп. *Першу групу* використаних джерел становлять часописи «Черниговские епархиальные известия» (1861–1911 рр.) і «Вера и жизнь» (1912–1917 рр.), газети «Черниговский церковно-общественный вестник» (1914–1917 рр.), «Черниговский вестник» (1917 р.) і «Голос духовенства и мирян Черниговской епархии» (1918 р.). Неповні комплекти церковних видань Чернігівської єпархії було виявлено у ДАЧО, ЧОІМ, Чернігівській обласній універсальній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка, ЦДІАК України, Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського НАН України, Російській національній бібліотеці у Санкт-Петербурзі [11; 57; 84; 85; 86; 90; 91].

До другої групи джерел можна віднести нормативні акти вищих органів влади Російської імперії (укази імператорів і Св. Синоду), розпорядження керівництва Чернігівської єпархії. Офіційна частина єпархіальних видань Чернігівщини містить укази, накази, постанови, розпорядження як центральних органів влади, так і місцевої духовної консисторії, які дозволяють розглянути правові аспекти функціонування Чернігівської єпархії та її окремих структур, відтворити процес становлення, основні етапи розвитку і особливості церковної періодики Чернігово-Сіверщини у другій половині XIX – на початку XX ст. Ці документи також дають змогу з'ясувати спрямування публікацій єпархіальних видань, законодавче забезпечення і правове поле діяльності духовних навчальних закладів, церковних товариств, парафіяльних опікунств, фінансове забезпечення духівництва, призначення і звільнення церковнослужителів. Використані нормативні акти здебільшого сконцентровані у фондах Чернігівського губернського правління (ф. 127), Чернігівської духовної консисторії (ф. 679) ДАЧО, Канцелярії Синоду (ф. 796) і Канцелярії Обер-прокурора Синода (ф. 797) РДІА. Під час підготовки дисертації були також використані «Свод законов Российской империи», «Полное собрания законов Российской империи», «Полное собрания постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи».

До третьої групи джерел, використаних у дисертаційному дослідженні, належить діловодна документація – циркуляри і розпорядження чернігівських архієреїв, протоколи Чернігівської духовної консисторії, офіційне листування, доповідні записки тощо. Частина цих матеріалів, що зберігаються в ДАЧО, ІР НБУВ, РДІА, запроваджується до наукового обігу вперше. Найбільш інформативними у цьому контексті є документи з фондів Чернігівського губернського правління (ф. 127), Чернігівської духовної консисторії (ф. 679), Чернігівської губернської друкарні (ф. 977) ДАЧО.

На особливу увагу заслуговують доповідна записка редакторів «ЧЕИ» (1893 р.), яка містить пропозиції щодо покращення видання часопису, виявлена у фонді Чернігівської духовної консисторії (ф. 679) ДАЧО [47, арк. 281–282], а

також справа про завершення випуску «ЧЕИ» і вихід у світ часопису «ВИЖ», що зберігається у фонді Головного управління у справах друку Міністерства внутрішніх справ (ф. 776) РДІА [34; 98, арк. 1–7] та справа про початок друку газети «Черниговский церковно-общественный вестник», яка зберігається у фонді Чернігівського губернського правління (ф. 127) ДАЧО [35].

Значний інтерес становлять відомості про видання єпархіальних часописів, зміни у складі редакцій і цензорів, що знаходяться у фонді Канцелярії обер-прокурора Синоду (ф. 797) РДІА [105; 106], а також річні звіти про періодичні видання Чернігівської губернії за 1907–1915 рр. ДАЧО (ф. 127), які містять дані про їхніх редакторів і цензорів [20; 21; 22; 23; 25; 29; 30; 31; 32; 33; 36; 37].

Важливе місце у комплексі діловодної документації належить послужним спискам, формулярам, які містять відомості про редакторів та співробітників редакцій церковних видань Чернігівщини, їхню професійну діяльність, освітній рівень, родинні зв'язки. Так, були виявлені документальні дані про редакторів О. Колосова [5; 15], М. Маркова [9; 14], І. Платонова (анкетні дані, фотографії) [16] І. Львова (послужні списки) [80; 81], С. Савинського (послужний список, фотографія) [17; 82], авторів священиків О. Єфимова та А. Хойнацького (анкетні дані, листування) [7; 18], клірові відомості (1875–1914 рр.) [39; 42; 45; 48; 51; 52; 54; 55]. Вони дозволяють скласти уявлення про організацію роботи редакцій періодичних видань Чернігівської єпархії, простежити діяльність окремих співробітників та авторів статей. Ці матеріали виявлені у фонді Київської духовної академії (ф. 711) ЦДІАК України, Архіві Синоду (ф. 13), особистих фондах М. Лілеєва (ф. 127), Ф. Титова (Ф. 175) ІР НБУВ, фонді Чернігівської духовної консисторії (ф. 679), та І. Львова (ф. 1495) ДАЧО.

Значною мірою доповнюють дані послужних списків і дають змогу уточнити деякі деталі біографій редакторів і співробітників редакцій єпархіальних видань та авторів статей метричні книги за 1883–1917 рр. [59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 76; 77], які зберігаються у фонді Чернігівської духовної консисторії (ф. 679) ДАЧО.

Важливе значення мають документи про цензурування матеріалів, призначених для публікації на сторінках єпархіальних видань. Найважливішими у цьому плані є справи з фондів Київського цензурного комітету (ф. 293), канцелярії Київського окремого цензора (ф. 294), Київської духовної академії (ф. 711) ЦДІАК України [1; 2; 3; 4], Головного управління у справах друку МВС (ф. 776), Канцелярії обер-прокурора Синоду (ф. 797) РДІА [1; 2; 3; 4; 97; 104].

Інтерес становлять також звіти Єпархіального братства св. Михайла та його повітових осередків, відділення Православного Місіонерського товариства, журнали загальноєпархіальних з'їздів духівництва, щорічні звіти духовних навчальних закладів (Чернігівської духовної семінарії, Чернігівського єпархіального жіночого училища, Чернігівського, Новгород-Сіверського та Стародубського духовних училищ, церковно-приходських шкіл), які дозволяють детально з'ясувати специфіку та напрямки їхньої роботи, а також управління Чернігівського єпархіального свічкового заводу, емеритальної каси духівництва й окремих парафіяльних опікунств.

Значний масив діловодної документації свого часу було оприлюднено на сторінках місцевих єпархіальних видань. Їх значення зростає у зв'язку із втратою більшої частини документів Чернігівської духовної консисторії, оскільки ці публікації нині правлять за першоджерело для вирішення дослідницьких завдань та подальших наукових пошуків.

Четверту групу складають статистичні джерела. Цікаві відомості про стан Чернігівської єпархії містять щорічні звіти (починаючи з 1865 р.), окремі з них зберігаються у фондах Чернігівської духовної консисторії (ф. 679) ДАЧО і Канцелярії Синоду (ф. 796) РДІА [41; 43; 44; 46; 50; 101; 102; 103].

Надзвичайно важливими є опубліковані звіти про роботу редакції «ЧЕИ» за 1873, 1881–1883 рр., які містять відомості про фінансовий стан та зміни у її складі.

Окремі аспекти діяльності редакції «ЧЕИ» наприкінці 70-х рр. XIX ст. дозволяє з'ясувати фінансовий звіт губернської друкарні за 1878 р., який містить відомості про кошти, що були витрачені на друкування часопису,

виявлений у фонді друкарні Чернігівського губернського правління (ф. 977) ДАЧО [78].

П'яту групу складають джерела особового походження. Так, щоденник протоієрея А. Страдомського виявлено у фонді Київської духовної академії (ф. 160) [12], лист протоієрея О. Єфимова у фонді Ф. Титова (ф. 175) [13], лист священника Г. Лобова у фонді Т. Лященко (ф. 216) ІР НБУВ [19], рукопис праці П. Добровольського з історії Чернігівського Єлецького монастиря [88], листи О. Ханенка [93] у фондах ЧОІМ.

Крім того, при підготовці дисертаційного дослідження були використані зображальні джерела, зокрема, фотографії співробітників редакцій єпархіальних видань. Так, фотографії І. Платонова, С. Савинського [16; 17] виявлені у фонді Ф. Титова (ф. 175) в ІР НБУВ, світлини Л. Білоусовича, П. Бугославського і П. Добровольського – у фондах ЧОІМ [92; 94; 95; 96]. Фотографії Ф. Гумілевського та М. Доброгаєва були опубліковані у тогочасних періодичних виданнях.

Критичний аналіз актуалізованої джерельної бази дослідження, представленої матеріалами, оприлюдненими у періодичних виданнях Чернігівської єпархії, нормативними актами, діловодними документами органів державної влади та місцевого єпархіального керівництва, статистичними матеріалами, джерелами особового походження і зображальними джерелами, дозволив з'ясувати проблемні питання теми дисертаційного дослідження, а нововиявлені матеріали допомогли реконструювати процес функціонування редакцій часописів. Загалом, комплекс використаних у дисертаційному дослідженні джерел достатньо репрезентативний для розв'язання поставлених дослідницьких завдань.

1.3. Методологія та методи дослідження

Теоретико-методологічну основу дисертації складають передусім загальнонаукові принципи історизму, системності, об'єктивності, які

передбачають неупереджений розгляд подій та явищ минулого в їхньому розвитку і взаємозв'язку.

Принцип історизму полягає у врахуванні посадових і особистих взаємозв'язків між окремими представниками місцевого духівництва, редакторами, співробітниками церковних видань та авторами статей. Він також вимагає врахування культурних традицій Чернігівської єпархії, що визначали загальну спрямованість церковної періодики, актуальність окремих і проблематику наукових студій. Щодо терміну «духовна періодика» можна послуговатися визначенням, сформульованим професором О. Бойко. Зокрема, до православної преси вона відносить журнали, газети, редакторами і видавцями яких були представники духівництва, а також ті, що були засновані з ініціативи керівних структур Церкви і фінансувалися з її джерел [688].

Принцип об'єктивності передбачає максимально повне врахування і використання комплексу джерел з обраної проблеми та наявного історіографічного доробку. Цей принцип дозволяє адекватно відтворити умови і специфіку діяльності редакційних колективів церковних періодичних видань, їхню тематичну спрямованість, а відтак реалізувати мету і завдання дисертаційного дослідження.

Принцип системності уможлиблює, з одного боку, розгляд місцевих церковних структур як складової частини Російської Православної Церкви, а з іншого – з'ясування специфічних рис і особливостей, що визначали функціонування Чернігівської єпархії та окремих її підрозділів. Цей принцип дозволяє простежити становлення і розвиток церковних періодичних видань Чернігівщини, визначити їхні характерні риси. Застосування системного підходу також передбачає врахування таких факторів, як походження, місце народження, освітній рівень, родинні та дружні зв'язки редакторів, авторів статей, дописувачів, котрі впливали на розвиток церковної періодики.

У роботі над обраною проблемою були також використані загальнонаукові й конкретно-історичні методи дослідження. У системі загальнонаукових методів провідне місце посідає конкретно-пошуковий метод,

котрий передбачає виявлення, опрацювання і класифікацію джерел, які висвітлюють процес становлення та функціонування церковної преси на Чернігівщині. Під час опрацювання і систематизації джерел також використовувалися методи джерелознавчої евристики і критики [695; 705; 732; 739].

Важливе місце належить загальнонауковим методам аналізу і синтезу. З цих позицій були проаналізовані публікації офіційної та неофіційної частин часописів «ЧЕИ», «ВИЖ», а також матеріали газет «ЧЦОВ», «ЧВ» та «ГДМЧЕ», внесок цих видань у популяризацію історико-культурної спадщини. Публікації єпархіальної періодики дозволяють розглянути повсякденне церковне і громадське життя Чернігівської єпархії, діяльність православних братств і організацій, парафіяльних опікунств, церковну благодійність на території Північного Лівобережжя у другій половині XIX – на початку XX ст. Аналіз складу редакційних колективів церковних видань дозволив виокремити найбільш фахових і професійних співробітників. Застосування порівняльного аналізу дало змогу з'ясувати особливості діяльності окремих редакторів, етапи розвитку церковної періодики, внесок у розвиток краєзнавчих студій. Водночас порівняльний аналіз дозволив виявити характерні риси, що обумовлювали функціонування церковної преси у Чернігівській єпархії.

Використання методу синтезу полягало у характеристиці редакційного складу на різних етапах існування церковної періодики. Це дало змогу з'ясувати взаємозв'язки між редакторами і керівництвом Чернігівської єпархії, виявити чинники, що сприяли розвитку церковної періодики регіону у другій половині XIX – на початку XX ст. або негативно впливали на цей процес. Цей метод дозволив виокремити кілька етапів розвитку церковної преси Чернігівщини у зазначений період, з'ясувати еволюцію церковних періодичних видань краю та розкрити особливості, сформулювати причинно-наслідкові зв'язки кожного з виділених періодів.

У процесі дослідження був використаний ряд конкретно-історичних методів. Хронологічний метод дозволив визначити хронологічні рамки роботи,

розглянути знакові події, що вплинули на розвиток місцевої церковної преси, її інформаційний потенціал у взаємозв'язку і хронологічній послідовності.

Формально-кількісний метод використовувався переважно у процесі визначення показників діяльності окремих структур Чернігівської єпархії, про які йшлося у матеріалах церковної періодики. Він дав змогу з'ясувати, зокрема, фінансовий стан Чернігівського єпархіального свічкового заводу та емеритальної каси духівництва. Також під час дослідження був використаний метод контент-аналізу тексту при вивченні загальної спрямованості окремих часописів і газет, їх публікацій, тематики статей та інформаційних повідомлень.

При висвітленні життєвого шляху і діяльності редакторів і авторів статей у єпархіальній періодиці був використаний біографічний метод. На основі зібраних архівних матеріалів були реконструйовані біографії кількох десятків редакторів, співробітників редакцій, цензорів і авторів статей. Аналіз джерел особового походження допоміг з'ясувати їхній внесок у розвиток церковної преси на Чернігівщині та з'ясувати міжособистісні зв'язки у цій царині. У цьому плані вагоме значення мають публікації про діяльність церковних і громадських діячів, які були представлені ювілейними привітаннями, матеріалами персонального характеру та некрологами.

Отже, аналіз історіографії проблеми, актуалізованої джерельної бази, теоретико-методологічного підґрунтя роботи й методичного інструментарію дозволив дійти наступних висновків. Наявний історіографічний доробок забезпечив концептуальну і частково фактологічну базу дисертаційного дослідження. Було з'ясовано, що у вітчизняній історіографії бракує узагальнюючої праці з історії становлення і розвитку церковної періодики Чернігівської єпархії, в якій були б висвітлені усі аспекти діяльності редакційних колективів, інформаційний потенціал видань, їхня специфіка. Вивчення, доповнення і уточнення потребують біографії окремих редакторів, дописувачів, творчий доробок авторів.

Актуалізована джерельна база дисертаційного дослідження є достатньо репрезентативною. Використані у процесі підготовки роботи документи, значна

частина з яких уперше запроваджується до наукового обігу, репрезентують основні групи джерел з історії України другої половини XIX – початку XX ст., дозволяють розв'язати дослідницькі завдання і досягнути поставленої в роботі мети.

Методологічна основа дослідження спирається на загальнонаукові та конкретно-історичні принципи і методи пізнання. Сутність цих принципів і методів знайшла безпосереднє відображення у відповідних розділах дисертаційного дослідження і при укладенні додатків. Використання конкретно-пошукового методу у поєднанні з хронологічним дозволило визначити хронологічні рамки, окреслити коло джерел для отримання сукупності наукових фактів, необхідних для емпіричного узагальнення. Застосування формально-кількісного методу дало змогу здійснити обрахунок показників діяльності окремих структур Чернігівської єпархії про які йшлося у місцевій церковній періодиці. Залучення методів аналізу і синтезу, біографічного методу було необхідним для з'ясування проблематики, пов'язаної зі становленням і функціонуванням церковної періодики, діяльністю редакторів видань, виявленням інформаційного потенціалу, тематики, авторства публікацій, відтворити окремі аспекти діяльності редакцій, оцінити внесок церковної преси у духовне, культурне і наукове життя Чернігівщини. Поєднання вказаних принципів і методів дозволило, на нашу думку, реалізувати мету та завдання, розкрити об'єкт і предмет дослідження, а відтак дійти обґрунтованих висновків.

РОЗДІЛ 2.

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЦЕРКОВНОЇ ПЕРІОДИКИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ

2.1. Часопис «Черниговские епархиальные известия»

Реформи 60–70 рр. ХІХ ст., запроваджені Олександром ІІ, торкнулися усіх сторін життя імперії, у тому числі і Російської Православної Церкви. Держава та церква були тісно поєднані між собою. Вищі державні органи влади продовжували за допомогою Святійшого Синоду контролювати Церкву та духовне життя населення. Усі сфери державного організму та суспільства Російської імперії були поєднані церковними обрядами та релігійністю, адже православ'я вважалося офіційною державною релігією. Відтак поява епархіальних періодичних видань у Російській імперії на початку 60-х рр. ХІХ ст. була зумовлена насамперед глибинними перетвореннями у суспільному та церковному житті.

Ініціатором видання офіційних видань єпархій Російської Православної Церкви був архієпископ Херсонський і Таврійський Інокентій (Борисов). Визначний богослов, церковний історик і археолог, дійсний член Російської академії наук, він ще у 1853 р. склав приблизну програму епархіального видання, яка залишилася без розгляду через початок Кримської (Східної) війни. Вже після смерті преосвященного Інокентія його наступник на херсонській кафедрі архієпископ Димитрій (Муретов) у 1859 р. знову запропонував цю програму для обговорення Святійшому Синоду. На засіданні 11 листопада 1859 р. Синод не тільки задовольнив клопотання, але й визнав корисним заснування аналогічних видань в інших єпархіях. На підставі указу від 31 грудня 1859 р. програму «Херсонских епархиальных ведомостей» було надіслано усім єпархіальним архієреям [724, 1–2].

Обґрунтовуючи свою ініціативу, архієпископ Димитрій наводив думку автора програми – архієпископа Інокентія про те, що досвід засвідчив користь

видання цивільної губернської періодичної преси. Єпархіальна газета обіцяла «немедленное и основательное сокращение консисторской бюрократической переписки, весьма обременительной ввиду малого штата духовных консисторий, и избавила бы исходящие документы от частых ошибок, допускаемых малограмотными переписчиками. Подведомственные епархиальному управлению учреждения гораздо более оперативно получали бы необходимую информацию, а епархиальное начальство помимо постоянного и надежного способа сообщения приобрело бы и новый способ пастырского воздействия на паству, обращаясь печатно со словами назидания, утешения и пр. Кроме того, для многочисленных клириков отдаленных от центра приходов отпала бы частая необходимость совершать обременительные поездки в кафедральный город для наведения справок по поводу каких-либо просьб, о вакантных должностях, о успехах детей, обучающихся в семинарии и т.п.» [724, с. 2–3].

Програма «Єпархиальних ведомостей» була значною мірою скопійована з програми «Губернських ведомостей», звісно, з урахуванням специфіки видання. Згідно з пропозицією архієпископа Інокентія, видання мало складатися з двох розділів – офіційного і неофіційного. Офіційна частина передбачалася для оприлюднення документів і матеріалів офіційного характеру, а саме: маніфестів і розпоряджень імператорів по духовному відомству, указів і розпоряджень Святейшого Синоду, розпоряджень єпархіального керівництва, ведомостей про призначення або переміщення посадових осіб консисторій, семінарій, духовних училищ і приходів; повідомлень про вакантні посади, витягів з річних звітів закладів єпархіального управління (консисторії, семінарії, приходських училищ і т.п.).

Програма неофіційної частини передбачала публікацію наступних матеріалів: витягів з творів Св. Отців і духовних письменників, що мають відношення до духовних потреб пастви, рекомендованих тем проповідей для приходського духівництва у святкові, недільні або пісні дні з відповідними порадами, описів місцевих церковних старожитностей, зразкових проповідей і

бесід, пастирських настанов з нагоди особливих випадків і подій у єпархії, повчальних роздумів, духовних порад, прикладів благочестя, запозичених із житій святих, бібліографії богословської літератури.

Першим на розіслану програму «Херсонских епархиальных ведомостей» відгукнувся ярославський архієпископ Нил (Ісакович) – вчений-сходознавець, автор однієї з перших монографій про буддизм. Вже у січні 1860 р. він звернувся до Синоду з клопотанням дозволити видання «Ярославских епархиальных ведомостей». Невдовзі 16 квітня 1860 р. у Ярославській єпархії з'явилася перша в імперії місцева церковна газета. Слід зазначити, що «Ярославские губернские ведомости», започатковані ще у 1831 г., також стали першим світським періодичним виданням регіонального характеру [724, с. 4–6].

Указом Святійшого Синоду від 12 грудня 1860 р. архієпископу Чернігівському та Ніжинському Філарету (Гумілевському) також було дозволено видання «Черниговских епархиальных известий». Це був четвертий за часом появи єпархіальний часопис, який випередили лише Ярославська, Херсонська та Київська єпархії. В указі зазначалося, що видання «ЧЕИ» має перебувати під наглядом «благонадійних духовних осіб» та під безпосереднім контролем чернігівського архієрея [343, с. 340]. Святійший Синод також затвердив програму часопису, яку розробив архієпископ Філарет. Згідно з нею в офіційній частині часопису мали друкуватися розпорядження центральних органів влади і місцевого єпархіального керівництва, відомості про призначення, переміщення, звільнення, нагородження церковнослужителів, відомості про пожертви на користь церкви, будівництво і освячення церков, перехід іновірців у православ'я, стан духовних навчальних закладів. У неофіційній частині планувалося публікувати уривки з богословських творів, настанови щодо поширення моральних цінностей православ'я, а також «описание по частям всего, что в епархии есть особенно примечательного касательно исторических событий и древностей церковных, церквей, св. икон, утварей, крестных ходов, священных урочищ и проч.» [521, с. 44–47; Додаток А].

Протягом 1861–1911 рр. часопис «ЧЕИ» здебільшого виходив двічі на місяць, лише з липня 1861 р. по листопад 1862 р. офіційна частина друкувалася чотири рази на місяць, а з 1878 по 1882 рр. обидві частини видання виходили чотири рази на місяць.

Архієпископ Філарет у своїй резолюції до розпорядження Святійшого Синоду запрошував викладачів Чернігівської духовної семінарії, «не исключая никого, благовременно приготавливать статьи по программе и доставляли ко мне, и чтобы о. ректор и инспектор семинарии попеременно были цензорами, а вместе и редакторами прибавлений к Известиям. Цензором официальных Известий Черниговской епархии имеет быть о. кафедральный протоиерей Рклицкий, на которого возлагается и общая редакция Известий» [343, с. 340–341]. Чернігівська духовна консисторія своєю постановою від 18 лютого 1861 р. зауважила, що редакція «Епархиальных известий» має перебувати під її контролем. Згідно з указом архієпископа Філарета, секретарем редакції було призначено викладача Чернігівської духовної семінарії Ф. Дмитрієвського (який також допомагав протоієрею І. Рклицькому у виданні офіційної частини часопису), а помічником секретаря – титулярного радника А. Левченка, який відповідав за розповсюдження видання [109; 343, с. 341].

1 липня 1861 р. з Чернігівської губернської друкарні вийшов друком перший номер часопису «ЧЕИ» [90; 100; Додаток В]. Хоча його офіційним редактором був чернігівський кафедральний протоієрей І. Рклицький, видання перебувало під загальним контролем архієпископа Філарета (Гумілевського). Цензорами були призначені член Чернігівської духовної консисторії, протоієрей І. Рклицький (відповідав за офіційну частину часопису) та ректор Чернігівської духовної семінарії архімандрит Євгеній (був цензором неофіційної частини). Отже, редакція часопису протягом 1861–1866 рр. складалася з п'яти осіб: архієпископ Філарет (Гумілевський), протоієрей І. Рклицький (до серпня 1862 р.), ректор Євгеній (Шершилов), викладач Ф. Дмитрієвський (племінник чернігівського архієпископа), титулярний радник А. Левченко [343, с. 341].

З квітня 1862 р. «ЧЕИ» друкувалися у друкарні Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, що була відновлена у 1861 р. за підтримки архієпископа Філарета, а надалі – у друкарнях Губернського земства і Губернського правління [99].

Відбулося і структурне оформлення офіційної частини єпархіального часопису, що мала натоді наступні рубрики: «Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода», «Распоряжения епархиального начальства» та «Объявления».

Філарет (Гумілевський) від самого початку існування єпархіального видання почав залучати до написання статей місцевих знавців церковної старовини, священиків і викладачів духовних навчальних закладів. Зокрема, вже у № 4 неофіційної частини часопису за 1861 р. редакція повідомляла, що буде приймати і публікувати статті «о религиозном быте края, старом и новом, о лицах благочестивых и подвигах благочестия» [519, с. 233]. Наприкінці 1863 р. редакція знову закликала священиків Чернігівської єпархії надсилати статті для друку у неофіційній частині видання [199, с. 369–371]. Сам чернігівський архієпископ впродовж 1861–1866 рр. опублікував на сторінках часопису значну частину своїх розвідок і студій з церковної історії Чернігівщини і фактично зробив акцент саме на розвитку неофіційної частини видання. Так, Філарет оприлюднив цикл нарисів, що були присвячені монастирям Чернігівської єпархії та історико-статистичному опису повітів Чернігівської губернії. Активно у цей час співпрацювали з редакцією неофіційної частини часопису протоіерей А. Страдомський, Л. Білоусович, священики Т. Стефановський, В. Комаровський. За перші п'ять років існування часопису на його сторінках побачили світ близько 100 статей і публікацій з історії, археології, етнографії. Загалом же у 1861–1866 рр. було оприлюднено понад 200 статей і нарисів на історичну тематику, зокрема з минувшини Чернігівщини. У 1861 р. редакція «ЧЕИ» видала окремими книгами праці Філарета (Гумілевського) «Общий обзор Черниговской епархии» та «Черниговские кафедральные монастыри» [520, с. 448].

4 серпня 1862 р. несподівано помер редактор і цензор «ЧЕИ» кафедральний протоієрей І. Рклицький [42; 47; 390, с. 260; Додаток Ф]. Його функції надалі виконували архієпископ Філарет (Гумілевський) і ректор Чернігівської духовної семінарії архімандрит Євгеній (Шерешілов) [Додаток Ф], який залишався цензором неофіційної частини єпархіального видання.

Після передчасної смерті у серпні 1866 р. чернігівського архієпископа Філарета починається поступовий занепад часопису [26]. Того ж таки року ректор Чернігівської духовної семінарії архімандрит Євгеній подав до Чернігівської духовної консисторії пропозиції щодо подальшої роботи редакції. 9 вересня 1866 р. Духовна консисторія видала з цього приводу розпорядження за № 968, згідно з яким доручила (до прибуття нового преосвященного) редагування і видання «ЧЕИ» члену Духовної консисторії та ректору Чернігівської духовної семінарії, архімандриту Євгенію на тих засадах, які заклав архієпископ Філарет. Редакцією неофіційної частини продовжував керувати ректор семінарії, а офіційну очолив кафедральний протоієрей Чернігова, професор Чернігівської духовної семінарії Є. Пучковський [42; 56; Додаток Ф]. Формально часопис залишався друкованим органом Чернігівської духовної консисторії та контролювався чернігівським архієреєм [1; 2; 105; 198, с. 236–239; 343, с. 342–344].

19 грудня 1866 р. редакція часопису з метою увічнення пам'яті покійного архієпископа Філарета зобов'язалася жертвувати щорічно зі своїх прибутків 150 крб. на потреби Чернігівської духовної семінарії, у тому числі 60 крб. виділялося на утримання кращого учня з числа сиріт [180, с. 82–83].

Згідно з указом Святійшого Синоду від 9 грудня 1866 р. редакція «ЧЕИ» мала доставляти по одному примірнику кожного номера часопису до канцелярії цієї установи та Імператорської академії наук [273, с. 255; 274, с. 321].

У зв'язку з перетвореннями у Духовних консисторіях, ректори духовних семінарій втратили своє членство у керівних органах єпархій. Видання часопису слід було передати з духовної семінарії до консисторії. Однак керівництво

Чернігівської єпархії не звернуло належної уваги на це положення, і єпархіальний часопис фактично продовжувала видавати Чернігівська духовна семінарія. Відтак не забарилися негативні наслідки – розпорядження Духовної консисторії і місцевого архієрея публікувалися із запізненням, бо надходили до редакції із значною затримкою [102].

У 1869 р. видання «ЧЕИ» було офіційно передано правлінню Чернігівської духовної семінарії. 10 січня 1869 р. її ректор і редактор часопису архімандрит Євгеній був переведений на аналогічну посаду до Литовської духовної семінарії [279, с. 121–122]. Наступні випуски часопису побачили світ за редакцією виконуючого обов'язки ректора Чернігівської духовної семінарії, її інспектора Л. Білоусовича та його помічника О. Розова. Водночас вони були і цензорами «ЧЕИ», що було прямим порушенням діючого законодавства. Таке поєднання посад редактора і цензора припинив новопризначений Чернігівський архієпископ Варлаам, який призначив цензором часопису кафедрального протоієрея Є. Пучковського [279, с. 125].

13 жовтня 1869 р. указом Св. Синода на посаду ректора Чернігівської духовної семінарії було призначено протоієрея домової церкви Київського генерал-губернатора, магістра О. Колосова, який водночас став редактором «ЧЕИ» [5; 15; 282, с. 681; Додаток Ф]. У цей час починають публікуватися матеріали про діяльність парафіяльних опікунств, журнали єпархіальних з'їздів духовництва, відомості про утримання церковнослужителів, списки учнів Чернігівської духовної семінарії і Чернігівського духовного училища (а з 1867 р. – учениць Чернігівського єпархіального жіночого училища). На сторінках неофіційної частини періодично публікувалися некрологи священнослужителів.

З 1867 по 1872 рр. єпархіальне видання друкувалося у Чернігівській земській друкарні, а з 1873 р. – у друкарні Чернігівського губернського правління. Ще 5 липня 1872 р. редакція повідомляла Чернігівську духовну консисторію про те, що чимало священників і благочинних округів єпархії протягом 1868–1872 рр. не сплатили гроші за відправлені до них номери

часопису. Їхній загальний борг досягнув 1446 крб. 50 коп., що негативно позначалося на роботі редакції [28].

Протягом 1866–1872 рр. єпархіальне видання продовжувало відігравати помітну роль у церковному і соціокультурному житті Чернігівської єпархії. Однак, вже у цей час почали проявлятися негативні тенденції, пов'язані з частою зміною редакторів часопису та з інформаційним насиченням видання, а саме несвоєчасною публікацією розпоряджень місцевого єпархіального керівництва. Структура офіційної частини майже не зазнала змін. З редакцією єпархіального видання у цей час активно співпрацювали священник П. Огієвський, історик О. Ханенко, протоієрей А. Страдомський, викладачі семінарії Н. Докучаєв і Ф. Дмитрієвський. Вони опублікували у неофіційній частині часопису значну кількість історико-краєзнавчих матеріалів. Загалом у 1867–1872 рр. було надруковано понад 170 статей і публікацій історико-етнографічного спрямування.

З кінця 1872 р. внаслідок байдужого ставлення єпархіального керівництва, постійної зміни редакторів і членів редакції, скрутного фінансового становища, погіршення якості публікацій часопис поступово втрачає свій авторитет, а місцеве духовництво переорієнтовується на центральні духовні видання.

На початку 1873 р. О. Колосова було звільнено з посади ректора Чернігівської духовної семінарії, відтак обов'язки редактора часопису продовжував виконувати інспектор семінарії Л. Білоусович [Додаток Л; Додаток Ф]. Указом Синоду від 19 травня 1873 р. новим ректором Чернігівської духовної семінарії було призначено викладача Пензенської духовної семінарії, магістра та протоієрея В. Розова, і новий чернігівський єпископ Нафанаїл доручив йому редагування «ЧЕИ» [10; 291, с. 227; Додаток Ф]. Пріоритетні завдання часопису В. Розов сформулював у такий спосіб: відобразити єпархіальне життя у широкому сенсі, докладно висвітлювати діяльність та скеровувати свідомість місцевого духовництва, залучати церковнослужителів до підготовки матеріалів для неофіційної частини часопису. Редакція пропонувала теми для статей – викладання у церковних школах, проповідництво,

функціонування парафіяльних опікунств [559, с. 1–5]. Саме за редакторства В. Розова єпархіальне видання опинилося у скрутному становищі, що призвело до зменшення кількості читачів та байдужого ставлення громадськості, передусім духівництва, до часопису. У неофіційній частині часопису починають домінувати проповіді, релігійні настанови для віруючих, статті богословського змісту, передруковані з інших видань, матеріали про будівництво і освячення нових церков, святкування церковнослужителями професійних ювілеїв. Рубрику офіційної частини «Объявления» замінили на рубрику «Разные известия по епархии».

Згідно з фінансовим звітом редакції за 1873 р., гонорарів за статті було сплачено 846 крб., редакторам – 480 крб., цензору – 75 крб., друкарні – 1430 крб., на утримання найбільш вихованців духовної семінарії передано 105 крб. За оригінальні статті, вміщені у неофіційній частині часопису, авторам публікацій було заплачено по 40 крб. за друкований аркуш [269, с. 35].

З 1874 р. часопис почав друкувати детальні звіти про діяльність Чернігівського єпархіального жіночого училища, Чернігівського, Новгород-Сіверського і Стародубського духовних училищ, журнали Чернігівського, Новгород-Сіверського і Стародубського училищних округів, а згодом – Чернігівської єпархіальної училищної ради (з 1884 р.), яка опікувалася парафіяльними школами [57].

Згідно з указом Синоду від 1 червня 1877 р. інспектора Чернігівської духовної семінарії магістра Л. Білоусовича було звільнено з посади за власним бажанням (з призначенням йому пенсії у 700 крб. на рік). Через деякий час він позбувся редакторства у «ЧЕИ» [262, с. 503].

20 жовтня 1877 р. Чернігівська духовна консисторія своїм протоколом, який пізніше затвердив архієпископ Серапіон, постановила, що офіційна частина часопису надалі буде друкуватися 4 рази на місяць і перебуватиме під безпосереднім контролем Духовної консисторії, а неофіційна частина – один-два рази на місяць, в залежності від потреби. З 1878 р. видання «ЧЕИ» було передано Духовній консисторії. Тираж окремого номеру натовді становив 1000–

1100 екземплярів [78; 542, с. 1–6]. Редагування офіційної частини «ЧЕИ» архієпископ Серапіон доручив секретарю Чернігівської духовної консисторії М. Вошиніну [Додаток Ф] з винагородою у 200 крб. на рік, а неофіційної – члену Духовної консисторії, священнику кафедрального собору м. Чернігова І. Кибальчичу [Додаток Ф] з винагородою по 10 крб. за кожний друкований акруш. Відповідальність за видання обох частин часопису архієпископ поклав на члена консисторії, священника І. Буримова [44; 50; Додаток Ф]. Цензором «ЧЕИ» залишався протоієрей Є. Пучковський (помер у 1883 р.) [226, с. 6–11]. На сторінках видання починають публікуватися матеріали про функціонування православних товариств та діяльність емеритальної каси духівництва Чернігівської єпархії. Якщо статті для неофіційної частини часопису готували різні автори, то публікаціями у офіційній частині видання безпосередньо займалася редакція. За послуги пошти (надсилання часопису замовникам) треба було сплачувати значні кошти (до 400 крб. на рік). Також редакція друкувала значну кількість листівок (кілька тисяч) зі статтями релігійно-морального змісту, які безкоштовно розповсюджувалися під час робочих поїздок чернігівських архієреїв по єпархії згідно з розпорядженням єпархіального керівництва.

Новий склад редакції впродовж кількох років намагався відновити інтерес громадськості до єпархіального часопису і підняти його престиж. У офіційній частині часопису зростає питома вага матеріалів з місцевого церковного життя. Редактор неофіційної частини священник І. Кибальчич доклав чимало зусиль для того, щоб забезпечити належний рівень історико-краєзнавчих матеріалів.

З 15 серпня 1882 р. по 1 січня 1883 р. цензором часопису був ректор Чернігівської духовної семінарії протоієрей В. Розов. Виконуючими обов'язки цензорів «ЧЕИ» у 1882–1883 рр. були священник Ф. Сахновський, ректор духовної семінарії протоієрей В. Розов, священники П. Соколов і І. Буримов, в. о. ректора семінарії М. Марков. 6 січня 1883 р., згідно з резолюцією чернігівського архієпископа Веніаміна, члена Духовної консисторії протоієрея Г. Дияконова [Додаток Ф] було призначено цензором часопису [42; 46]. З того ж

таки року обидві частини часопису почали знову виходити двічі на місяць. Впродовж 1878–1884 рр. редакція була розміщена на території Єлецького Успенського монастиря. У цей же час з часописом активно співпрацювали священники А. Хойнацький [18], Т. Стефановський, Л. Максимович, граф Г. Милорадович [216].

З 1883 р. часопис отримав усталену структуру і зовнішній вигляд, які фактично не змінювалися до кінця 1911 р. Офіційна частина мала три основні рубрики – «Распоряжения епархиального начальства», «Разные известия», «Объявления».

28 лютого 1883 р. секретар Чернігівської духовної консисторії, колезький радник М. Вошинін (редактор офіційної частини часопису) перейшов до Міністерства внутрішніх справ [228, с. 178]. 3 квітня 1883 р. новим редактором офіційної частини «ЧЕИ» було призначено І. Буримова [42; 74; 229, с. 250].

23 грудня 1883 р. помер член Чернігівської духовної консисторії, редактор неофіційної частини часопису І. Кибальчич, що на деякий час призупинило друк історико-краєзнавчих розвідок на сторінках «ЧЕИ» [42; 230, с. 5–6].

Редактором неофіційної частини часопису на початку 1884 р. було призначено протоієрея М. Маркова [9; 14; Додаток Ф], цензором залишався протоієрей Г. Дияконов, але деякий час його обов'язки виконував священник Т. Стефановський [42; 58; Додаток Ф].

У 1884 р. у часопису з'явилася підрубрика «Сведения о вакантных местах» священників, а з 1886 р. почали друкуватися докладні щорічні звіти єпархіальної училищної ради про стан церковно-приходських шкіл [217; 218].

Процес підготовки часопису до друку дозволяє з'ясувати примірник «ЧЕИ» за 1884 р. з коректурними помітками, який зберігається у ЧОІМ [89; Додаток К]. Рукописи, що надходили до редакції, переглядалися, відбиралися і правилися редакторами. У такий спосіб формувалася добірка матеріалів для конкретного номера та його структурних частин. Рукописи статей могли тривалий час «стояти у черзі» на друк. Відібрані матеріали проглядалися коректором, опісля чого робилися гранки, які передавалися до друкарні. Після

цього у друкарні або конторі редакції брошурувальник з друкованих аркушів виготовляв окремий журнальний блок. Його знову переглядав коректор і вносив правки по тексту або на полях, які необхідно було врахувати. Готові та віддруковані номери часопису передавали на перевірку цензору. На кожній сторінці цензор робив відповіді помітки власною рукою про перевірку, а на останній сторінці зазначалося «Печатать дозволяется. Цензор кафедральный протоиерей Григорий Дяконов» і ставилася дата. До речі, різниця ніж фактичною датою перевірки цензором, яка друкувалася на останній сторінці видання, і реальною датою перевірки цензором сягала двох тижнів.

Перевірені цензором матеріали передавалися редакторам, які вносили остаточні правки і підписували «С дозволения цензора печатать», «Исправить и печатать» та зазначали своє прізвище вгорі на титульній сторінці часопису або зауваження та побажання.

11 грудня 1889 р. помер кафедральний протоіерей і цензор «ЧЕИ» Г. Дяконов [246, с. 1120]. Новими цензорами були призначені протоіерей Т. Стефановський і священник І. Платонов, а з 20 січня 1890 р. – інспектор та законоучитель Чернігівського єпархіального жіночого училища священник О. Тупатилов [Додаток О; Додаток Ф].

У цей час структура офіційної частини часопису майже не зазнає змін, а у неофіційній частині зростає питома вага матеріалів богословського та літургійного змісту [Додаток Г]. З редакцією активно співпрацювали М. Доброгаєв [Додаток С], М. Лілеєв, священник Т. Стефановський, граф Г. Милорадович.

Наступний етап у історії «ЧЕИ» припадає на 90-ті рр. XIX – початок XX ст. і характеризується поступовим відродженням авторитету часопису. Це було пов'язано з підготовкою до відзначення 900-ліття Чернігівської єпархії. Важливу роль у відродженні колишніх позицій єпархіального видання відіграв вікарій Чернігівської єпархії, а з лютого 1893 р. єпископ Сергій (Соколов). З 1890 по квітень 1893 рр. редактором неофіційної частини «ЧЕИ» був кафедральний протоіерей І. Платонов [16; Додаток М; Додаток Ф]. Новий

архієрей зрештою знайшов надійну і фахову людину на посаду редактора. На цей час припадає інтенсивне інформаційне насичення неофіційної частини часопису, зростання кількості статей і нарисів історико-краєзнавчого змісту, своєчасне оприлюднення відомостей про життя єпархії в офіційній частині. З часописом плідно співпрацювали М. Доброгаєв, М. Славин, С. Никольський, П. Соболев, І. Листовський, священники Т. Стефановський, П. Огієвський, А. Величковський, граф Г. Милорадович.

27 травня 1893 р. редакторами неофіційної частини «ЧЕИ» було призначено викладачів семінарії О. Вишневського, І. Лебедева та В. Острогорського. Вони подали доповідну записку чернігівському архієпископу Сергію (Соколову), в якій схарактеризували фінансовий стан редакції та сформулювали пропозиції щодо поліпшення діяльності редакції часопису [47, арк. 281–282; 722, с. 135–137]. Вони, зокрема, зазначили, що редакція та її майно довгий час знаходилися у квартирі колишнього редактора І. Платонова, який керував редакційними справами і займався фінансовими питаннями, відтак виникли проблеми з оплатою авторських статей, вакантною залишалася посада коректора. Нові редактори запропонували вирішити ці питання, а також не передруковувати на сторінках офіційної частини матеріали з «Церковных ведомостей», які обов'язково передплачували усі парафії, а зосередитися на оприлюдненні місцевих матеріалів.

У 1894 р. видання «ЧЕИ» за згодою нового архієрея – єпископа Антонія (Соколова), було доручено Братству святого Михайла, князя Чернігівського, і відтоді часопис номінально став друкованим органом цього церковного товариства. Редактором обох частин «ЧЕИ» було призначено члена Братства, викладача Чернігівської духовної семінарії, статського радника І. Лебедева, який займав цю посаду з 1894 по 1911 рр. [Додаток Н; Додаток Ф]. Цензором часопису залишався священник О. Тупатилов. 24 січня 1894 р. єпископ Чернігівський та Ніжинський Антоній затвердив інструкцію, якою мав керуватися новий редактор «ЧЕИ»:

«1. Редакция «Черниговских епархиальных известий» находится при Совете Братства св. Михаила, князя Черниговскаго.

2. Редактор назначается, по представлению Совета Братства, Епархиальным Архиереем.

3. В помощь редактору назначается секретарь Консистории, который, за своюю ответственностию, доставляет в редакцию сведения из Консистории, относящиеся к официальной части известий.

4. Главная задача неофициальной части Епархиальных Известий заключается, во 1-х, в том, чтобы поддерживать и укреплять пастырей Черниговской епархии в их трудном и сложном деле: управлении пасомыми в духе св. Православной Церкви, просвещении прихожан учением ее и совершении Божиих служб и треб так, чтобы такое совершение приносило великую пользу для православных христиан; во 2-х в том, чтобы всеми мерами и способами поддерживать, охранять и укреплять миссионерство в Черниговской епархии: на севере – в противодействие расколу старообрядчества и в укрепление православия и единоверия, а на юге – ради уничтожения или по крайней мере ослабления штунды и других пагубных сектантских учений. Но могут быть помещены и другие статьи, имеющие то или иное отношение к местной церковной жизни и пастырям» [191, с. 859–860; Додаток Б].

У травні 1895 р. замість зображення Ісуса Христа на титульній сторінці епархіального видання було розміщено зображенням святих чернігівського князя Михайла і боярина Федора [Додаток Д]. З травня 1893 р. і до кінця 1898 р. редакція знаходилась у приміщенні Чернігівської духовної семінарії, а з 1899 р. – у будинку № 24 (Затворницького) на Сіверянській вулиці. Відтоді на сторінках видання регулярно друкувалися списки викладачів духовних навчальних закладів з відомостями про проходження служби [20; 22; 29; 30; 708].

Протягом 1894–1911 рр. зроста інформативність офіційної частини часопису, зокрема, публікувалися звіти Чернігівського відділу Православного

Місіонерського товариства, Чернігівського відділу Імператорського Православного Палестинського товариства, Братства св. Михайла князя Чернігівського, біографічні дані про викладачів духовних навчальних закладів, відомості про вільні посади церковнослужителів тощо. На сторінках неофіційної частини помітно зростає кількість матеріалів богословського і релігійного змісту, а також історико-краєзнавчих матеріалів, авторами яких були П. Добровольський, О. Єфимов, Г. Бородулін, М. Лілеєв, М. Доброгаєв, В. Литинський, М. Благовіщенський, священники Т. Стефановський і К. Карпинський та ін. [3; 4; 7; 13; 54; 55; 87; 94]. Публікації для офіційної частини часопису готували самі редактори та чиновники консисторії, які мали доступ до необхідних джерел інформації.

Таким чином, часопис «ЧЕИ» став першим періодичним виданням Чернігівської єпархії і був покликаний сприяти інформаційному забезпеченню духовництва з різних питань єпархіального життя. Його редакційний колектив пройшов складний шлях становлення, формування редакційної політики, напрацювань принципів роботи, структурного оформлення видання, належного насичення його рубрик.

2.2. Часопис «Вера и жизнь»

6 січня 1911 р. на засіданні Єпархіальної Місіонерської ради та ради Братства св. Михайла, князя Чернігівського, новопоставлений єпископ Чернігівський та Ніжинський Василій (Богоявленський) запропонував «расширить программу наших Епархиальных Известий так, чтобы в них, помимо официальных данных, можно было помещать не только краткую хронику церковной жизни, но и статьи богословско-философского и религиозно-нравственного содержания. Нужен свой журнал, и при том такой журнал, который освещал бы все жизненные вопросы и в то же время был бы близок к деревне». На засіданні було обговорено Статут нового часопису, його назву та програму. Єпископ Василій запропонував зберегти попередній склад редакції (головний редактор – викладач духовної семінарії С. Савинський, редактори

окремих відділів – викладачі Чернігівської духовної семінарії І. Лебедев, П. Бугославський, В. Дроздов та І. Львов) [70; 71; 72; 77; 80; 81; 83; Додаток Р; Додаток Ф]. Програма нового часопису під назвою «Вера и жизнь» передбачала:

«1) Раскрывать и проводить в жизнь высокое учение православно-христианской церкви, расширяя его в сознании духовенства и уясняя его в сознании верующей паствы;

2) освещать с православно-христианской точки зрения современные религиозно-философские течения;

3) сообщать теоретические и практические сведения, полезные для духовенства в его пастырско-миссионерской деятельности и назидательные для его пасомых;

4) сообщать полезные и назидательные сведения по церковной и гражданской истории и археологии;

5) помогать духовенству и православной пастве разбираться в сложных явлениях современной церковно-общественной и научной жизни, устанавливая православно-христианскую точку зрения на современные факты жизни и науки и тем помогать духовенству, обогащаясь полезными и разносторонними познаниями, усиливать и расширять свое духовное влияние на паству;

6) в тех же целях, в отделе местной хроники давать возможно полное отражение всех выдающихся событий и начинаний церковно-приходской и обще-епархиальной жизни;

7) кроме того, «Вера и жизнь» имеет своей задачей сообщать распоряжения епархиальной власти и другие официальные сведения» [184, с. 705–720].

Згідно з програмою, часопис мав наступні відділи: богословсько-філософський, пастирсько-місіонерський, історичний, літературно-педагогічний, церковно-громадський і офіційний. Виданням «ВИЖ» мала опікуватися редакційна рада, яка складалася з п'яти членів (головний редактор і редактори відділів).

На цій підставі Чернігівська духовна консисторія надіслала до Святійшого Синоду лист з пропозицією замість «ЧЕИ» видавати журнал «ВИЖ». Цим питанням зацікавилася Головне Управління у справах друку при Міністерстві внутрішніх справ, яке 25 лютого 1912 р. просило чернігівського губернатора «сообщить, было ли, в действительности, Вами выдано упомянутое выше свидетельство (на право видання журналу «ВИЖ») и, в утвердительном случае, доставить копию этого документа». На цей запит відповів віце-губернатор, який повідомив, що указом Святійшого Синоду від 16 лютого 1912 р. «разрешено в г.Чернигове издание вместо «Епархиальных известий» журнала «ВИЖ», каковой журнал за январь и февраль и выпущен уже в свет» (лист від 1 березня 1912 р.). Через деякий час, чернігівський губернатор М. Маклаков надіслав офіційний лист до Головного Управління у справах друку, в якому повідомив, «что журнал «Вера и жизнь» издается Черниговской Духовной консисторией с 1 января 1912 года вместо упраздненного журнала «Черниговския епархиальные известия» согласно указа Святейшаго Синода... . Установленное законом свидетельство на издание означенного журнала не выдавалось, так как заявление о выдаче такового ко мне не поступало» [98, арк. 1–3]. Головне Управління у справах друку 19 квітня 1912 р. відповіло, «что выпуск в свет в гор.Чернигове журнала «Вера и жизнь» состоялся с нарушением... и что типография местного Губернского правления не имела права приступать к печатанию названного издания без соблюдения требования».

Чернігівський губернатор прагнув залагодити це непорозуміння, тому 5 травня 1912 р. відповів, «что журнал «Вера и жизнь» не вновь народившееся издание, а оно заменило лишь издававшееся ранее «Черниговские епархиальные известия». В виду того, что журнал «Вера и жизнь» заменил лишь «Черниговские епархиальные известия» и разрешен был Синодом, мною и не было дано установленного... свидетельства. Ввиду же полученного разъяснения Главного Управления мною 4 сего мая за № 9852 выдано ответственному редактору журнала Сергею Васильевичу Савинскому Свидетельство» [34, арк. 1; 98, арк. 4–5; Додаток Ф].

Часопис виходив за такою програмою: «1) богословско-філософський відділ – научно-популярні статті по різних питаннях православно-християнського богослов'я і філософії; 2) пастырсько-місіонерський відділ – статті по різних сторонах і питаннях пастырської практики, проповіді, бесіди і тому подібне; 3) церковно-історический відділ – статті по церковній історії, археології і т. под.; 4) літературно-педагогічний відділ – статті по літературі, педагогіці, художественні приложення; 5) церковно-общественний відділ – хроніки місцевої і общественной життя, бібліографія, смісь; 6) офіційна частина. Журнал виходить два рази в місяць, в кількості 1350 екземплярів; ціна видання 6 руб. 50 коп. в рік з пересилкою» [98, арк. 6]. Часопис друкувався у друкарні Губернського правління, а з квітня 1914 р. – в Єпархіальній друкарні [Додаток Е; Додаток Є].

Редактором обох частин «ВИЖ» у 1912–1917 р. був колезький радник С. Савинський [17; 72; 74; 82; 691; Додаток П]. Цензором часопису спершу був священник О. Тупатілов, а з 1914 р. – ректор Чернігівської духовної семінарії, протоієрей В. Сокольський. Починаючи з жовтня 1914 р., часопис «ВИЖ», у зв'язку з подіями Першої світової війни, перевірявся військовою цензурою [34, арк. 1; 427, с.77–80]. Редакція знаходилася у приміщенні Чернігівської духовної семінарії [23; 24; 25; 33].

Журнал мав наступні рубрики: «Єпархіальні звістки» (нагородження і переміщення церковнослужителів), «Список вакантних місць» (вільні приходи), «Хроніка місцевої життя» (важливі події у місті та єпархії).

Найбільш активними дописувачами у цей час були В. Дроздов, О. Єфімов, С. Савинський, В. Сокольський, П. Бугославський, Г. Кучеровський, В. Модзалевський [8]. Майже у кожному номері журналу йшлося про події Першої світової війни.

У 1915 р. редакція «ВИЖ» повідомила, що у неї виникли труднощі з постачанням паперу, тому часопис буде виходити один раз на місяць [540, с. 4].

Номери часопису «ВИЖ» відтоді друкувалися нерегулярно, і зрештою він припинив своє існування у травні 1917 р. У № 3–4 неофіційної частини за

1917 р. редакція повідомляла, що «постановленням Чрезвычайного съезда духовенства и мирян Черниговкой епархии издание журнала «Вера и жизнь» прекращено и положено на имеющиеся средства издавать газету «Черниговский вестник» [141, с. 146].

За час існування часопису (1912–1917 рр.), на сторінках неофіційної частини, було надруковано понад 450 статей різної тематики, у тому числі – майже 120 статей з історичної і церковно-краєзнавчої проблематики. Для порівняння, з 1906 по 1911 р., на сторінках «ЧЕИ» було надруковано понад 600 різноманітних статей, і серед них понад 60 – на історичну тематику. Тобто, можна говорити про те, що редакція часопису «ВИЖ» продовжила кращі традиції епархіальної періодики, насичуючи її матеріалами краєзнавчого характеру.

Таким чином, часопис «ВИЖ», хоча і був органічно поєднаний з виданням «ЧЕИ», водночас мав деякі суттєві відмінності. Головна з них полягала у прагненні задовольнити запит широких верств населення і в такий спосіб суттєво розширити читацьку аудиторію.

2.3. Газета «Черниговский церковно-общественный вестник»

Восени 1914 р. чернігівський єпископ Василій (Богоявленський) зініціював видання нової церковної газети під назвою «Черниговский церковно-общественный вестник». Де-юре «ЧЦОВ» видавало Братство св. Михайла, а де-факто керівництво епархії. Редакція знаходилася у приміщенні Чернігівської духовної семінарії (з травня 1916 р. – у Єпархіальному будинку), а друк видання відбувався в Єпархіальній друкарні. 8 листопада 1914 р. в. о. чернігівського губернатора видав Свідоцтво за № 37045 на право її видання (редактор М. Чернавський), в якому було зазначено, що газета мала виходити не менше одного разу на тиждень [Додаток І]. Про це був поінформований віце-губернатор, який доручив чернігівському поліцеймейстеру проконтролювати початок друку нового видання і доправити 12 примірників першого номера до Відділу друку Головного управління у справах друку Міністерства внутрішніх

справ [35, арк. 1–6; Додаток І]. Слід зазначити, що саме чернігівський віце-губернатор виконував обов'язки інспектора з друку і збирав інформацію про видання, що виходили у межах Чернігівської губернії. До губерньського центру ці дані передавали повітові справники і поліцеймейстери [25, арк. 6; 36; 37].

Перший номер газети вийшов у світ 9 листопада 1914 р. [91; Додаток Ж]. У ньому була оприлюднена її програма: «1. Официальные распоряжения и известия. 2. Статьи общего характера по вопросам веры и церкви. 3. Избранные слова и поучения. 4. Историко-статистические статьи и описания церквей и приходов. 5. Епархиальная и городская хроника. 6. Летопись епархиальной жизни. 7. Иноепархиальные известия. 8. Современная жизнь (хроника войны). 9. Переписка с читателями. 10. Библиография. 11. Смесь (рассказы, стихотворения, некрологи). 12. Объявления» [35; 85; 91].

«ЧЦОВ» виходив 2–3 рази на тиждень (четвер і неділя, з початку 1916 р. – у середу, п'ятницю і неділю, з грудня 1916 р. – щодня, окрім свят) і мав наступні рубрики: «Великая Европейская война», «Церковно-общественная жизнь России», «Из жизни епархии», «Хроника», «Объявления» (на початку 1917 р. – «Последние известия», «Телеграммы», «Разные известия», «Хроника») [38]. Регулярно друкувалися укази і телеграми імператора Миколи II, Св. Синоду, місцевого епархіального керівництва, чернігівського губернатора, журнали засідань Ради братства св. Михайла та епархіального з'їзду духовенства. На сторінках газети широко відображалися події Першої світової війни. Значною мірою структура газети була тотожна аналогічним місцевим виданням світського характеру («Черниговская земская газета», «Черниговское слово»). Видання позиціонувалося як «церковно-общественная газета». Вочевидь, це була спроба розширити читацьку аудиторію і задовольнити потреби пересічного мешканця регіону.

Призначені до друку матеріали спочатку перевірялися військовою цензурою, а згодом друкувалися у епархіальній типографії, наглядач якої В. Гончаров передавав по 14 примірників кожного випуску газети

чернігівському віце-губернатору. Останній доправляв по 8 примірників кожного випуску газети до Відділу друку Головного управління у справах друку.

Доречно зазначити, що 1914 р. в Чернігові виходило сім періодичних видань: газети – «Черниговское слово», «Черниговская земская неделя», «ЧЦОВ», «Крестьянское дело», часописи «Земский сборник», «Селянин», «ВИЖ».

З листопада 1914 по квітень 1915 рр. редактором газети «ЧЦОВ» був інспектор Чернігівської духовної семінарії, згодом, в.о. ректора цього навчального закладу, член ради Братства св. Михайла, статський радник М. Чернавський [738; Додаток Ф], який раніше був редактором неофіційної частини «Владикавказских епархиальных ведомостей». Цензором газети і водночас членом редакції деякий час був ректор Чернігівської семінарії протоієрей В. Сокольський [107]. Ідейним натхненником і де-факто керівником був єпископ Василій. 29 грудня 1914 р. новий чернігівський губернатор М. Лавриновський видав Братству св. Михайла нове Свідоцтво на право видання газети за № 40848.

На початку квітня 1915 р. на посаду редактора «ЧЦОВ» було призначено викладача Чернігівської духовної семінарії Г. Лобова, який у вересні 1915 р. став інспектором Чернігівського єпархіального жіночого училища [355, с. 3–4]. 13 квітня 1915 р. губернатор М. Лавриновський надав Г. Лобову відповідне свідоцтво за № 8618 на право видання газети. У листопаді 1915 р. і квітні-травні 1916 р. окремі номери газети підписував як редактор священик К. Соловйов (секретар ради Братства св. Михайла). Наприкінці березня 1916 р. відбулося засідання Ради Братства св. Михайла, на якому чернігівський єпископ Василій запропонував обрати редакційний комітет для щоденного випуску газети «ЧЦОВ» [361, с. 4]. В умовах війни газета проходив жувала проходити подвійну цензуру. Так, з серпня 1916 р. на її шпальтах з'явилася приписка «печать дозволено военною и духовною цензурою» [31; 32].

1 січня 1917 р. газета отримала нового редактора – М.І. Андрієвського. «ЧЦОВ» продовжував видаватися Братством св. Михайла і виходив

щодня [Додаток Й]. 21 лютого 1917 р. рада Братства своєю постановою призначила М. Андрієвського головою редакційної ради і духовним цензором газети [362, с. 4]. Це рішення затвердив архієпископ Василій.

Революційні зміни внесли свої корективи у видання газети. У цей час на її сторінках друкувалися оголошення і відозви чернігівського губернського комісара Тимчасового уряду, протоколи засідань чернігівського Комітету представників громадських організацій. У квітні 1917 р. М. Андрієвський відмовився від посади редактора. У квітні-травні 1917 р. в. о. редактора був С.В. Успенський. Газета «ЧЦОВ» припинила своє існування у середині травня 1917 р., майже водночас із часописом «ВИЖ».

Отже, «ЧЦОВ» став першою єпархіальною газетою, що була розрахована на широке коло читачів і знайомила їх з подіями не тільки церковного, а й суспільно-політичного життя.

2.4. Газети «Черниговский вестник» та «Голос духовенства и мирян Черниговской епархии».

З 21 травня 1917 р., згідно з постановою Надзвичайного з'їзду духовенства і мирян Чернігівської єпархії почала виходити нова єпархіальна газета «ЧВ», що стала правонаступницею журналу «ВИЖ» [84; Додаток З]. Їй були передані бухгалтерські книги і кошти редакції часопису. Газета отримала новий вигляд, нумерацію і досвідченого редактора С. Савинського, який був секретарем Правління Чернігівської духовної семінарії, її інспектором та викладачем. Помічником редактора став викладач Чернігівського жіночого єпархіального училища С.В. Іванов [363, с. 8]. Редакція знаходилася в Єпархіальному будинку. Згідно з програмою, газета мала 5 відділів:

«1) Общегосударственная жизнь России. Политические известия. Правительственные сообщения. Известия о войне. События внутренней общественной жизни. Заграничные известия.

2) Церковная жизнь народа. Статьи религиозно-нравственного содержания. Вопросы церковно-приходской жизни. Народное воспитание и образование.

3) Общественно-экономическая жизнь народа. Статьи и сообщения по сельскому хозяйству, земельному вопросу, промышленности, торговли.

4) Местная епархиальная жизнь. Сообщения о событиях церковно-приходской жизни из разных мест Черниговской губернии.

5) Официальные епархиальные известия и хроника местной жизни г. Чернигова».

Обирати редакторів мала комісія Єпархіального з'їзду духовенства і мирян [208, с. 1–2; 363, с. 1–2]. Газета «ЧВ» друкувала місцеві, загальнодержавні і політичні новини, огляд військових подій на фронтах Першої світової війни, відомості про переміщення церковнослужителів, резолюції єпархіальних з'їздів духівництва і мирян. Видання мало наступні рубрики: «Объявления», «Политическое обозрение», «Война», «Церковная жизнь», «По епархии», «Хроника», «Официальные известия». Газета мала виходити двічі на тиждень як друкований орган Союзу об'єднаного духівництва і мирян Чернігівської єпархії. Вона проходила військову цензуру і друкувалася в Єпархіальній друкарні. У першому ж номері газети було вперше вміщено звернення Чернігівського відділу Всеросійського селянського союзу українською мовою [129, с. 5–6].

Редакція мала проблеми з фінансуванням, бо передплатники газети – священики завинили їй значні кошти. У грудні 1917 р. Єпархіальний з'їзд духівництва і мирян вирішив реорганізувати газету «ЧВ» у щотижневий релігійно-моральний журнал.

20 грудня 1917 р. у процесі пошуку нової форми періодичного видання, згідно з рішенням Єпархіального з'їзду, «ЧВ» змінив назву на «Голос духовенства и мирян Черниговской епархии». Редактором став інспектор Чернігівського єпархіального жіночого училища священик Г. Лобов [19; 357, с. 4; Додаток Ф], а членами редакційної ради і помічниками редактора –

А. Червинський і П. Патера (відповідали за офіційну частину, місцеву хроніку і фінансові питання) [207, с. 1]. Редакція знаходилася в Чернігівському єпархіальному жіночому училищі. «Релігійно-моральний журнал-газета» виходив щотижня з кінця грудня 1917 р. з Єпархіальної друкарні і перевірявся військовою цензурою [86; Додаток И]. Фінансове забезпечення нового видання було покладено на єпархіальний свічковий завод. Більшість матеріалів з актуальних проблем церковного і політичного життя готував та оприлюднював Г. Лобов. Газета мала наступні рубрики: «Церковно-общественная жизнь» (події на фронтах Першої світової, мирні перемовини, діяльність і законодавчі ініціативи Центральної Ради, підготовка і робота Українського церковного собору, гетьманування П. Скоропадського, захоплення влади більшовиками), «Епархиальная жизнь» (церковне життя, пограбування церков і духовних установ, вбивства священиків), «Местная жизнь» (обставини зміни влади у Чернігові, подробиці міського життя, інновації у діяльності духовних навчальних закладів), «Официальные известия» (постанови Єпархіального з'їзду духовництва і мирян, призначення церковнослужителів, їх нагородження), «Объявления» (оголошення духовних закладів освіти, єпархіального свічкового заводу, німецької військової комендатури). Газета припинила своє існування у жовтні-листопаді 1918 р. [130].

Читацьку аудиторію церковної періодики Чернігівщини допомагають визначити програми видань, розпорядження керівництва єпархії і тираж окремих номерів. Так, часопис «ЧЕИ» видавався передусім для потреб місцевого духовництва з метою його інформаційного забезпечення. Усі парафії та монастирі мали обов'язково передплачувати обидві частини видання, але редакція мусила неодноразово нагадувати священикам про необхідність вчасно оформлювати передплату в редакції часопису або у місцевих благочинних. Наклад окремого номеру становив 1100 екземплярів і був розрахований на наявну в єпархії мережу церков і монастирів. Також редакція обмінювала свій часопис на періодичні видання інших єпархій. До центральних органів влади редакція мала пересилати по 32 примірники кожного номера.

З початком видання часопису «ВИЖ» значно розширилася читацька аудиторія, оскільки воно було зорієнтовано не тільки на духівництво, але й на інші верстви суспільства – «помогать духовенству и православной пастве разбираться в сложных явлениях современной церковно-общественной и научной жизни». Наклад нового часопису становив 1350 екземплярів.

«ЧЦОВ» позиціонувався як «церковно-общественная газета». Таку ж лінію тримали «ЧВ» і «ГДМЧЕ». Вочевидь, це була спроба розширити аудиторію читачів, здійснювати опосередкований вплив на них і задовольняти читацькі потреби пересічного мешканця. Передплату можна було здійснити у редакціях газет, канцелярії Братства св. Михайла і в його книжковому складі. Газету «ЧЦОВ» можна було передплатити на рік, півроку, місяць або ж придбати окремих номер за 5 коп.

Таким чином, поява церковної періодики на Чернігівщині була закономірним явищем, характерним для більшості єпархій у складі колишньої Російської імперії. Водночас, інформаційне насичення, умови видання та розповсюдження залежали від керівництва Чернігівської єпархії та редакції конкретного видання. Часописи і газети передусім були покликані інформувати духівництво щодо рішень центральної і місцевої влади, допомагати священикам і церковнослужителям у виконанні професійних обов'язків. Церковна періодика регіону пройшла шлях від суто церковних вузькопрофільних видань до громадсько-релігійних газет.

Незважаючи на єдину структуру і загальну програму, єпархіальні видання мали свої особливості, які значною мірою залежали від місцевого архієрея. Згідно з правилами, що практично не змінювалися, очільник єпархії призначав і звільняв редактора (з 1906 р. право звільнення належало Св. Синоду), цензора та інших відповідальних за видання посадових осіб. За таких умов від світогляду й уподобань преосвященного значною мірою залежав характер єпархіального видання. У 1880 р. невідомий співробітник «Минских єпархиальных ведомостей» зазначав: «Єпархиальные ведомости» разных єпархий делятся на два разряда: к одному разряду относятся те, которые ограничиваются

печатанием распоряжений епархиального начальства в официальной части, да разных «слов», по большей части бездарных проповедников, в неофициальной; к другому разряду относятся те, редакции которых смотрят на свою задачу серьезнее, стараются собирать исторический материал по своей епархии и обогащают русскую историческую науку такими вкладками, которые имеют не малую цену. К сожалению, последний разряд не так многочислен, как первый, и большая часть «Епархиальных ведомостей» имеют цену только оберточной бумаги, да и то низшего сорта...» [690, с. 247]. Є всі підстави віднести епархіальні видання Чернігівщини до другого розряду за цією класифікацією.

Більшість редакторів духовних видань за походженням були росіянами, які мали вищу освіту та закінчили духовні академії. Це були ректори Чернігівської духовної семінарії, священники члени Чернігівської духовної консисторії і викладачі духовних навчальних закладів.

Значну роль у розвитку церковної періодики регіону відіграла Чернігівська духовна консисторія та її співробітники, бо саме цей орган епархіального управління володів оперативною інформацією з багатьох питань. Тому відбір і своєчасне оприлюднення на сторінках офіційних частин структурованих матеріалів робили епархіальну періодику привабливою для читачів.

Схематично матеріали, оприлюднені на сторінках офіційних частин «ЧЕИ» і «ВИЖ» можна умовно розподілити таким чином: 1) розпорядження центральних органів влади і місцевого епархіального керівництва (укази і постанови Синоду, Чернігівської духовної консисторії та місцевого архієрея); 2) звіти про діяльність духовних навчальних закладів, списки учнів і викладачів; 3) матеріали про призначення, переміщення, звільнення і нагородження церковнослужителів; 4) відомості про пожертви на користь церкви, будівництво і освячення церков, перехід іновірців у православ'я; 5) інформація про діяльність парафіяльних опікунств та православних товариств (річні звіти, списки членів).

Публікації у неофіційних частинах часописів доречно розподілити таким

чином: 1) статті богословсько-філософського змісту; 2) історичні нариси; 3) історико-біографічні статті; 4) інформація з історії церковних навчальних закладів; 5) публікації про церковне життя єпархії; 6) статті з історії, археології та етнографії; 7) некрологи та ювілеї.

Оскільки газети «ЧЦОВ», «ЧВ» і «ГДМЧЕ» були зорієнтовані на масового читача, їх редакції багато уваги приділяли подіям Першої світової війни, церковному та громадському життю на території колишньої Російської імперії. Значний масив публікацій було присвячено тогочасним подіям на Чернігівщині, передусім у церковному житті.

Події Першої світової війни негативно вплинули на життя суспільства і, зокрема, на фінансове становище єпархіальних видань. Суспільно-політичні перетворення спричинили занепад часопису «ВИЖ» і газети «ЧЦОВ». Водночас Українська революція спричинила появу газет «ЧВ» і «ЧДМЧЕ», які діяли на нових засадах та відображали на своїх сторінках реалії життя регіону в умовах революційних змін.

РОЗДІЛ 3.

ЦЕРКОВНЕ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ

НА СТОРІНКАХ ЄПАРХІАЛЬНИХ ВИДАНЬ

3.1. Духівництво Чернігівської єпархії

Усю сукупність публікацій церковної періодики про духівництво Чернігівщини можна умовно розподілити на кілька тематичних груп.

Перша група представлена матеріалами, які висвітлювали загальний стан Чернігівської єпархії. Передусім, це нормативні і законодавчі акти вищих органів влади Російської імперії та Російської Православної Церкви – укази, грамоти, рескрипти, маніфести імператорів, укази і постанови Святійшого Синоду, розпорядження уряду та Сенату. У свою чергу, місцеве єпархіальне керівництво через власні постанови і розпорядження запроваджувало окремі законодавчі акти в життя. На сторінках духовних видань періодично друкувалися укази про призначення чернігівських архієреїв, вікаріїв, ректорів Чернігівської духовної семінарії, їх нагородження, підвищення та переміщення. Зокрема, 14 листопада 1866 р. єпископом Чернігівським та Ніжинським було затверджено оренбурзького єпископа Варлаама [136, с. 413–414]. У часопису «ЧЕИ» у 1874 р. було оприлюднено указ Олександра II про затвердження чернігівського єпископа Нафанаїла у сані архієпископа [295, с. 135]. На сторінках «ЧЕИ» були надруковані укази Олександра III і Миколи II про нагородження орденом св. Олександра Невського чернігівських єпископів Веніаміна (1890 р.) та Антонія (1904 р.) [132, с. 115–116; 145, 389–390].

Духовна періодика інформувала читачів про реформування єпархіальних структур. Так, часопис повідомив, що у серпні 1868 р. згідно з імператорським указом було запроваджено посаду вікарія Чернігівської єпархії, який іменувався «єпископом Новгород-Сіверським». Його резиденція знаходилася у чернігівському Єлецькому монастирі, яким він мав керувати. До кола

повноважень вікарія входили питання про призначення на посади церковнослужителів, церковних старост, оплата праці службовців Духовної консисторії [277, с. 711–713; 325, с. 522–523]. Першим вікарієм Чернігівської єпархії у 1868 р. за даними «ЧЕИ» було призначено настоятеля Успенського монастиря (м. Одеса), ректора Херсонської духовної семінарії архімандрита Феофілакта. Надалі, як засвідчують матеріали преси, посада вікарія могла гарантувати архієрейство. Так, згідно указу Святійшого Синоду у червні 1876 р. вікарія Чернігівської єпархії єпископа Серапіона було призначено чернігівським єпископом [299, с. 249–250]. Значний інтерес становить оприлюднений у січні 1862 р. указ Св. Синоду щодо досить широкої церковної автономії, якою користувалася грецька община м. Ніжина [137, с. 214–216].

На сторінках церковних видань публікувалися відомості щодо призначення та переміщення членів Чернігівської духовної консисторії. Так, у квітні 1869 р. в часопису «ЧЕИ» було оприлюднено указ Олександра II про нові штати духовних консисторій, які склалися з 18 службовців, з яких тільки 4 були її членами [281, с. 477–480]. Газета «ЧВ» повідомляла, що у червні 1917 р. членами Духовної консисторії були соборні протоіереї П. Фльоров, В. Духовський, ключар собору протоіереї І. Молчанов, протоіереї О. Короткевич.

Церковна періодика публікувала матеріали, що мали загальнодержавне значення. Зокрема, у 1861 р. чернігівський архієпископ Філарет запропонував Духовній консисторії надрукувати для кожної церкви єпархії текст Маніфесту про скасування кріпацтва. У часописах було оприлюднено указ Олександра II про ліквідацію міських магістратів та судових ратуш (1866 р.), маніфест 1879 р. про підписання мирного договору з Османською імперією після чергової російсько-турецької війни. На сторінках церковних часописів були оприлюднені Положення про земських начальників (1889 р.), маніфести Миколи II про оголошення війни Японії (січень 1904 р.), скликання Державної думи (1905 р.), оголошення війни Німеччині та Австро-Угорщині (липень 1914 р.) [140, с. 5–6; 141, с. 119–122; 144, с. 103–105].

У церковних виданнях було оприлюднено указ (1867 р.) і роз'яснення керівництва єпархії про розробку проектів побудови нових і перебудови старих церков. Громада мала звертатися до фахівців-архітекторів, а потім передавати проект до Духовної консисторії, а також на погодження до будівельного відділення Чернігівського губернського правління. Також Св. Синод врегулював у 1869 р. відстань від храмів, монастирів і каплиць, на якій могли знаходитися заклади з продажу міцних напоїв, та правила торгівлі церковним приладдям (1882 р.).

Церковна періодика публікувала кошториси Чернігівської єпархії, зокрема надходження з державної скарбниці, за допомогою яких можна встановити, як змінювалися витрати на утримання архієрея, службовців консисторії, кафедральних соборів, монастирів та церковнослужителів.

Нагородження і заохочення представників духівництва, церковних старост також знайшли відображення на сторінках церковних видань. Так, у 1868 р. були надруковані роз'яснення Св. Синоду щодо порядку нагородження церковнослужителів і старост орденом св. Анни. На сторінках «ЧЕИ» у 1873 р. побачили світ укази Св. Синоду про порядок представлення осіб духовного звання до нагород за заслуги в галузі народної освіти та з приводу правил носіння церковними старостами мундирів після відставки.

У місцевих церковних виданнях друкувалися імператорські укази і накази Св. Синоду, які санкціонували клопотання єпархіального керівництва щодо канонізації, проведення урочистостей та хресних ходів. Зокрема, часопис «ЧЕИ» надрукував текст указу Олександра II про започаткування щорічної хресної ходи з Рихлівського монастиря до с. Чорнотичі Сосницького повіту [290, с. 114–115]. Наступного року імператор затвердив щорічну хресну ходу з Домницького монастиря до містечка Березне [294, с. 23–24]. У 1892 р. «ЧЕИ» надрукували указ Олександр III про надання дозволу на чеканку у Чернігові жетону з нагоди заснування Чернігівської архієрейської кафедри (було наведено його опис) [306, с. 489–490]. Імператор Миколи II у 1896 р. надав дозвіл на відкриття мощей чернігівського архієпископа Ф. Углицького. Керівництво єпархії оприлюднило на

сторінках «ЧЕИ» програму урочистостей з нагоди 1000-річчя першої літописної згадки про Чернігів у 1908 р. [308, с. 507–508; 338, с. 579–586].

Держава і церква прискіпливо контролювали сімейно-шлюбні відносини, зокрема укладання шлюбів між православними і католиками. Відповідний указ Олександра III за 1891 р., виконання якого контролювало Міністерство внутрішніх справ, було надруковано у часопису «ЧЕИ». У свою чергу Св. Синод міг вирішити питання щодо шлюбу між близькими родичами, про що свідчить оприлюднений указ Синоду за березень 1876 р. щодо клопотання дворянина С. Слепушкіна про дозвіл на шлюб з двоюрідною сестрою його померлої дружини [300, с. 270–272].

У 1909 р. у часопису «ЧЕИ» було надруковано розпорядження єпархіального керівництва щодо дотримання священиками норм моралі, для цього слід було відкривати бібліотеки, проводити релігійно-моральні читання і водночас забороняти вечорниці [171, с. 479–480].

На особливу увагу заслуговує оприлюднена у 1863 р. думка архієпископа Філарета з приводу запровадження української мови у початковій школі: «Так как в епархии Черниговской народное наречие – малорусское, а великорусское особенно детям малопонятно, то для успешнейшего обучения детей грамоте и Закону Божию необходимо, дабы наставники школ объясняли уроки не иначе, как на местном наречии малорусском» [104; 314, с. 20].

Церковна періодика Чернігівщини як один з рупорів влади оприлюднювала матеріали щодо правлячої династії Романових (народження, смерть, укладання шлюбів, коронація, оголошення спадкоємця). У 1865 р. «ЧЕИ» надрукували постанову Св. Синоду про обов'язкове проголошення під час богослужіння імен правлячих імператора й імператриці [138, с. 17]. Того ж таки року часопис проінформував про смерть спадкоємця престолу цесаревича Миколи Олександровича. «ЧЕИ» детально розповіли про обставини загибелі Олександра II у 1881 р. і церемоніал його поховання [142, с. 69–70; 679, 193–241]. У 1894 р. видання оприлюднило інформацію про смерть Олександра III

[143, с. 785–787]. Про урочистості у Чернігові з нагоди коронації Миколи II у 1896 р. часопис також повідомив своїх читачів.

Антиюдейське спрямування мали надруковані розпорядження місцевої цивільної і церковної влади, які забороняли євреям винаймати прислугу з християн (1863 р.), рекомендували не залучати євреїв-підрядників для проведення будівельних робіт у церквах (1893 р.) [315, с. 200; 336, с. 679].

Друга група публікацій висвітлювала регламентацію діяльності парафіяльних священників і приходського життя (призначення і звільнення з посад, правила і норми богослужіння, виконання треб, перехрещення людей у православну віру, освітні і медичні обов'язки). Дана група представлена указами Св. Синоду, розпорядженнями чернігівського архієрея, постановами Духовної консисторії і Єпархіальних з'їздів духовенства.

Так, у 1861 р. було оприлюднено рекомендації щодо організації діяльності церковної парафії на основі діючих законів і постанов. Зокрема, йшлося про умови призначення на посади церковнослужителів, обов'язки і взаємовідносини священника, диякона, псаломщика [577, с. 202–227]. Того ж таки року своїм розпорядженням Св. Синод роз'яснив, що у зв'язку зі смертю священника його обов'язки мав виконувати священник з найближчого населеного пункту без права на платню померлого.

З публікацій церковних видань постає, що священники досить часто змінювали парафії у пошуку більш дохідного місця служби. Керівництво єпархії намагалось врегулювати цю проблему. Так, у 1873 р. часопис «ЧЕИ» повідомив, що Чернігівська духовна консисторія прийняла постанову про правила переміщення священників з одного приходу до іншого. Відтепер священник мав прослужити у парафії 5 років, після чого він мав право звертатися з проханням про переведення [330, с. 359–360]. На розв'язання цієї проблеми було також спрямовано рішення Духовної консисторії, оприлюднене у 1887 р., про те, що псаломщики і диякони без вагомих причин не мали права звертатися до керівництва єпархії щодо переведення (за порушення запроваджувався штраф від 5 до 10 крб. на користь удовиць та сиріт духовного звання). Крім того, у

1900 р. було оприлюднено рішення Чернігівської духовної консисторії про те, що близькі родичі не мали права служити в одній парафії.

Єпархіальне керівництво слідкувало за належним дотриманням процедури богослужіння. Так, у 1861 р. «ЧЕИ» опублікували розпорядження архієпископа Філарета (Гумілевського) згідно з яким церковні служби мали розпочинатися за чітким графіком – влітку «всенощное» служіння о 6 години вечора, ранкова літургія о 6 годині ранку, пізня літургія о 8 годині вечора, взимку ранкова служба о 4 годині ранку, ранкова літургія о 6 годині, пізня літургія о 9 годині [310, с. 51].

Окрім платні, яку церковнослужителі одержували з державної скарбниці згідно з Правилами про місцеві засоби утримання духівництва, які були надруковані у «ЧЕИ» у 1873 р., вони могли розраховувати на грошові «дарунки» від парафіян за виконання своїх обов'язків, отримувати кошти з церковної землі та відсотки з грошових вкладів на користь парафії [332, с. 453–471]. У вересні 1861 р. Духовна консисторія оприлюднила наказ для парафіяльних священиків, який передбачав облаштування при кожній церкві «кружки за печаттю» для збирання пожертв за проведення повсякденних церковних ритуалів. У 1894 р. часопис надрукував настанови керівництва єпархії для священиків з приводу проведення обряду вінчання.

Досить часто священики проводили процедуру хрещення іновірців (католиків, протестантів, старовірів, іудеїв). Про це щороку оповіщали єпархіальні видання – хто провів обряд, де, кого і коли хрестили. У 1894 р. були надруковані затверджені Духовною консисторією правила хрещення іудеїв [337, с. 299–304].

До основних обов'язків парафіяльного священика входило ведення метричних книг і книги сповідних розписів, видача парафіянам довідок для проходження військової служби. Місцева церковна періодика приділяла належну увагу цій функції церковнослужителів. Так, ще у серпні 1861 р. Чернігівська духовна консисторія постановила, що благочинні мали доставляти з повітів до консисторії по одному примірнику метричної книги та книги сповідних розписів. У 1904 р. Микола II затвердив нові правила оформлення

метричних книг, які були оприлюднені у часопису з прикладами заповнення [309, с. 441–446]. Того ж таки року Чернігівська духовна консисторія на сторінках «ЧЕИ» рекомендувала священикам вести покажчик до метричних книг з інформацією про народжених, укладання шлюбів та померлих.

На сторінках місцевих видань єпархіальне керівництво зверталось до священиків щодо облаштування кладовищ. Так, архієпископ Філарет у 1861 р. заохочував священиків до облаштування капличок на кладовищах. Керівництво єпархії у 1872 р. нагадувало духівництву дотримуватися процедури поховання, зокрема ховати померлих тільки після трьох днів по смерті. У 1880 р. єпархіальна влада сповіщала читачів про те, що через епідемію дифтериту померлих слід ховати протягом однієї доби у закритих трунах, до церкви тіла не вносити, хворих до церков не запрошувати, тризни по померлих не проводити [334, с. 19–21]. У 1894 р. керівництва єпархії вкотре нагадувало про необхідність чіткого дотримання священиками ритуалу поховання.

До обов'язків священика також входило складання опису церковного майна. Для того, щоб полегшити цю роботу редакція «ЧЕИ» надрукувала у 1898 р. рекомендації з цього приводу [405]. Священик також мав складати послужні списки церковних старост та доправляти їх щороку до Духовної консисторії. Через відсутність медичного забезпечення сільського населення обов'язки медичних працівників доводилося виконувати священиками. У 1863 р. Чернігівська духовна консисторія на сторінках часопису рекомендувала церковнослужителям робити дітям щеплення від віспи.

Через те, що священики брали участь у проведенні слідчих дій по духовному відомству, у часопису «ЧЕИ» в 1867 р. були надруковані відповідні настанови та рекомендації.

Керівництво Чернігівської єпархії також намагалось запобігти крадіжкам церковного майна. Зокрема, з цього приводу було оприлюднено кілька владних рішень серед матеріалів часопису. Так, у 1873 р. єпископ Нафанаїл радив священикам встановлювати на вікнах храмів ґрати. Того ж таки року указ Св. Синоду забороняв зберігати у церквах понад 100 крб. готівкою. У 1905 р.

керівництво єпархії радило встановлювати у церквах електричну сигналізацію [449, с. 12–13].

Третя група публікацій складається зі статей і матеріалів, які дозволяють відтворити основні етапи життя церковних і громадських діячів краю. Вони представлені некрологами, інформаційно-довідковими матеріалами, статтями про ювілейні урочистості.

Передусім, це публікації, що висвітлюють діяльність керівництва єпархії – архієреїв та вікаріїв: вступ на посаду (повідомлення про приїзд до місця призначення), участь у богослужіннях, урочистостях, робочі поїздки, церемоніали поховань. Так, у 1892 р. «ЧЕИ» оприлюднило біографічні відомості про чернігівського єпископа Сергія, нового вікарія Чернігівської єпархії [376, с. 235–237]. У 1893 р. часопис розповів про висвячення архімандрита Мефодія на посаду вікарія Чернігівської єпархії [502, с. 409–413]. Подібний характер мало повідомлення про посвячення у 1902 р. архімандрита Исидора на посаду вікарія. Такі ж відомості були наведені у 1911 р. про новопризначеного вікарія єпископа Василя. Революційні зміни позначилися на долі чернігівського архієпископа Василя. Так, на сторінках місцевих єпархіальних видань у 1917 р. сповіщалося про його арешт і відсторонення від посади.

Церковні видання періодично інформували своїх читачів про робочі поїздки чернігівських архієреїв по території єпархії, зазначалися маршрут і дати перебування єпископа у населених пунктах.

Часом у місцевий церковній пресі повідомлялося про хворобу, смерть і поховання єпархіальних владик. У 1893 р. часопис повідомив про хворобу, а згодом смерть чернігівського єпископа Сергія [379, с. 369–370]. У подробицях «ЧЕИ» в 1910–1911 рр. розповіло про смерть і поховання вікарія єпископа Нестора [585, с. 581–584] та чернігівського єпископа Антонія та навело детальний опис церемоній їхнього поховання на території Троїцько-Іллінського монастиря.

Церковна періодика систематично друкувала на своїх сторінках некрологи, які часто слугують єдиним повноцінним джерелом вивчення біографій місцевих діячів і мають значний інформаційний потенціал.

Загалом на сторінках місцевих церковних часописів і газет було оприлюднено понад 250 некрологів, які можна умовно розподілити на кілька груп. Церковнослужителям Чернігівської єпархії було присвячено близько 200 некрологів, громадським та культурним діячам Чернігівської губернії – понад 30, військовим – 5, купцям – 2, державним діячам Російської імперії – близько 10 [504; 505; 508; 510; 511; 512; 513].

Структуру переважної більшості некрологів можна представити таким чином: повідомлення про смерть людини, розповідь про її життєвий шлях, починаючи з дитячих років, церемоніал поховання, оцінка діяльності особи. Класичним прикладом можуть слугувати оприлюднені в «ЧЕИ» некрологи протоієрея І. Рклицького [437, с. 542–545] та дійсного статського радника О. Милорадовича [390, с. 1099–1106].

Інколи некрологи висвітлювали творчий доробок небіжчика. Такий характер мав, зокрема, некролог П. Добровольського [467, с. 871–875], автором якого був Є. Корноухов. Він зазначив, що П. Добровольський був гласним та секретарем Чернігівської міської думи, правителем справ Чернігівської губернської архівної комісії, відомим краєзнавцем, опублікував на сторінках часопису «ЧЕИ» невідомі документи з церковної історії Чернігівщини, серію статей з історії місцевих церков, монастирів та духовних навчальних закладів.

Некрологи священника І. Кибальчича [612, с. 56–62], протоієреїв В. Кизимовського [611, с. 767–771] і Т. Стефановського [430, с. 179–182] – своєрідний зразок поєднання суто церковних та наукових біографій (автор перших двох некрологів – священник Т. Стефановський, останнього – священник О. Єфимов). Про І. Кибальчича автор повідомляв, що він був священником Чернігівського кафедрального собору, членом Чернігівської духовної консисторії та членом Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, редактором неофіційної частини «ЧЕИ», де надрукував понад 100 статей. У некролозі В. Кизимовського зазначалося, що він походив з дворян, тривалий час був членом Чернігівської духовної консисторії і священником, склав Синодик і літопис Спасо-Преображенського собору. З некрологу

протоіерея Чернігівського кафедрального собору Т. Стефановського довідуємося, що він був членом Чернігівської духовної консисторії, збирав українські народні пісні, опублікував низку різних за змістом статей у «ЧЕИ».

О. Ханенко у некролозі Д. Єфимова [665, с. 642–654] зумів розкрити плідну діяльність надвірного радника, академіка Імператорської академії мистецтв в галузі архітектури і мистецтва. Останні роки свого життя Д. Єфимов провів у Чернігівській губернії і збудував церкву у посаді Добрянка, будинки Н. Кейкуатова у с. Бігач та Е. Дуніна-Борковського у с. Романівці.

Некролог благочинного священика Г. Мироненка [501, с. 117–126] містить психологічний портрет церковнослужителя, аналіз його поглядів, поведінки та вчинків. Значний інтерес становлять також некрологи кафедрального протоіерея Є. Пучковського [509, с. 177–181], протоіерея Ф. Васютинського [589, с. 113–118], князя М. Долгорукова [506], дійсного статського радника П. Кручек-Голубова [507].

Частина публікацій містила коротке повідомлення про смерть людини і детальний опис церемонії поховання. До таких матеріалів можна віднести статті, присвячені дипломату Г. Щербині [579, с. 275–284], полковнику І. Лизогубу [566, с. 505–507].

Деякі некрологи, оприлюднені у часописах «ЧЕИ» та «ВИЖ», були передруковані з інших періодичних видань. Здебільшого вони були присвячені відомим діячам Російської імперії – імператору Олександрові II, генералу М. Скобелєву, заступнику Обер-прокура Св. Синоду Ю. Толстому, секретарю Імператорського Православного Палестинського товариства В. Хитрову.

Авторами некрологів передусім були священики Чернігівської єпархії та викладачі Чернігівської духовної семінарії. Ця обставина була обумовлена природнім станом речей. Оскільки переважна більшість некрологів була присвячена священикам єпархії, останню шану їм віддавали у вигляді посмертних біографічних нарисів їхні колеги та друзі. Слід також зауважити, що авторство доволі значної частини некрологів складно визначити, оскільки вони не були підписані авторами.

Не виключно, що деякі автори користувалися інформацією з послужних списків і формулярів, адже у деяких некрологах досить детально розповідається про професійну діяльність небіжчиків, наводяться точні дати призначення на посади, нагородження тощо. Авторами кількох некрологів були священники Т. Стефановський (оприлюднив 8 текстів) і О. Хойнацький (2), учитель М. Дяченко (2).

Церковна періодика також опублікувала значний масив різноманітних інформаційно-довідкових матеріалів про професійну діяльність, представників духовенства, викладачів Чернігівської духовної семінарії, місцевих духовних училищ та парафіяльних шкіл, нагородження церковнослужителів і громадських діячів. Майже у кожному номері оприлюднювалися відомості про призначення (переміщення, звільнення) на посади священників, дияконів, псаломщиків, щорічно публікувалися списки благочинних, настоятелів та настоятельниць монастирів Чернігівської єпархії [344, с. 32–33].

До цього інформаційного блоку слід також віднести оприлюднені списки вихованців Чернігівської духовної семінарії, Чернігівського, Новгород-Сіверського та Стародубського духовних училищ, Чернігівського єпархіального жіночого училища, які щорічно друкувалися за наслідками іспитів.

До біографічних публікацій доречно віднести статті про вшанування священників та викладачів духовних навчальних закладів з нагоди ювілеїв і пам'ятних дат [582]. Понад 100 ювілейних привітань було надруковано у неофіційних частинах часописів «ЧЕИ» та «ВИЖ». Вони були присвячені здебільшого церковнослужителям Чернігівської єпархії (понад 60 статей), а також службовцям і викладачам духовних навчальних закладів (близько 10 нарисів).

Авторами ювілейних статей, як і некрологів, здебільшого були священники Чернігівської єпархії та викладачі Чернігівської духовної семінарії. Слід зазначити, що авторство більшості ювілейних привітань складно визначити, оскільки вони також не були підписані авторами. Авторами декількох

ювілейних публікацій були священники П. Карпинський (2 дописи), А. Кибальчич (2), Т. Стефановський (2) і краєзнавець П. Добровольський (2).

Структура переважної більшості цих публікацій виглядає таким чином: повідомлення про ювілей церковнослужителя, розповідь про його життєвий шлях і професійну діяльність, докладно описувався процес святкування (часто розміщувалися тексти телеграм, промов і привітань). Прикладом можуть слугувати ювілейні пошанування протоієреїв С. Дорошенка [463, с. 83–92] та П. Левицького [590, с. 157–162].

Оприлюднені на сторінках церковних періодичних видань Чернігівщини біографічні матеріали являють собою цінне джерело для вивчення життя та діяльності представників місцевої церковної та інтелектуальної еліти, які користувалися авторитетом серед сучасників.

3.2. Церковне і громадсько-політичне життя

Усю сукупність публікацій часописів «ЧЕИ», «ВИЖ» і газет «ЧЦОВ», «ЧВ» та «ГДМЧЕ» з цієї проблематики доцільно розподілити на кілька тематичних груп.

Перша група представлена статтями, що висвітлюють візити державних діячів Російської імперії до Чернігівської губернії. Церковна преса, як правило, детально висвітлювала підготовку і перебіг цих подій. Так, у 1879 р. часопис повідомляв про візит до Чернігова харківського генерал-губернатора графа М. Лорис-Мелікова [570, с. 284–288]. Наступного 1880 р. єпархіальне видання розповіло про перебування у Чернігові харківського генерал-губернатора князя О. Дондукова-Корсакова [574, с. 509–516]. У квітні 1881 р. за повідомленням «ЧЕИ» до міста приїхав сенатор А. Половцов [587, с. 351–352]. Того ж таки року, у травні, Чернігів відвідав харківський генерал-губернатор князь Д. Святополк-Мирський. На початку червня 1882 р. у Чернігові, як сповістив часопис, перебував київський генерал-губернатор генерал А. Дрентельн [571, с. 418–419]. Єпархіальне видання у 1890 р. детально проінформувало своїх читачів про перебування у місті міністра внутрішніх справ І. Дурново (цей матеріал було

передруковано з «Черниговских губернских ведомостей»). Зокрема, І. Дурново з дружиною протягом вересня перебував у своєму маєтку в с. Жукотки Чернігівського повіту, а згодом завітав до Спасо-Преображенського собору Чернігова [391; 575, с. 464–470]. У 1895 р. часопис розповів про перебування у місті заступника обер-прокурора Святійшого Синоду В. Саблера [583, с. 458–466]. Особливо докладно «ЧЕИ» інформували читачів про візит імператора Миколи II до Чернігова 5 вересня 1911 р. [131, с. 465–467]. 6 вересня 1913 р. за повідомленням часопису «ВИЖ» до Чернігова прибули міністр юстиції І. Щегловитов і міністр внутрішніх справ М. Маклаков [673, с. 107–111].

До другої групи належать публікації про відзначення пам'ятних дат, державних і церковних свят, відкриття пам'ятників, інших знакових подій у житті міста й краю в цілому. Так, у серпні 1879 р. часопис повідомив про урочисту зустріч мешканцями Чернігова 18-го Вологодського піхотного полку, що повернувся з театру російсько-турецької війни на місце своєї дислокації [393, с. 331–333]. 19 лютого 1880 р. у всіх церквах міста, духовних навчальних закладах і Кафедральному соборі відбулися святкові літургії з нагоди 25-річчя царювання імператора Олександра II, а на Соборній площі – молебень і військовий парад, на яких були присутні очільники губернії [394, с. 63–67]. У грудні того ж таки року часопис інформував про відзначення свята військового ордена св. Георгія в Чернігові. У Кафедральному соборі міста був відправлений молебень, на якому були присутні начальник 5-ої піхотної дивізії генерал-лейтенант В. Полторацький, начальник артилерійської бригади генерал М. Белявський, командир 18-го Вологодського піхотного полку полковник А. Олексів, георгіївські кавалери – військовослужбовці цього полку.

На шпальтах епархіального видання у березні 1881 р. йшлося про реакцію мешканців Чернігівської губернії на смерть імператора Олександра II, а також були оприлюднені обставини його загибелі [679, с. 193–241].

25 квітня 1882 р. чернігівський єпископ Серапіон провів у Кафедральному соборі урочисту службу, у зв'язку з його переведенням до Архангельська. 2 травня того ж таки року у Троїцькому Архієрейському домі з цієї нагоди

відбувся святковий обід, на якому були присутні голова окружного суду Н. Рененкампф, начальник штабу 5-ої піхотної дивізії полковник В. Баранівський, чернігівський військовий начальник полковник С. Мордвинов та ін. [576, с. 375–389].

У 1888 р. часопис розповів про святкування у м. Ніжині 900-річчя хрещення Київської Русі [503, с. 713–716]. «ЧЕИ» повідомили про відзначення 6 грудня 1890 р. у Чернігові дня св. Миколи. З цієї нагоди у Кафедральному соборі літургію провів чернігівський єпископ Веніамін, на якій були присутні губернатор А. Анастасьєв, віце-губернатор В. Левашов, губернський предводитель дворянства граф Г. Милорадович, начальник 5-ої піхотної дивізії генерал-лейтенант В. Максимович та ін.

Протоіерей Ф. Васютинський у одному зі своїх нарисів розповів про зустріч мешканцями м. Ніжина протоіерея Іоана Кронштадтського у квітні 1893 р. [385, с. 324–326]. У вересні 1897 р. відомий церковний діяч відвідав також і Чернігів [572, с. 689–701].

Часопис інформував, що 14 травня 1896 р. у Чернігові відбулися урочистості з нагоди коронації імператора Миколи II [580, с. 338–343]. У вересні того ж таки року в місті відбулася доленосна подія – відкриття мощей чернігівського архієпископа Феодосія Углицького. На урочистому дійстві були присутні чернігівський губернатор Є. Андрієвський, начальник Київського військового округу генерал-ад'ютант М. Драгомиров, сенатор В. Саблер, голова Комітету міністрів І. Дурново, доцент Київської духовної академії і настоятель Андріївського собору священик Ф. Титов, ректор Київського університету Ф. Фортинський, професор Д. Самоквасов, професор А. Прахов та близько 150 тис. паломників. Мощі Феодосія Углицького були відкриті 9 вересня єпископом Чернігівським та Ніжинським Антонієм, протоіереєм Кафедрального собору І. Платоновим, ключарем протоіереєм Т. Стефановським [472, с. 588–613]. У 1900 р. у Чернігові відзначили четверту річницю відкриття мощей Ф. Углицького [488, с. 528–529]. 16 листопада 1908 р. відбулося перенесення

мошей архієпископа Ф. Углицького зі Спасо-Преображенського до Борисоглібського собору [426, с. 898].

У вересні 1897 р. часопис «ЧЕИ» повідомив про відкриття у Чернігові пам'ятників імператорам Олександрю II та Олександрю III [634, с. 636–642]. За розпорядженням командуючого Київським військовим округом М. Драгомирова у святкуванні взяли участь 167-й Острозький піхотний полк, дивізіон Уральського козачого війська та 2-а Донська кінно-артилерійська батарея. У липні 1898 р. у Любечі було відкрито пам'ятник імператору Олександрю II, споруджений коштом графа Г. Милорадовича та місцевих селян [633, с. 644–647]. 26 вересня 1900 р. у Чернігові було урочисто відкрито пам'ятник видатному російському поету О. Пушкіну [489, с. 561].

«ЧЕИ» докладно розповіли про церемонію поховання 12 квітня 1903 р. уродженця Чернігова дипломата Г. Щербини, у якій узяв участь особовий склад 167-го Острозького піхотного полку [579]. У серпні 1910 р. єпархіальне видання висвітлило церемонію поховання в Успенському храмі Єлецького монастиря єпископа Новгород-Сіверського Нестора. На панахиді були присутні чернігівський губернатор М. Маклаков, віце-губернатор Т. Рафальський, губернський предводитель дворянства О. Рачинський, командир і офіцери 176-го Переволоченського піхотного полку та ін. [585]. Наприкінці квітня 1911 р. мешканці міста провели в останню путь чернігівського єпископа Антонія. У церемоніалі поховання взяли участь чернігівський губернатор М. Маклаков, віце-губернатор Т. Рафальський, міський голова А. Верзилов, голова Чернігівської губернської земської управи М. Савицький, начальник Чернігівського жандармського управління генерал-майор Н. Рудов, командир 2-ої бригади 44-ої піхотної дивізії генерал-майор В. Пржилуцький, Чернігівський повітовий військовий начальник полковник О. Пасит, командир 176-го Переволоченського піхотного полку полковник С. Гаврилов та ін. [425].

21 лютого 1913 р. у Чернігові відбулися урочистості з нагоди 300-річчя Дому Романових, зокрема, на Соборній площі відбувся парад 176-го Переволоченського піхотного полку [581].

Часопис «ВИЖ» розповів про поїздку чернігівського єпископа Василя до Батурина і Конотопа у 1913 р. Архієрей оглянув залишки садиби І. Мазепи, палац графа К. Розумовського, який на той час реставрувався коштом одного з нащадків гетьмана [565, с. 103–106].

Газета «ЧЦОВ» інформувала свої читачів про те, що у зв'язку з подіями Першої світової війни у Чернігові опинилося багато біженців із західних губерній. До міста також були евакуйовані Варшавський селянський поземельний банк, 5-а Варшавська і Седлецька чоловічі гімназії та інші навчальні заклади [357, с. 4; 358, с. 4].

Журнал «ВИЖ» та газета «ЧЦОВ» у 1916 р. повідомили про початок будівництва у Чернігові залізничного вокзалу [674, с. 116–130].

Докорінні зміни в житті суспільства і революційні події також знайшли відображення на сторінках місцевих церковних видань. Вони інформували про зречення імператора Миколи II і оголошення його маніфесту у Спаському соборі, проведення громадськими об'єднаннями і політичними силами маніфестацій, роботу позачергових Єпархіальних з'їздів духовництва і мирян, засідання Чернігівського комітету представників громадських організацій. У 1918 р. газета «ГДМЧЕ» висвітлила обставини захоплення Чернігова більшовиками, вступ до міста німецьких військ, розглядала питання автокефалії української церкви [194; 196; 197; 225; 365; 366; 367; 368].

До третьої групи публікацій доречно віднести матеріали про закладку та освячення церков на території Чернігівської єпархії. Так, у 1865 р. часопис «ЧЕИ» повідомляв про початок будівництва Петропавлівської церкви у с. Плоскому Ніжинського повіту, яке тривало протягом 14 років. Відкриття та освячення храму відбулося 27 травня 1878 р. за участю чернігівського єпископа Серапіона [614, с. 531–542; 675, с. 90–96]. 23 липня 1879 р. чернігівський єпископ Серапіон, як зазначалося у одній з публікацій, особисто узяв участь у освяченні кам'яної Миколаївської церкви у с. Петрівка Городницького повіту [532, с. 336–342]. У грудні того ж таки року часопис повідомив про освячення кам'яної церкви на честь св. Миколи у містечку Ічня Борзенського повіту. Це дійство

відбулося 25 вересня 1879 р. за безпосередньої участі єпископа Серапіона. Йому передували будівельні роботи, що тривали майже 11 років [531; 507–519]. Наприкінці 1880 р. єпархіальне видання розповіло про спорудження та освячення кам'яного Троїцького храму у містечку Веркиївка Ніжинського повіту [578, с. 517–534]. Як повідомляв часопис, 17 січня 1881 р. відбулося урочистості з нагоди відкриття домової церкви на честь чернігівського князя Михайла і боярина Федора при Чернігівській губернській чоловічій гімназії. У статті було наведено відомості про пожертви та будівництво цієї церкви [637, с. 80–89]. Наприкінці 1893 р. відбулося освячення Трьох-Анастасіївського храму у Глухові, який було побудовано коштом відомих підприємців та меценатів братів Миколи та Федіра Артемійовичів Терещенків [592, с. 13–18]. Єпархіальне видання розповідало, що на спорудження нового храму в с. Тимоновичі Новоизбківського повіту, який було відкрито у 1896 р., було витрачено 11 тис. крб. [635, с. 282–284]. У вересні 1899 р. відбулося освячення храму Воскресіння Христового у Новгороді-Сіверському [584, с. 642–651]. У 1904 р. часопис проінформував читачів про освячення нового Миколаївського храму у с. Вороньках Козелецького повіту, який було побудовано коштом поміщиці Є. Рахманової та її сина М. Кочубея за проектом відомого архітектора А. Ягна [490, с. 608–609]. «ЧЕИ» оприлюднили інформацію про те, що у травні 1909 р. був закладений новий храм у д. Грязне Городницького повіту, оскільки стару церкву знищила пожежа [440, с. 624–630]. Часопис «ВИЖ» у 1913 р. повідомив про освячення нового кам'яного храму Покрови Пресвятої Богородиці у с. Жуклі Сосницького повіту, який було побудовано коштом генерал-майором М. Комстадіуса за проектом великого князя Петра Миколайовича, який втілював архітектор А. Білогруд [441, с. 105–108].

Публікації часописів розповідали також про будівництво і освячення інших церков Чернігівської єпархії у с. Бурімка Борзенського повіту, с. Шняківка Ніжинського повіту, с. Лопатні Городницького повіту, с. Селище Козелецького повіту, с. Погребки Новгород-Сіверського повіту, с. Бутівка Городницького повіту [321; 446; 524; 525; 533; 606].

Четверту групу становлять оприлюднені у місцевій церковній періодиці статистичні матеріали. Так, зокрема, звіт про стан Чернігівської єпархії за 1872 р., опублікований на шпальтах часопису «ЧЕИ» засвідчив, що в її межах натовді проживали 1 млн. 571 тис. 375 осіб православного віросповідання, діяли 1168 церков і 15 монастирів, загальна сума пожертв від населення становила 144 тис. 333 крб., функціонували 414 парафіяльні опікунства. [609, с. 141–144]. Інколи в єпархіальних виданнях друкували статистичні дані по окремих парафіях. Зокрема, у лютому 1878 р. було опубліковано перелік приходських церков Новгород-Сіверського повіту єпархії із зазначенням чисельності прихожан [272, с. 149–158]. З кінця XIX ст. на сторінках церковних видань систематично публікувалися відомості про вакантні посади церковнослужителів у Чернігівській єпархії із зазначенням чисельності мешканців у населеному пункті та розміру ділянки церковної землі [243, с. 438–443]. За даними «ЧЕИ», на території краю у 1900 р. проживало 62 тис. 385 старообрядців і понад 60 тис. іудеїв, католиків, протестантів [602].

П'ята група публікацій висвітлює розвиток благодійності на території Північного Лівобережжя. На сторінках офіційної частини «ЧЕИ» регулярно друкувалися відомості про пожертви, які надходили до церков і монастирів Чернігівської єпархії від окремих осіб і громад. Зазвичай вони призначалися на будівництво, оздоблення та ремонт храмів, а також на потреби духовних навчальних закладів регіону – Чернігівської духовної семінарії, Чернігівського єпархіального жіночого училища, Чернігівського, Новгород-Сіверського та Стародубського духовних училищ, церковно-приходських шкіл. Значні пожертви надходили під час російська-турецької, російсько-японської та Першої світової війн. В якості пожертв виступали кошти, ікони, богослужбові книги, одяг для служителів культу, церковне приладдя. Доброчинні внески, як правило, надходили до тих місцевостей, де благодійник народився, мешкав чи володів маєтностями. Пожертви збирали священники та благочинні церковних округів єпархії, причому керівництво Чернігівської єпархії офіційно, через оголошення у часописах, закликало населення жертвувати кошти, наприклад, на

ремонт Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря [586, с. 475–477], будівництво церкви та школи у с. Старосілля Остерського повіту. Так, «ЧЕИ» засвідчили, що пожертви, які надійшли до церков та монастирів Чернігівської єпархії у 1865 р., сягали 54 тис. 322 крб. [320, 229–232].

Благодійники за свої пожертви отримували від держави та церкви відповідні заохочення – подяки або благословення єпархіального керівництва і Святійшого Синоду (що підтверджували спеціальні іменні грамоти), ордени та медалі. Часопис «ЧЕИ», зокрема, сповіщав, що згідно ухвали Державної Ради Російської імперії «особы всех сословий, кроме податного, за создание училищ на 20 человек и содержание его на протяжении 7 лет, награждаются орденом св. Анны 3-й степени» [148, с. 206–207]. У 1911 р. часопис повідомляв, що єпископ Чернігівський та Ніжинський Антоній благословив дружину козака с. Алтинівка Кролевецького повіту Ірину Білодід за пожертву до Преображенської церкви цього села кіота для ікони Богородиці вартістю 70 крб. [173, с. 185]. Імператор Олександр II на пропозицію Святійшого Синоду від 28 лютого 1869 р. нагородив надвірного радника М. Уманця орденом св. Анни 2-го ступеня за те, що він побудував своїм коштом церкву в м. Новозибкові [280, с. 362].

В указі Святійшого Синоду від 14 вересня 1873 р. єпископу Чернігівському та Ніжинському Серапіону визначався порядок представлення кандидатур благодійників до благословення (передусім осіб, які пожертвували понад 100 крб.) [293, с. 2–5].

Ще 1823 р. в Чернігівській єпархії було засновано Чернігівське духовне попечительство про бідних духовного звання, яке допомагало церковнослужителям та членам їхніх родин, які опинились у скрутному матеріальному становищі [594, с. 212–219]. Новий етап у розвитку церковної благодійності розпочався зі створення у серпні 1864 р. парафіяльних опікунств «для благотворительных действий в пределах прихода... Ближайшим источником денежных и вообще материальных средств для приходских попечительств полагаются добровольные пожертвования от прихожан и от посторонних». Діяльність опікунств докладно відображена на сторінках

часописів «ЧЕИ» та «ВИЖ». Вони передусім будували і утримували церковно-приходські школи та будинки для священиків [134, с. 198–208].

Значні грошові та матеріальні пожертви надходили до церковних навчальних закладів Чернігова. Так, єпархіальне видання повідомляло, що у грудні 1863 р. архієпископ Філарет пожертвував 500 крб. на будівництво нового навчального корпусу Чернігівської духовної семінарії і 500 крб. на заснування Чернігівського єпархіального жіночого училища. Спадкоємці архієпископа Філарета пожертвували семінарії його бібліотеку з 2000 томів. До бібліотеки цього ж навчального закладу поміщик І. Лизогуб передав унікальну Острозьку Біблію, видану у 1581 р. [422, с. 329]. Статський радник Г. Мизько пожертвував Чернігівській духовній семінарії 15 тис. крб. на виховання сиріт, а статський радник К. Корицький – 3000 крб., на відсотки від яких мав виховуватися сирота духовного звання. Поміщиця Є. Васильчикова своїм коштом відкрила і утримувала жіноче училище св. Варвари при Варваринській церкві в Чернігові [316, с. 178].

Мешканці єпархії, згідно з матеріалами часописів, сприяли розвитку освіти у сільській місцевості, допомагаючи становленню церковно-приходських шкіл. Так, поміщик М. Рігельман заснував церковну школу у с. Андріївка Чернігівського повіту [317, с. 55]. В. Тарновський у с. Качанівці Борзенського повіту побудував будинок для церковно-приходської школи і як її попечитель виділив кошти на утримання вчителя [185, с. 83]. М. Кочубей заснував у с. Кунашівці Борзенського повіту початкову жіночу школу [487, с. 772–773]. Л. Милорадович пожертвував для створення двокласної церковно-приходської школи 2 дес. землі у містечку Нові Боровичі Городницького повіту [160, с. 428].

Публікації часописів свідчать, що значні кошти благодійники надавали на будівництво, оздоблення та ремонт соборів, церков та монастирів єпархії. Так, поміщики Цапеницькі пожертвували близько 30 тис. крб. на будівництво храму Воскресіння Христового у Новгороді-Сіверському [584]. 17 вересня 1904 р. відбулося освячення нового храму на честь св. Миколи у с. Вороньках Козелецького повіту, на який було витрачено понад 80 тисяч крб. [490, с. 608–609]. Значні пожертви робили представники родини Терещенків – на

будівництво Трьох-Анастасіївського храму в Глухові вони надали понад 400 тис. крб. і ще 140 тис. крб. передали на його утримання. У 35 тис. крб. їм обійшлося виготовлення срібної раки для мощей св. Феодосія Углицького.

Велика хвиля благодійництва була пов'язана з початком Першої світової війни. Газета «ЧЦОВ» повідомляла, що протягом перших чотирьох місяців війни Братство св. Михайла, князя Чернігівського, зібрало і передало родинам мобілізованих 559 296 крб. [356].

Шоста група публікацій представлена нарисами богословсько-філософського, літургійного, пастирського та суспільно-політичного змісту.

Програма часопису «ЧЕИ», зокрема, передбачала публікацію «выписок из творений святых отцов и писателей духовных, имеющие отношения к духовным нуждам паствы и к руководству пастырей; указаний для священнослужителей предметов, о коих нужнее предлагать учение народу, а также наставление, каким образом благоуспешнее излагать и преподавать такие поучения; пастырских наставлений пастве, лучшие из поучений о беседе; духовных для нравственной жизни советов; житий святых, или в полном виде, или в частях как примеры благочестия».

У богословсько-філософських нарисах розглядалися питання християнських таїнств, етики і моралі, взаємодії священика і віруючих. Зазвичай наводилися цитати зі Святого Писання, творів отців церкви, приклади з життя святих. Слід відзначити антикатолицьку спрямованість частини публікацій. Тривала критика західної культури і системи освіти, які сприяли становленню та розповсюдженню протестантизму, революційних рухів, соціалізму, атеїзму, тобто ворожих для Православної Церкви суспільно-політичних процесів. Через подібні публікації редакція, керівництво єпархії і держави намагалися «убезпечити» паству від пошуків нових віровчень, зміни світоглядних позицій. Статті у церковних виданнях засвідчують відкриту агітацію щодо переходу іновірців у православ'я.

Статті літургійного характеру були представлені проповідями, спрямованими проти протестантів, старовірів, носіїв соціалістичних ідей, революціонерів.

Публікації про пастирську діяльність церковнослужителів торкалися актуальних проблем організації життя кліру, приходу, церковного господарства, виховання дітей у релігійному дусі, відзначення церковних і державних свят, шлюбних відносин, духовної освіти, боротьби з пияцтвом, діяльності місіонерів.

Авторами цих матеріалів були передусім редактори та цензори видань, викладачі Чернігівської духовної семінарії, священики Чернігова, які мали належну базу знань і практичних навичок у цій делікатній сфері, володіли кількома мовами. Подібні статті у різні роки готували архієпископ Філарет (Гумілевський), архімандрит Євгеній (Шерешілов), Г. Дияконов, О. Тупатилов, О. Єфимов, Ф. Васютинський, С. Савинський та інші високоосвічені представники духовенства [355, с. 3–4; 438].

Значна частина цих публікацій мала компілятивний характер. Передусім автори використовували часописи «Руководство для сельских пастырей», «Христианин», «Кормчий», періодичні виданнями інших єпархій – «Киевские епархиальные ведомости», «Херсонские епархиальные ведомости», «Таврический церковно-общественный вестник», «Кишиневские епархиальные ведомости», «Астраханские епархиальные ведомости», «Новгородские епархиальные ведомости», «Пермские епархиальные ведомости», «Оренбургские епархиальные ведомости», «Ставропольские епархиальные ведомости» та ін.

Загалом настанови та рекомендації щодо проведення богослужіння, складання проповідей, проведення бесід з прихожанами, оприлюднені у церковній періодиці Чернігівської єпархії, зводилися до відомої консервативної тріади «самодержавство, православ'я, народність». Публікації були покликані навіювати читачам думки про те, що саме Російська імперія зберігала споконвічні християнські ідеали, цінності та догми. На початку ХХ ст., особливо під час Першої світової війни і революційних змін, помітно зростає політична тенденційність подібних публікацій, що було закономірним явищем з огляду на роль та місце Православної Церкви у суспільно-політичному житті.

Сьому групі публікацій становлять оголошення про діяльність церковних крамниць і майстерень, розповсюдження книг і періодичних видань, прийом до

навчальних закладів, продаж будівель старих дерев'яних церков та ін. Так, у містечку Носівка Ніжинського повіту у 1888 р. продавалася дерев'яна церква, [203, с. 672], а у 1909 р. було надруковано оголошення про продаж у містечку Березні дерев'яного Покровського храму [204, с. 870]. Періодично друкувалися оголошення чернігівських і київських майстрів, які інформували читачів про надання різних художніх послуг. Зокрема, були оприлюднені повідомлення про те, що художник П. Штронда з Києва приймав замовлення на виготовлення іконостасів, іконописець Т. Шкляревський з Чернігова реставрував старі ікони, дипломований художник М. Зенькович виготовляв іконостаси, К. Сідляр з Любеча ремонтував і будував церкви, у Чернігові діяли іконостасні майстерні братів Бодаєвих та І. Зотова, свої послуги пропонував майстер-золотар Т. Каленченко, ін.

На сторінках «ЧЕИ» у травні 1872 р. було надруковано інформацію про продаж книжки «Байки» Л. Глібова, кілька віршів якого також побачили світ у часопису (перший з них – «Молитва», був опублікований ще у 1869 р.). Чимало віршованих творів було надруковано у «ЧЦОВ» у 1914–1915 р., що було пов'язано з подіями Першої світової війни і піднесенням патріотичних настроїв серед населення. Це вірші семінариста Г. Ключарева, священників Г. Росинського і М. Вербицького.

Привертають увагу оголошення про діяльність польових судів німецької комендатури, яка перебувала у Чернігові в 1918 р. [206, с. 8].

Таким чином, матеріали місцевої церковної періодики дозволяють достатньо повно схарактеризувати церковне і соціокультурне життя, розвиток благодійності на території Північного Лівобережжя України у другій половині XIX – на початку XX ст.

3.3. Діяльність духовних навчальних закладів

Як відомо, система освіти, що існувала у другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії, повністю контролювалася владними структурами. Духовна освіта не становила у цьому відношенні жодного винятку. Урядова політика у цій сфері була спрямована на ліквідацію будь-яких

проявів самотності духовних навчальних закладів, що діяли на території «українських» єпархій.

Численні публікації у часописах «ЧЕИ», «ВИЖ» і газеті «ЧЦОВ» висвітлюють діяльність духовних навчальних закладів Чернігівської єпархії – Чернігівської духовної семінарії, Чернігівського єпархіального жіночого училища, Чернігівського, Новгород-Сіверського та Стародубського духовних училищ та церковно-приходських шкіл. Цей блок публікацій репрезентований постановами і наказами центральних органів влади, річними звітами навчальних закладів, списками їх учнів, розпорядженнями єпархіального керівництва, рішеннями Єпархіальних з'їздів духівництва, повідомленнями та оголошеннями, які дозволяють скласти достатньо чітке уявлення про життєдіяльність цих освітянських осередків.

Діяльність Чернігівської духовної семінарії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., як провідного духовного навчального закладу Чернігівської єпархії, докладно відображена передусім на сторінках часописів «ЧЕИ» та «ВИЖ». Саме ці єпархіальні видання постійно друкували постанови та розпорядження Правління духовної семінарії. Починаючи з 1862 р. редакція часопису «ЧЕИ» щорічно, за наслідками іспитів, публікувала списки учнів духовної семінарії, які дозволяють встановити їх чисельність та успішність [312, с. 235–239]. Цікаво, що у 1864 р. у семінарії навчався 261 учень, а у 1911 р. – 380 [200, с. 52–56, 175, с. 375–386].

Згідно з указом Святійшого Синоду, який було опубліковано на сторінках єпархіального видання в лютому 1866 р., у духовних семінаріях скасовувалося викладання медицини, сільського господарства і природничої історії, натомість запроваджувалася педагогіка і відкривалися недільні школи. Того ж таки року, за наказом чернігівського архієпископа Філарета, з усіх церков Чернігівської єпархії почали відраховувати 4,5% збір на поліпшення побуту викладачів Чернігівської духовної семінарії [135, с. 218–221; 139, с. 201–202].

Доволі цікавим є надрукований у «ЧЕИ» фінансовий звіт про річне утримання викладача Чернігівської семінарії та його сім'ї (дружини з трьома

дітьми), в якому зазначені ціни на харчі й товари повсякденного вжитку, що побутували у Чернігові у травні 1863 р. Загалом річні видатки наставника семінарії та його родини становили 1130 крб. 25 коп. [438, с. 375–384].

Церковна періодична преса Чернігівщини постійно інформувала читачів про зміни законодавства у сфері освіти. Так, у травні 1867 р. Святійший Синод затвердив новий статут та штат працівників духовних семінарій, які також були оприлюднені у часопису [275, с. 1–47]. У 1871 р. єпархіальне видання надрукувало нову програму Священного Писання для викладання у духовних семінаріях [283; 284; 285]. У вересні 1884 р. були оприлюднені нові статuti та штати духовних семінарій і училищ [303; 304]. Часопис періодично інформував про зміни правил вступу до Чернігівської духовної семінарії [201, с. 423–430; 286, с. 225–226]. У 1874 р. на сторінках видання були надруковані інструкції про порядок заміщення посад вчителів духовних семінарій і наглядачів духовних училища, затверджені Синодом [297, с. 303–307].

Публікації на сторінках єпархіальних видань висвітлювали практично усі аспекти життєдіяльності цього освітнього закладу. Так, за розпорядженням заступника обер-прокурору Святійшого Синоду від 18 вересня 1866 р., Правління духовної семінарії постановило 19 вересня розпустити семінаристів та учнів Чернігівського духовного училища по домівках у зв'язку з епідемією холери. У 1873 р. «ЧЕИ» повідомляли, що 19 вересня духовну семінарію відвідав обер-прокурор Святійшого Синоду граф Д. Толстой, який звернув увагу на бібліотеку навчального закладу, яка нараховувала понад 2500 томів [573, с. 361–368]. Свого часу редакція часопису надрукувала каталог книгозбірень чернігівських архієпископів Філарета (Гумілевського) та Варлаама (Денисова), які були передані до бібліотеки Чернігівської духовної семінарії [475, с. 179–183].

За свідченням «ЧЕИ», у жовтні 1885 р. при духовній семінарії була відкрита початкова однокласна зразкова школа, в якій практикувалися учні старших курсів. Цікаво, що серед учнів семінарії наприкінці 90-х рр. XIX – на поч. XX ст. було декілька вихідців з Сирії [165, с. 438–445; 296; 305; 398; 485, с. 166–173].

З 1899 р. редакція почала регулярно публікувати списки викладачів і службовців Чернігівської духовної семінарії з докладними біографічними відомостями [345, с. 1–7]. Так, у 1900 р. ректором семінарії був протоієрей К. Єфремов, інспектором статський радник Я. Чредин. М. Благовіщинський викладав священне писання, статський радник В. Дорошенко – російську словесність та історію, грецьку мову – протоієрей О. Шестериков і колезький радник О. Вишняков, латинську – статський радник Л. Покровський і надвірний радник О. Лепорський, викладачем фізики і математики був колезький радник О. Понизовський, російської і загальної історії статський радник О. Беляковський та ін. [163, с. 410–416].

Єпархіальний часопис докладно висвітлював будівельні роботи, що проводилися в семінарії. Зокрема, у 1902–1904 рр. у всіх корпусах семінарії підрядчик купець Гінзбург проводив капітальні ремонтні та будівельні роботи, на які було витрачено майже 250 тис. крб. У зв'язку з цим були внесені суттєві зміни у графіки освітнього процесу. В результаті семінарські будівлі були забезпечені системою водяного опалення і з'явилася кам'яна лазня [287; 443, с. 231–233; 618, с. 298–304]. У 1911 р. Правління семінарії затвердило нові правила поведінки для вихованців, які були надруковані у часопису «ЧЕИ» [173, с. 192–215]. Під час Першої світової війни у церковній періодиці було надруковано списки випускників семінарії, що вступили до військових училищ і загинули під час бойових дій [444].

У другій половині 1917 – на початку 1918 рр. єпархіальне видання «ГДМЧЕ» повідомило про розробку проекту об'єднання жіночих єпархіальних училищ, Новгород-Сіверського і Стародубського духовних училищ, створення Чернігівської чоловічої єпархіальної гімназії на базі Чернігівського духовного училища та перших класів семінарії, а також педагогічного інституту на базі старших класів семінарії [195, с. 7], але втілити його в життя не поталанило.

Єпархіальні періодичні видання багато уваги приділяли висвітленню освітнього і виховного процесів у Чернігівському єпархіальному жіночому училищі. 26 квітня 1865 р. Святійший Синод дозволив чернігівському

архієпископу Філарету відкрити цей духовний освітній заклад, а редакція часопису «ЧЕИ» надрукувала на сторінках офіційної частини його Статут [318, с. 280–287]. 30 січня 1866 р. відбулося урочисте відкриття нового закладу освіти, в якому взяли участь архієпископ Філарет, кафедральний протоієрей Є. Пучковський, викладач духовної семінарії Г. Дияконов та ін. Училище спершу розмістили у будинку, який належав Дворянському зібранню Чернігівської губернії [110, с. 56–58].

Починаючи з 1867 р., на сторінках офіційної частини «ЧЕИ» щороку публікувалися списки учениць [149, с. 748–749]. У 1868 р. Святійший Синод затвердив типовий Статут епархіальних жіночих училищ, який також було надруковано у епархіальному виданні [278, с. 41–71]. 11 липня 1871 р. відбувся перший випуск Чернігівського жіночого училища, яке закінчили 17 учениць [557, с. 446–451]. У 1873 р. в училищі навчалось 109 учениць, у 1886 р. – 286, 1910 р. – 542 [292, с. 323–326].

Детальну інформацію про діяльність Чернігівського епархіального жіночого училища, його керівний склад, викладацькі кадри, фінансове забезпечення, організацію освітнього процесу, матеріальну базу містять щорічні звіти, оприлюднені в часопису. Так у 1886 р. керівником навчального закладу від дня його заснування була вдова надвірного радника Юлія Дейша (отримувала 600 крб. на рік), інспектором класів – кафедральний протоієрей Г. Дияконов (отримував 500 крб. на рік), членами училищної ради – протоієреї С. Шугаєвський і Ф. Ладухин, священники П. Карпинський та М. Смирнов. Закон Божий викладав священник А. Виницький (з платнею – 480 крб. на рік), російську словесність – В. Дорошенко (270 крб. на рік), арифметику – М. Васютинський (630 крб. на рік), географію – В. Романова (600 крб.) та ін. [335, с. 91–125].

У травні 1885 р. редакція «ЧЕИ» опублікувала постанову Єпархіального з'їзду духівництва, згідно з якою передбачалося запровадження збору з усіх церков у розмірі 10 крб. на закупівлю обладнання для нового навчального корпусу Чернігівського епархіального жіночого училища, будівництво якого було завершено у 1886 р. і обійшлося майже у 260 тис. крб. [395, с. 661–677]. У

жовтні 1890 р. при єпархіальному жіночому училищі була створена початкова зразкова школа, яку очолив І. Лебедев [219, с. 791–795].

З 1899 р. редакція «ЧЕИ» почала щорічно публікувати списки викладачів і службовців Чернігівського єпархіального жіночого училища з докладними біографічними даними [347, с. 523–529]. Зокрема, у 1909–1910 навчальному році цей заклад освіти очолювала Є. Горбацевич (з окладом – 600 крб. на рік та 400 крб. «столових»). До училищної ради входили протоієрей Ф. Васютинський (голова), протоієрей О. Тупатилов (інспектор класів, з окладом 500 крб.), викладач М. Любич, протоієрей М. Смелницький, священники Ф. Самойлович та В. Платонов. Закон Божий викладав протоієрей О. Тупатилов (отримував 1440 крб. на рік) і священник Д. Феодоров (з окладом – 600 крб. на рік), історію російської літератури і словесності – статський радник О. Доброгаєв (1980 крб. на рік), геометрію – колезький радник М. Любич (1980 крб. на рік), громадянську історію – надвірний радник П. Бугославський (1980 крб. на рік) [70; 72; 77; 172, с. 43–68].

У 1916 р. навчальний заклад отримав нову назву «Чернігівське Філаретівське єпархіальне жіноче училище».

Єпархіальний часопис «ВИЖ» у 1912 р. повідомив, що 18 березня відбулося відкриття 2-го Василівського єпархіального жіночого училища на х. Миколаївському Новгород-Сіверського повіту. Маєток для забезпечення нового навчального закладу пожертвувала поміщиця Г. Сапожникова, яка була призначена попечителькою училища. У другій половині 1917 – на початку 1918 рр. внаслідок численних пограбувань Василівське єпархіальне жіноче училище припинило свою діяльність [353, с. 2].

Часописи містять також докладні відомості про діяльність Чернігівського духовного училища. У травні 1867 р. було опубліковано затверджені Святійшим Синодом типові статут і штати духовних училищ [276, с. 1–26; 339]. З 1868 р. часопис «ЧЕИ» почав щорічно публікувати на сторінках офіційної частини списки учнів Чернігівського духовного училища. Так, у 1869 р. у ньому навчалось 346 учнів, а у 1911 р. – 294. Починаючи з 1878 р., ці списки

доповнювалися даними про успішність учнів та їхньої поведінки [174, с. 320–329; 322, с. 725–731; 326, с. 572–578; 333, с. 136–141].

У грудні 1871 р. було оприлюднено правила вступу до Чернігівського духовного училища [327, с. 147–152]. Згідно з наказом Святійшого Синоду від 10 січня 1872 р., у духовних училищах запроваджувалася посада надзирателя з метою контролю за навчанням і поведінкою учнів.

Більш детальну інформацію про особливості виховання, навчання, забезпечення учнів і викладачів, матеріальну базу Чернігівського духовного училища містять щорічні звіти, оприлюднені на сторінках єпархіальних видань. Так, публікація у «ЧЕИ» засвідчила, що у 1879 р. обов'язки наглядача училища виконував А. Оленич, помічника наглядача – вчитель латинської мови В. Миславський. Вчителем російської мови був О. Рубановський, грецької – Д. Биковський, викладачем географії і арифметики – О. Корейша та ін. [439, с. 375–377; 447, с. 242–254]. З 1899 р. редакція почала публікувати списки викладачів та службовців Чернігівського духовного училища з докладними біографічними відомостями про них. Так, у 1907 р. училище очолював статський радник М. Доброгаєв, його помічником був статський радник В. Екземплярський, російську мову викладали колезький радник С. Поповський і надвірний радник М. Лисаковський, грецьку – статський радник К. Пономарьов, латинську – статський радник А. Чикилевський, арифметику і географію – статський радник В. Лосицький та ін. [162, с. 523–534; 346, с. 107–112]. У 1918 р. на сторінках газети «ГДМЧЕ» було надруковано останній список учнів Чернігівського духовного училища.

На сторінках єпархіальних видань також докладно висвітлювалася діяльність Новгород-Сіверського духовного училища. Починаючи з 1866 р., редакція «ЧЕИ» щорічно публікувала списки його учнів [271, с. 364–367]. У 1879 р. усіх учнів нараховувалося 139, з них 137 походили з духовного стану. Директором і наглядачем училища був В. Виноградський, помічником наглядача О. Левицький, членами Правління вчитель М. Гораїн, священники О. Криловський, І. Базилевич та Л. Сіяльський, російську мову викладав

священик Ф. Левицький, грецьку – священик І. Маньковський та ін. [175, с. 400–405; 270, с. 573–593].

З 1900 р. редакція щорічно публікувала на сторінках єпархіального часопису списки викладачів та службовців Новгород-Сіверського духовного училища з докладними біографічними відомостями про них [163, с. 416–419]. Газета «ЧЦОВ» інформувала, що Новгород-Сіверське духовне училище під керівництвом протоієрея В. Дмитрієвського планувало відзначати у січні 1918 р. 100-річчя освітнього закладу [359, с. 1].

Функціонування Стародубського духовного училища також досить повно висвітлено в єпархіальних періодичних виданнях. Так, 1 жовтня 1861 р. – у день Покрова Пресвятої Богородиці – відбулося урочисте відкриття цього навчального закладу, в якому у 1879 р. навчався 131 учень. Керував навчальним закладом В. Шишов, його помічником був священик М. Корицький, географію і арифметику викладав В. Матусевич, латинську мову – священик Д. Виноградський і Ф. Пучковський, російську мову – священик М. Доброгаєв, грецьку – П. Крушовський та ін. [174, 330–334; 265, с. 563–572].

Помітне місце на сторінках церковної преси Чернігівщини посідають матеріали про церковноприходські школи єпархії. У 1861 р. у «ЧЕИ» було опубліковано список приходських шкіл, які діяли на той час з відомостями про дату відкриття, при якій церкві існують, скільки в них учнів та вчителів. У 1862 р. часопис оприлюднив інформацію про чисельність учнів у приходських школах Чернігівської єпархії, які належали до селянського стану [127, с. 189–190; 311, с. 168–180].

Звіт Чернігівської губернської училищної ради від 13 березня 1867 р., який було оприлюднено у «ЧЕИ», засвідчив, що на теренах регіону діяли 782 приходські школи [147, с. 401–421; 153, с. 303–307].

На сторінках часопису була розміщена навчальна програма сільських двокласних училищ Міністерства народної освіти, затверджена у травні 1869 р. Вона, зокрема, передбачала викладання російської мови, арифметики, географії, церковної історії [298, с. 219–222].

У травні 1872 р. депутати Єпархіального з'їзду духівництва вирішили, що для утримання духовних навчальних закладів єпархії слід відраховувати з прибутків кожної церкви 21% [288, с. 360–405].

У 1881 р. на сторінках часопису була надрукована програма викладання Закону Божого у початкових училищах, затверджена Святійшим Синодом [301, с. 19–30]. 13 червня 1884 р. Синод ухвалив навчальний план церковноприходських шкіл. Передбачалося вивчення Закону Божого, священної історії, катехізису, церковних співів, читання, писання, початкової арифметики. Програма була розрахована на два типи церковних шкіл – однокласні (два роки навчання) та двокласні (чотири роки навчання) [302, с. 422–432].

Відкривати нові церковно-приходські школи, турбуватися про їх належне матеріальне забезпечення повинні були наглядачі цих закладів освіти. Діяльність наглядачів приходських шкіл Чернігівської єпархії нормували спеціальні правила, оприлюднені у єпархіальному виданні в 1886 р. [236, с. 817–824]. З 1887 р. часопис «ЧЕИ» постійно інформував читачів про загальний стан церковноприходських шкіл Чернігівської єпархії, друкуючи щорічні звіти Чернігівської єпархіальної училищної ради. Вони містили дані про кількість шкіл та дітей шкільного віку, викладацький склад, фінансування. Так, у 1886 р. у єпархії діяли 137 приходських шкіл, в яких навчалися 2766 хлопчиків та 225 дівчаток. Через деякий час до цих звітів почали включати інформацію про склад і діяльність Єпархіальної училищної ради та її повітових відділів, вчителів і благодійників. У 1894 р. в єпархії діяли 104 церковноприходські і 403 школи грамоти, а також 600 початкових училищ інших відомств. У всіх церковних школах навчалися 12 тис. 655 хлопчиків і 1 тис. 918 дівчаток [238, с. 341–348; 257, с. 52–98; 258, с. 103–153]. На той час членами Єпархіальної училищної ради були ректор Чернігівської духовної семінарії архімандрит Олексій (голова), губернський предводитель дворянства граф Г. Милорадович, кафедральний протоієрей І. Платонов, інспектор Чернігівської духовної семінарії статський радник Ф. Дмитрієвський, викладач Чернігівського духовного училища колезький радник М. Славин та ін. Єпархіальну училищну раду, створену у

1885 р., очолював місцевий архієрей, який звітував перед Училищною радою Св. Синоду. Єпархіальна рада опікувалася питаннями функціонування, забезпечення і відкриття нових церковноприходських шкіл. Церковна періодика дає змогу всебічно з'ясувати основні напрямки діяльності Єпархіальної училищної ради та її повітових відділів [126, с. 1–27; 128, с. 1–69; 224, с. 206–244; 348, с. 1–203].

Єпархіальні періодичні видання містять також докладні відомості про окремі церковноприходські школи та школи грамоти Чернігівської єпархії – Ново-Млинську, Жуклянську, Воронежську, Ново-Боровицьку, Вировську та Носівську.

У 1914 р. на сторінках часопису «ВИЖ» було оприлюднено нездійснений проект створення Романівського Чернігівського єпархіального педагогічного жіночого інституту, при якому мав бути створений педагогічний музей. На заваді його реалізації постали події Першої світової війни.

Таким чином, матеріали церковних періодичних видань дозволяють досить повно схарактеризувати розвиток духовних навчальних закладів Чернігівської єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст., з'ясувати особливості освітнього і виховного процесів, кількісний і якісний склад учнів, викладачів та службовців.

3.4. Православні братства

8 травня 1864 р. імператор Олександр II підписав закон про православні братства, покликаний сприяти зміцненню авторитету Російської Православної Церкви «для противодействия посягательствам на ее права со стороны иноверцев, для созидания и украшения православных храмов, для дел христианской благотворительности, для распространения и утверждения духа просвещения». Часописи «ЧЕИ» та «ВИЖ», газети «ЧЦОВ», «ЧВ» і «ГДМЧЕ» систематично висвітлювали діяльність православних товариств Чернігівської єпархії.

Перші спроби створення подібних громадських інституцій у Чернігівській губернії на зразок давніх українських церковних братств здійснив архієпископ Філарет (Гумілевський). Зокрема, у 1862 р. «ЧЕИ» повідомили, що чернігівський архієрей заснував Братство для сприяння сільським парафіяльним школам і першим вніс на його потреби 25 крб. До складу цього Братства увійшли священник зі Санкт-Петербурга О. Гумілевський, ігумен Батуринаського Крупицького Миколаївського монастиря Августин та ін.

У 1876 р. часопис «ЧЕИ» сповістив про відкриття в Чернігові Єпархіального відділення Православного Місіонерського товариства, членами якого виявили бажання стати 70 осіб, у тому числі й чернігівський губернатор М. Дараган, які пожертвували загалом 281 крб. [43; 550, с. 660–669]. 26 грудня того ж таки року, як засвідчив часопис, відбулися загальні збори членів товариства, які обрали його керівний склад. Головами організації у різні роки були чернігівські архієреї та вікарії – єпископ Серапіон, єпископ Веніамін, єпископ Нестор, заступниками – губернські предводителі дворянства М. Неплюєв і О. Рачинський, чернігівський губернатор М. Родіонов, членами тривалий час перебували дійсні статські радники В. Гортинський, О. Ханенко і Ф. Бобир. Казначеями товариства були священники І. Буримов і О. Вишняков, діловодами – священники П. Томашевський і Т. Стефановський. У різні роки кількість членів цього об'єднання коливалася від 70 до 155 осіб. Товариство займалося залученням грошових коштів через пожертви й членські внески для підтримки православних місій на Далекому Сході Російської імперії. З 1878 р. часопис щорічно публікував звіти та журнали засідань товариства, які докладно висвітлювали його діяльність [220, с. 158–163]. Так, на допомогу Іркутській єпархії у 1884 р. було зібрано і відправлено 673 крб., в 1888 р. – 1157 крб. Для підтримки Православної Церкви у м. Оренбург у 1906 р. було витрачено 2500 крб. У 1907 р. на потреби православної місії у м. Благовіщенську товариство надало 2423 крб. У 1910 р. було зібрано 2249 крб., які надійшли на рахунок Забайкальського відділу Православного Місіонерського товариства у м. Читі. У роки Першої світової війни товариство влаштовувало релігійно-

просвітницькі читання. Отже, як свідчать публікації на сторінках єпархіальної періодики, Чернігівське відділення Православного Місіонерського товариства займалося переважно залученням коштів для підтримки Православної Церкви у віддалених регіонах Російської імперії [167, с. 245–265; 174, с. 336–363; 221, с. 294–324; 232, с. 216–232; 245, с. 764–778].

Часопис «ЧЕИ» сповістив, що 11 березня 1894 р. у Чернігові на загальному зібранні членів місцевого осередку Червоного Хреста було засновано відділ Імператорського Православного Палестинського товариства, головою якого великий князь Сергій Олександрович призначив чернігівського єпископа Антонія. Кількість членів організації коливалася від 21 до 23 осіб [549, с. 449–453].

Згідно зі Статутом, основна мета діяльності товариства полягала у «1) поддержании и укреплении православия в Святой Земле, и 2) пособию православным паломникам святых мест Востока». Для досягнення цих цілей товариство підтримувало православні церкви і створювало школи у Палестині, забезпечувало належні умови перебування паломників на Близькому Сході, друкувало літературу, проводило просвітницькі лекції серед населення Чернігівської єпархії [307, с. 76–88].

У 1895 р. часопис оприлюднив правила діяльності Імператорського Православного Палестинського товариства і почав друкувати щорічні звіти про роботу Чернігівського відділу. Так, за перший рік діяльності він зібрав 6048 крб., які надійшли до Імператорського Православного Палестинського товариства у Санкт-Петербурзі. Згідно зі звітом про діяльність Чернігівського відділу Імператорського Православного Палестинського товариства, за другий рік його існування було зібрано пожертв на суму 4503 крб. [155, с. 258–264; 158, с. 363–367].

Як повідомив часопис «ЧЕИ», 2 лютого 1884 р. при Ніжинському Благовіщенському чоловічому монастирі було створено Братство «Божьей Матери всех скорбящих радости» для надання допомоги незаможним мешканцям м. Ніжина [544, с. 185–200]. Ініціатором створення Товариства був професор

богослов'я Ніжинського історико-філологічного інституту і викладач Ніжинської гімназії протоієрей А. Хойнацький. Тривалий час його очолював настоятель Ніжинського Благовіщенського чоловічого монастиря архімандрит Григорій, а потім його наступники Василій та Іоан. Обов'язки казначея виконували ієромонахи Ніжинського Благовіщенського монастиря Даниїл і Олександр, діловода – священики Ф. Васютинський і Г. Спаський. Членами ради Братства були професори Ніжинського історико-філологічного інституту М. Бережков та А. Хойнацький, купець І. Соколов. З 1885 р. часопис щорічно публікував звіти про діяльність товариства [553, с. 45–49], які свідчать, що одноразові виплати, як правило, коливалися у межах від 10 до 36 крб. Так, з жовтня 1884 р. по травень 1885 р. загальна сума допомоги найбільш бідним мешканцям становила 504 крб. Водночас загальний капітал братства складав 1866 крб. Значну суму – 1000 крб. пожертвував йому М. Терещенко [210, с. 440–451].

Часопис опублікував новий Статут Ніжинського братства, який затвердив 3 грудня 1887 р. чернігівський єпископ Веніамін. У Статуті, зокрема, зазначалося: «Нежинское Братство имеет целью вспомоществовать по преимуществу бедным и не имущим жителям города Нежина, для чего выдает пособие прежде всего истинно-нуждающимся престарелым и увечным, слепым, больным, безприютным сиротам, лицам потерпевшим от пожара, также хлопчет о помещении нуждающихся в богоугодныя заведения, принимает участие в погребении бедных, и т.п.». За десять років діяльності товариства (з 1884 по 1893 р.) по допомогу до нього звернулися 2088 осіб, яким було надано 5700 крб. [166, с. 692–699; 169, с. 87–887; 242, с. 72–87; 261, с. 657–678].

Часопис інформував, що 21 березня 1888 р. на загальному зібранні у Троїцькому архієрейському будинку з нагоди відзначення 900-річчя хрещення Русі, на якому були присутні викладачі духовних навчальних закладів Чернігова і місцеві священики, чернігівський єпископ Веніамін запропонував заснувати православне Братство з метою «ослаблення раскола с его сектами, с давних времен свившего себе центральное гнездо в Стародубе». Єпископ Веніамін окреслив і основні засоби для боротьби з розколом: запровадження посади

місіонера, відкриття бібліотек при церквах, видання відповідної літератури, просвітницькі лекції, проповіді, відкриття церковно-приходських шкіл та шкіл грамоти. Єпископ доручив спеціальній комісії, яка складалася з кафедрального протоієрея Г. Дияконова, помічника наглядача Чернігівського духовного училища М. Доброгаєва і викладача Чернігівської духовної семінарії В. Острогорського, розробити проект Статуту Чернігівського православного братства св. Чернігівського князя Михайла. Через деякий час часопис оприлюднив Статут Братства св. Михайла, князя Чернігівського, який було затверджено єпископом Чернігівським та Ніжинським Веніаміном 11 серпня 1888 р. У ньому була чітко сформульована мета діяльності товариства: «Братство св. Михаила, князя Черниговского, по инициативе, Преосвященного Вениамина, епископа Черниговского, учреждается в гор. Чернигове при Свято-Михайловской церкви в духовной семинарии для противодействия русскому расколу (сект безпоповщинской, поповщинской и австрийского священства), гнездящемуся в разных посадах и слободах некоторых уездов Черниговской губернии, а именно Стародубского и Новозыбковского (преимущественно), Суражского и отчасти Городницкого, а также для противодействия и другим, могущим появиться в пределах Черниговской епархии сектам, занесенным в настоящее время на юге России с западной Европы (как напр. штундизм)» [244, с. 579–590; 448, с. 198–200].

Офіційне відкриття Братства св. Михайла, князя Чернігівського, відбулося 20 вересня 1888 р. – у день пам'яті князя та його боярина Федора [247, с. 661–664]. На цій урочистій церемонії були присутні чернігівський єпископ Веніамін, новгород-сіверський єпископ Афанасій, начальник міського гарнізону генерал В. Максимович, граф Г. Милорадович та інші. На першому засіданні були обрані керівні органи товариства [546, с. 661–664]. З 1889 р. часопис «ЧЕИ» періодично друкував щорічні звіти Братства і журнали його засідань. Вони містять списки членів, інформацію про фінансовий стан, місіонерську діяльність Братства щодо старообрядців Чернігівської єпархії [551, с. 499–507].

12 грудня 1890 р. чернігівський єпископ Веніамін затвердив змінений Статут Братства св. Михайла, князя Чернігівського, в якому була сформульована нова мета його діяльності: «Братство св. Михаила, князя Черниговского имеет целью распространение религиозно-нравственного просвещения в духе св. Православной Церкви, ограждение православного населения от влияния ложных учений и привлечение в лоно православной церкви заблуждающихся в расколе и других вредных учениях». Основними засобами для досягнення цієї мети були визначені всебічне сприяння церковно-приходським школам, просвітницькі лекції, випуск спеціальної друкованої продукції, відкриття бібліотек і книжкових складів, розвиток місіонерства і церковного співу. У Статуті також були зафіксовані умови членства, питання фінансового забезпечення, схарактеризовані напрями діяльності. Урочистості з нагоди прийняття нового Статуту Братства св. Михайла, князя Чернігівського, відбулися 27 січня 1891 р. [251, с. 4–11; 252, с. 285–298; 256, с. 713–736; 547, с. 159–164]. У 1893 р., як сповістив часопис «ЧЕИ, у м. Новозибкові було відкрито книжковий склад, на якому зосереджувалася література, спрямована проти старообрядців.

Очоловували Братство у різні роки ректор Чернігівської духовної семінарії М. Марков, вікарії Чернігівської єпархії єпископи Сергій, Мефодій, Нестор і Пахомій. Обов'язки заступника виконували протоієреї І. Платонов, Ф. Ладухин і Ф. Васютинський. Членами ради тривалий час були викладачі Чернігівської духовної семінарії священник О. Єфимов, М. Доброгаєв та І. Лебедев. Довічними членами були обрані чернігівський єпископ Веніамін і граф Г. Милорадович. Загалом, кількість членів Братства коливалася від 116 до 183 осіб.

Згідно з розпорядженням чернігівського єпископа Веніаміна, у 1891 р. під контроль Братства перейшла Єпархіальна училищна рада, відтак воно фактично почало керувати усіма наявними на той час початковими духовними школами.

З нагоди 900-річчя створення єпископської кафедри у Чернігові член товариства кафедральний протоієрей І. Платонов восени 1891 р. запропонував раді Братства надрукувати у «ЧЕИ» і окремими брошурами ювілейні статті про

чернігівських святих та місцеві чудодійні ікони. Відповідальними у цій справі були призначені чернігівський історик О. Ханенко і протоієрей І. Платонов.

У звіті Братства за 1894 р., оприлюдненому в часопису, повідомлялося, що у губернії мешкало близько 70 тис. старообрядців, особливо багато їх було у Новозибківському (31 тис. чол.), Стародубському (17 тис. чол.), Суразькому (11 тис. чол.) та Городницькому (9 тис. чол.) повітах [156; 157; 552].

20 червня 1895 р. у Ніжині відбулося відкриття повітового відділу Братства св. Михайла, князя Чернігівського, головою якого було обрано протоієрея Ф. Васютинського [548, с. 431–432]. Членами товариства виявив бажання стати 51 чоловік, серед яких були три професори Ніжинського історико-філологічного інституту князя О. Безбородька – М. Лілеєв, П. Люперсольський і М. Бережков. 20 вересня 1895 р. Новозибківський відділ братства своїм коштом відкрив жіночу церковно-приходську школу, в якій у 1896 р. навчалися 42 учениці [146, с. 309–314].

Загалом, наприкінці 90-х рр. ХХ ст. у Чернігівській єпархії діяли п'ять повітових відділів Братства – Конотопський, Ніжинський, Новозибківський, Стародубський та Клишівський. Часопис детально розповідав про їх персональний склад та діяльність. У 1908 р. було відкрито ще один відділ Братства у Кролевіці [159, с. 21–61; 170, с. 377–403; 213, с. 347–363; 517, с. 89–101].

У квітні 1914 р. заходами Братства св. Михайла, князя Чернігівського, була відкрита єпархіальна типографія. Під час Першої світової війни Братство, згідно з інформацією часопису «ВИЖ», активно займалося благодійницькою діяльністю. Так, з початком військових дій товариство надіслало ікони св. Михайла, князя Чернігівського і боярина Федора до полкових церков Переволоченського та Хвалинського полків. 12 жовтня 1914 р. члени Братства на своєму зібранні постановили розпочати збирання теплового одягу для вояків російської армії [427, с. 77–92; 518, с. 104–107; 672, с. 100–102; 681, с. 98–104].

Газета «ЧЦОВ» також друкувала на своїх сторінках звіти Братства [354, с. 3–4; 359, с. 2]. Вони свідчать, що від початку війни і до лютого 1917 р. для допомоги родинам мобілізованих мешканців Чернігівщини Братство збирано

понад 1 млн. 200 тис. крб. У вересні 1918 р. Братство св. Михайла відзначило 30-річчя своєї діяльності. З цієї нагоди було розроблено і затверджено новий Статут (опублікований у газеті «ГДМЧЕ»), а також обрано новий склад ради Братства [197, с. 1–5].

Як сповістив часопис «ЧЕИ», 27 травня 1890 р. у м. Новгороді-Сіверському було засновано Братство св. Дмитрія, митрополита Ростовського [545, с. 281–285]. Очолювали його архімандрити Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря Тихон і Афанасій, обов'язки заступника виконували новгород-сіверський повітовий предводитель дворянства граф І. Шуленбург, протоієрей П. Фльоров та повітовий справник О. Ворников. Членами Братства у різні роки були від 76 до 90 чоловік [608, с. 285–288].

Статут, який було надруковано у єпархіальному виданні, так визначав основну мету його діяльності: «Братство, учреждаемое при Новгород-Северском монастыре, поставляет своею задачею религиозно-нравственное воспитание народа и утверждение в народе православной веры и христианского благочестия: а) чрез посредство внебогослужебных чтений или беседований, открываемых священнослужителями в городах и селах Черниговской епархии, и б) чрез распространение в народе, посредством даровой раздачи книг религиозно-нравственного содержания». У Статуті також йшлося про керівні структури братства, фінансову базу, яка складалася, в основному, за рахунок пожертв [248; 249; 250; 253].

З 1891 р. на сторінках «ЧЕИ» регулярно оприлюднювалися щорічні звіти про діяльність Братства св. Дмитрія, митрополита Ростовського, яка здебільшого зводилася до проведення релігійно-просвітницьких лекцій для місцевого населення у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі [209, с. 415–429]. 21 листопада 1893 р. коштом Братства св. Дмитрія, митрополита Ростовського, у місті була відкрита церковно-приходська школа з нагоди 900-річчя Чернігівської єпархії.

Єпархіальний часопис засвідчив, що у 1890 р. чернігівський єпископ Веніамін заснував Товариство для допомоги малозабезпеченим учням

Чернігівського духовного училища. Однак, після смерті архієрея в лютому 1893 р., воно впродовж 12 років не діяло і тільки у 1902 р. завдяки єпископу Новгород-Сіверському Ісидору, який вніс до каси товариства 205 крб., відновило свою діяльність. 22 жовтня 1902 р. на загальному засіданні членами ради Товариства були обрані наглядач Чернігівського духовного училища М. Доброгаєв (голова), протоієрей О. Тупатилів, статський радник Д. Білевич, надвірний радник Д. Биковський, В. Лосицький та С. Поповський. Членами товариства у 1903 р. були 162 особи, матеріальну і грошову допомогу одержали 22 учні училища [181, с. 552–565].

У 1911 р. було засновано Братство св. Феодосія для допомоги малозабезпеченим учням Чернігівської духовної семінарії [349, с. 116–122].

Часопис «ВИЖ» повідомив своїх читачів, що 1 травня 1912 р. при Чернігівському єпархіальному жіночому училищі відбулося відкриття Братства св. Филарета Милостивого [671, с. 113–117].

На сторінках єпархіальних видань трапляються згадки про діяльність Христо-Воздвиженського православного братства працелюбства у Глухівському повіті, яке заснував у своєму маєтку поміщик-філантроп М. Неплюєв.

Таким чином, публікації церковної періодичної преси дозволяють скласти досить повне уявлення про діяльність православних братств Чернігівської єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст., які не тільки протидіяли поширенню старообрядцтва і протестантських віровчень, але передусім активно займалися благодійництвом, опікувалися розвитком освіти й культури.

3.5. Парафіяльні опікунства

Докорінні реформи 60–70 рр. XIX ст. у Російській імперії суттєво вплинули на життя Православної Церкви, структури якої також зазнали принципових змін. Зокрема, починаючи з 1864 р. при храмах почали створюватися парафіяльні опікунства, основне завдання яких полягало у сприянні церкві, причту і початковим школам.

Функціонування парафіяльних опікунств на території Чернігівської єпархії у другій половині XIX ст. дозволяє висвітлити часопис «ЧЕИ», на сторінках офіційної і неофіційної частин якого була опублікована значна кількість матеріалів з цієї проблеми.

Правила, які регламентували діяльність парафіяльних опікунств, були затверджені імператором Олександром II 2 серпня 1864 р.: «1) парафіяльні опікунства у межах приходу засновуються для благоустрою приходської церкви, приходу, забезпечують початкове навчання дітей, займаються благодійною діяльністю; 2) опікунство складається з місцевого священика (обов'язковий член), церковного старости (обов'язковий член), волосних старшин та прихожан (обираються загальними зборами прихожан на певний термін), про обрання нових членів сповіщається єпархіальний архієрей; 3) голова опікунства обирається на загальних зборах прихожан більшістю голосів з осіб, які користуються загальною повагою та довірою (ним, може бути і священик); голова попечительства отримує звання попечителя приходу; в разі, якщо попечитель відсутній у приході, обов'язки голови виконує приходський священик; 4) питання, які обговорюються на засіданнях опікунства, вирішуються більшістю голосів; порядок роботи та обов'язки членів визначаються самим попечительством; 5) парафіяльне опікунство зобов'язано піклуватися про стан приходської церкви, залучати кошти, будувати або знайти будинки для церковного причта, створити та утримувати у приході школу, лікарню, богадільню та притулок, сприяти найбільш бідним мешканцям приходу, утримувати у належному стані кладовище; 6) джерелом грошових та матеріальних засобів опікунств повинні слугувати благодійні пожертви від прихожан та інших осіб (збір пожертв відбувається окремо на користь церкви, причта, школи та інших благодійних організацій); з деяких питань опікунство може звертатися по допомогу до державних установ; 7) наприкінці кожного року опікунство складає звіт про свою діяльність і звітується на загальних зборах прихожан; 8) зібрання прихожан скликається головою опікунства, а якщо він відсутній – приходським священиком; 9) у деяких випадках

єпархіальний архієрей може призначити приходського попечителя з числа поважних прихожан (без процедури виборів)» [134, с. 198–208].

За даними часопису «ЧЕИ», перші парафіяльні опікунства у Чернігівській єпархії виникли при Миколаївській церкві м. Чернігова (засноване 10 січня 1865 р.), при церкві Різдва Богородиці містечка Монастирище Ніжинського повіту (засноване 24 січня 1865 р.), при Вознесенській церкві м. Чернігова (25 лютого 1865 р.), при Хресто-Воздвиженській церкві м. Чернігова (25 лютого 1865 р.), при П'ятницькій церкві Чернігова (2 березня 1865 р.), при Миколаївській церкві с. Есмані Глухівського повіту (5 квітня 1865 р.), при Троїцькій церкві м. Ніжина (11 квітня 1865 р.), при Вознесенській церкві м. Ніжина (18 квітня 1865 р.), при Хресто-Воздвиженській церкві м. Ніжина (25 квітня 1865 р.). Наприкінці 1865 р. на території Чернігівщини вже діяли 85 парафіяльних опікунств. У 1872 р. єпископ Чернігівський та Ніжинський Нафанаїл звернувся з пропозицією до Чернігівської духовної консисторії щодо сприяння заснуванню парафіяльних опікунств у всіх приходах єпархії [320].

Членів парафіяльного опікунства, як засвідчують матеріали часопису, зазвичай обирали на три роки. Головами опікунств були поважні, впливові та заможні особи, життя яких було пов'язане з певним населеним пунктом – у ньому вони народилися, мешкали або володіли маєтностями. У 60–70-х рр. XIX ст. це були здебільшого представники дворянства, військові, чиновники, купці, а починаючи з 80-х рр. XIX ст. – козаки та селяни. Частину членів та голів опікунств прихожани досить часто переобирали на наступний строк кілька разів підряд, виражаючи тим самим свою довіру.

Особливий інтерес становлять опубліковані на сторінках офіційної частини часопису «ЧЕИ» списки членів церковнопарафіяльних опікунств починаючи з 1865 р. і до 1893 р. включно. У них наводились прізвища, ім'я та по-батькові, соціальне походження, цивільні чини або військові звання. Наприклад, членами опікунства при Вознесенській церкві м. Чернігова у 1887 р. були обрані на три роки головою статський радник С. Богомолець, членами – дійсний статський радник М. Посудевський, статський радник П. Бекетов,

статський радник І. Єленев, підполковник у відставці О. Войцеховський, підполковник В. Сивай. До парафіяльного опікунства при церкві Різдва Богородиці с. Архипівки Новгород-Сіверського повіту у 1885 р. були обрані на два роки головою селянин Х. Ременець, членами – селяни Д. Ременець, В. Гулак, П. Висоцький, Ф. Висоцький, П. Новиков [241, с. 816–819].

На шпальтах газети було опубліковано низку звітів парафіяльних опікунств, зокрема, річні звіти опікунства Вознесенської церкви м. Чернігова за 1865 р., опікунства Христо-Воздвиженської церкви м. Чернігова за 1865 р., опікунства Михайлівської церкви с. Плоске Ніжинського повіту за 1866, 1867 і 1868 рр., опікунства Воскресенської церкви м. Чернігова за 1866 р., витяг зі звіту про діяльність парафіяльного опікунства церкви Різдва Богородиці містечка Олишівки за 1868 р., звіти опікунств Космо-Дем'янівської церкви с. Британовки Борзенського повіту за 1869 р., церкви с. Ваганичі Городницького повіту за 1873 р., Свято-Троїцької церкви с. Семиполки за 1874, 1876, 1877 та 1878 рр., Воскресенської церкви с. Зліїва Городницького повіту за 1875 р. [150, с. 90–99; 151, с. 273–276; 152, с. 299–316; 188, с. 448–453; 189, с. 463–467; 190, с. 502–506; 215, с. 216–222; 323, с. 257–263; 514, с. 83–91; 522, с. 67–70, 523, с. 271–280].

Сфера діяльності опікунств мала свою специфіку і спрямованість: одні з них приділяли особливу увагу налагодженню діяльності церковноприходських шкіл, інші – ремонту церков і житла членів причта, треті – матеріальній і грошовій допомозі прихожанам. Однак, спираючись на публікації у церковній періодиці, можна виокремити справи, які об'єднували усі парафіяльні опікунства: відновлення, ремонт старих і будівництво нових храмів, облаштування будинків для церковнослужителів, відкриття та утримання початкових шкіл, благодійництво. Так, парафіяльне опікунство Олександрівської церкви с. Білих-Веж Конотопського повіту у 1898 р. на зібрані благодійні внески (1350 крб.) спорудило новий будинок для священика. Голова парафіяльного опікунства Миколаївської церкви у с. Петрівці Городницького повіту, селянин П. Світличний пожертвував 600 крб. для приходської церкви, причту і школи. Дочка дійсного статського радника А. Оболонська, яка була членом опікунства

с. Петрівки, Городянського повіту побудувала власним коштом нове приміщення для церковноприходської школи, витративши на це 2000 крб. Член опікунства, таємний радник А. Глушановський побудував у с. Миколаївці Борзенського повіту будинок для церковноприходської школи і всіляко сприяв їй. Полковник гвардії М. Комстадіус як член парафіяльного опікунства тривалий час допомагав Микола-Олександрівській двокласній церковно-приходській школі при церкві Різдва Богородиці у с. Жуклі Сосницького повіту. Удова полковника Л. Іванова – голова парафіяльного опікунства у містечку Мрині Ніжинського повіту доклала чимало зусиль для спорудження нового кам'яного Успенського храму [161, с. 63; 255, с. 687; 257, с. 38–39].

Як свідчать матеріали місцевих церковних видань, діяльність опікунств та їх окремих членів керівництво Чернігівської єпархії вшановувало державними нагородами, грамотами, подяками та благословеннями Святійшого Синоду. Наприклад, у 1886 р. чернігівський єпископ Веніамін висловив подяку голові парафіяльного опікунства Миколаївської церкви с. Смолин Остерського повіту дворянину М. Домонтовичу за те, що він пожертвував кошти на будівництво нового храму.

Чимало дворян завдяки своєму статусу і зв'язкам прагнули очолити парафіяльні опікунства Чернігівської єпархії. Так, дворянин М. Асинг у 1873 р. був керівником опікунства церкви Трьох Святителів с. Радомки Сосницького повіту, дворянин К. Товстоліс того ж таки року – Троїцької церкви с. Халявина Чернігівського повіту, дворянин, колезький радник О. Судієнко у 1879 р. – Успенської церкви с. Очкино Новгород-Сіверського повіту, дворянин А. Милорадович у 1881 р. – Покровської церкви с. Янівки Чернігівського повіту, дворянин І. Миклашевський у 1885 р. – Покровської церкві с. Бутовки Городницького повіту, дворянин М. Вронський у 1886 р. – Архистратиго-Михайлівської церкви с. Жихове Новгород-Сіверського повіту, дворянин О. Туманський у 1890 р. – Миколаївської церкві с. Івашківки Городницького повіту, статський радник Л. Милорадович у 1888 р. – Успенської церкви містечка Нових Боровичів Городницького повіту, дворянин М. Комстадіус у

1887 р. – церкви Різдва-Богородиці с. Жуклі Сосницького повіту, дворянин В. Бобир у 1891 р. – Воскресенської церкви с. Малої Загорівки Борзенського повіту та ін. [234, с. 690; 235, с. 365–366; 239, с. 447–451; 247, с. 74–76; 264, с. 355–356; 266, с. 13–15; 331, с. 446–447].

Серед керівників парафіяльних опікунств Чернігівської єпархії були й можновладці – дійсний таємний радник О. Кочубей у 1865 р. був головою опікунства Михайлівської церкви с. Кунашівки Борзенського повіту, таємний радник Г. Галаган у 1881 р. – опікунства Вознесенської церкви містечка Макіївки, Ніжинського повіту, князь М. Кейкуатов у 1886 р. – Троїцької церкви с. Бігача Чернігівського повіту, таємний радник, статс-секретар і член Державної Ради І. Дурново 1887 р. (згодом – дійсний таємний радник, міністр внутрішніх справ) – Миколаївської церкви с. Жукотків Чернігівського повіту, граф І. Шуленбург того ж таки року – Михайлівської церкви с. Білоусівки Новгород-Сіверського повіту [237; 240; 267, с. 228; 319, с. 310].

Відставні військові також досить часто обиралися головами і членами опікунств: генерал-майор О. Минькевич-Петровський у 1869 р. був обраний головою опікунства Успенської церкви с. Нехаївки Сосницького повіту, генерал-майор М. Домонтович у 1881 р. став членом опікунства церкви Різдва Богородиці с. Кудрівки Сосницького повіту, генерал-майор О. Кониський у 1893 р. був головою опікунства Архистратиги-Михайлівської церкви с. Комарівки Борзенського повіту, генерал-майор М. Чеснок у 1888 р. – Георгіївської церкви с. Миколаївки Борзенського повіту, генерал-лейтенант у відставці В. Горбачов у 1887 р. був обраний головою опікунства Миколаївської церкви с. Шабалинова Сосницького повіту, полковник лейб-гвардії 1-ої артилерійської бригади Є. Адасовський у 1888 р. – Миколаївської церкви с. Занків Ніжинського повіту, полковник М. Протасов у 1869 р. – Миколаївської церкви с. Козацького Козелецького повіту [267].

Активними членами опікунств були й представники козацтва: козаків Є. Ситого і З. Леп'явка у 1879 р. було обрано членами опікунства Миколаївської церкви с. Городища Сосницького повіту, козака А. Рохна у 1887 р. – членом

опікунства Покровської церкви с. Некрасового Глухівського повіту, козака Н. Зебницького у 1873 р. – Петро-Павлівської церкви с. Бровничів Новозибківського повіту, козака І. Пирого у 1890 р. – Миколаївської церкви с. Івашківки Городницького повіту, козака К. Самка того ж таки року – Покровської церкви с. Погребків Кролевецького повіту, козака З. Тимошенка у 1890 р. – головою опікунства Михайлівської церкви с. Чемера Козелецького повіту та ін.

Заможні селяни Чернігівської губернії, починаючи з 80-х років ХІХ ст., також почали займати вагомі позиції у діяльності парафіяльних опікунств. Так, селянин З. Білодід у 1887 р. був обраний головою опікунства Преображенської церкви с. Спаського Кролевецького повіту, селянин П. Чуприна у 1890 р. – Андріївської церкви с. Сального Ніжинського повіту, селянин П. Кекух у 1891 р. – Троїцької церкви містечка Семенівки Новозибківського повіту [239; 251].

Траплялися випадки, коли чернігівський архієрей за власним бажанням призначав голів парафіяльних опікунств. Так, у 1872 р. капітана гвардії П. Кочубея було затверджено головою парафіяльного опікунства Олександроневської церкви с. Білих-Веж Конотопського повіту. У 1879 р. головою парафіяльного опікунства Преображенської церкви с. Карильського Кролевецького повіту було призначено надвірного радника Ф. Довгело.

Членами опікунств, як правило, були чоловіки і лише у деяких випадках жінки. Так, удова генерал-лейтенанта Н. Іванина тривалий час була членом опікунства при Троїцькій церкві с. Виблі Чернігівського повіту, дворянка О. Тарновська – при церкві Різдва-Богородиці с. Курилівки Конотопського повіту, дворянка С. Русова була головою парафіяльного опікунства при церкві Богородиці Одигитрії, що діяла у с. Олешні Городницького повіту [233, с. 513–514].

Траплялися випадки, коли членами опікунства обиралися близькі родичі (з огляду на те, що вони проживали у одному населеному пункті й мали спільні земельні володіння). Так, у 1872 р. до опікунства Михайлівської церкви містечка Монастирище Ніжинського повіту було обрано головою поміщика

підполковника М. Романовича, а членами – статського радника І. Максимовича, підпоручика артилерії М. Романовича, поручика В. Романовича, поручика Д. Романовича. У 1881 р. до опікунства церкви Різдва-Богородиці с. Кудрівки Сосницького повіту було обрано головою поручика С. Домонтовича, членами – генерал-майора М. Домонтовича, штабс-капитана М. Домонтовича, поручика В. Домонтовича. У 1891 р. до складу опікунства Георгіївської церкви с. Горбове Новгород-Сіверського повіту увійшли козаки П. Вронський, М. Вронський та І. Вронський [251; 267].

Слід зазначити, що членом парафіяльного опікунства Миколаївської церкви с. Підлипного Конотопського повіту свого часу був видатний український історик, дійсний статський радник О. Лазаревський [254, с. 436–439].

Таким чином, матеріали церковних видань дають змогу досить докладно розглянути діяльність парафіяльних опікунств Чернігівської єпархії, які відіграли значну роль у розвитку початкової освіти, підтримці храмів і священнослужителів. Парафіяльні опікунства займалися передусім вирішенням нагальних соціальних, освітніх та культурних проблем. Вони продовжували на території Чернігівщини традиції благодійництва XVII–XVIII ст., поширені на українських землях.

3.6. Фінансове забезпечення Чернігівської єпархії

Місцеві церковні періодичні видання дозволяють висвітлити практично всі складові життя Чернігівської єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст. Зокрема, на їх сторінках були опубліковані матеріали, які дають можливість з'ясувати джерела фінансування, одним з яких був Чернігівський єпархіальний свічковий завод.

Публікації у місцевій церковній періодиці містять інформацію про склад і напрямки діяльності заводууправління. Вони також дозволяють розглянути обставини заснування, становлення і діяльності підприємства та його управління. Так, у 1872 р. Святійший Синод видав указ, який дозволяв керівництву єпархій для збільшення прибутків облаштовувати свічкові заводи і

крамниці. Як сповіщав часопис «ЧЕИ», ініціатива заснування Чернігівського свічкового заводу належала єпископу Нафанаїлу. Саме він 3 травня 1872 р. запропонував депутатам Єпархіального з'їзду духовництва створити свічкове підприємство у Чернігові. Передбачалося, що кошти від продажу свічок будуть спрямовані на утримання духовних навчальних закладів єпархії. Станом на 1872 р. у єпархії діяли 1170 церков, кожна з яких протягом року продавала прихожанам приблизно 16 кг свічок [471].

Єпархіальне видання проінформувало, що у травні 1872 р. була створена спеціальна комісія для облаштування свічкового підприємства Чернігівської єпархії. Наглядачем заводу депутати Єпархіального з'їзду духовництва обрали священника Т. Стефановського, а членами заводського управління – священників чернігівських Миколаївської та Катерининської церков П. Соколова та І. Кибальчича. Церквам і монастирям відтоді заборонялося власне виробництво свічок. Крім того, усі церкви регіону мали продавати лише свічки, вироблені єпархіальним заводом. У такий спосіб підприємство перетворювалося у місцевого монополіста. Постанови і пропозиції Єпархіального з'їзду духовництва були оприлюднені у «ЧЕИ» [111, с. 332–338; 182, с. 539–541].

Чернігівський єпархіальний свічковий завод, як сповістив часопис, почав працювати 5 липня 1872 р. У листопаді 1872 р. чернігівський єпископ Нафанаїл затвердив інструкцію, яка була надрукована в «ЧЕИ», покликану регулювати діяльність заводського управління. Згідно з нею, посади членів комітету (наглядача і двох священників) були виборними, наглядач заводу (він же голова комітету) відповідав за виробничу і фінансово-господарську діяльність. Значна частина прибутку заводу мала спрямовуватися на утримання духовних навчальних закладів.

На сторінках «ЧЕИ» було оприлюднено указ імператора Олександра II від 11 грудня 1874 р., згідно з яким церкви єпархії мали використовувати свічки, вироблені виключно місцевим заводом. Тобто центральна влада, зі свого боку, підтвердила монопольне право підприємства на цей вид діяльності на території Чернігівської губернії [214, с. 433–443].

Двічі на рік (у лютому й червні) на заводі проводилися ревізії, звіти про які систематично оприлюднювалися у «ЧЕИ» [110, с. 125–135; 113, с. 125–135]. Зокрема, згідно з висновками ревізійної комісії, які були доведені до відома депутатів Єпархіального з'їзду духівництва, свічкове підприємство станом на кінець 1884 р. опинилося у вкрай складному становищі, що було викликано великими боргами заводу і не завжди обґрунтованими податками, покладеними на підприємство керівництвом Чернігівської єпархії [183, с. 224–228].

У 1889 р. на сторінках часопису «ЧЕИ» була опублікована затверджена чернігівським єпископом Веніаміном інструкція для осіб, що керували свічковим заводом. Вона, зокрема, чітко визначала мету діяльності підприємства і регламентувала роботу кожного члена заводського управління. Видання проінформувало, що у жовтні 1890 р. Єпархіальний з'їзд духівництва кардинально реорганізував заводське управління і переобрав його керівництво. Провідну роль у діяльності заводу відіграв наглядач. Конторою заводу керував казначей. Діяльність інших посадовців і структур підприємства контролював завідувач управління, якому допомагав помічник.

У 1893 р. «ЧЕИ» оприлюднили рішення єпархіального керівництва, яке було ухвалене з ініціативи заводського управління, згідно з яким церковнослужителі, які не сплачували за отримані і використані свічки протягом кількох років, мали позбавлятися посад.

Намагаючись покращити стан справ на підприємстві, чернігівський єпископ Антоній у квітні 1894 р. затвердив нову інструкцію для управління свічкового заводу, що була надрукована у часопису. Згідно з нею, завод мав, постачати церквам свічки і за отримані від їх реалізації кошти утримувати духовні навчальні заклади та спрямовувати залишки фінансових ресурсів на інші єпархіальні потреби.

11 листопада 1909 р. чернігівський єпископ Антоній затвердив новий Статут єпархіального свічкового заводу, текст якого було оприлюднено на шпальтах часопису. У ньому, зокрема, йшлося про те, що отримані від продажу свічок кошти заводське управління мало спрямовувати на єпархіальні потреби.

Статут зобов'язував усі церкви і монастирі Чернігівської єпархії купувати свічки тільки на місцевому заводі [350].

Значну увагу місцеві церковні видання приділяли фінансовій звітності підприємства [114; 214]. Публікації у «ЧЕИ» засвідчують фінансовий стан підприємства у перші роки його діяльності. Так, з липня 1872 р. по 1 лютого 1873 р. підприємство від продажу свічок отримало понад 23 тис. крб. За цей же період на закупівлю сировини (воску), виплату позики, платню робітникам було витрачено понад 30 тис. крб.

Водночас вже на початку функціонування підприємства поступово з'явилася проблема, про яку постійно йшлося у часопису «ЧЕИ», а саме – борги клієнтів. Щороку загальний борг церков перед єпархіальним свічковим підприємством зростає.

У 1885 р., як проінформував часопис, з'ясувалося, що борги підприємства утворювалися внаслідок несумлінної діяльності комісіонерів (посередників), які замовляли і купували на заводі свічки у кредит, а потім доставляли та розповсюджували їх по церквах. Депутати Єпархіального з'їзду духовництва вкрай негативно поставилися до існування комісіонерства і наполягали на тому, щоб гроші, які посередники отримували за свічки від церков, негайно надходили на завод. Відтак депутати вирішили підпорядкувати діяльність комісіонерів місцевим радам благочинних.

Здійснені керівництвом Чернігівської єпархії невідкладні заходи по стабілізації ситуації на заводі дозволили підприємству відновити стабільну роботу. З середини 80-х рр. XIX ст. на сторінках часопису «ЧЕИ» регулярно двічі на рік друкувалися докладні звіти про роботу свічкового заводу, які дають змогу з'ясувати його фінансові показники. Зокрема, наводилися дані про видатки і прибутки підприємства, борги клієнтів і заводу, відомості про вироблену продукцію, кошти, які були виділені на потреби єпархії, інформація про постачальників товарів та ін.

Часопис зазначав, що на кінець 80-х рр. XIX ст. на заводі зберігалися кошти церков, єпархіального будівельного комітету, якими підприємство вільно

розпоряджалося і нараховувало за це відсотки. Гроші, що надходили до управління заводу на зберігання, фактично відразу ж спрямовувалися на вирішення нагальних потреб єпархії. Таким чином, підприємство відіграло роль посередника і «грошового гаманця» у фінансово-господарських операціях на території Чернігівської єпархії.

Чернігівський єпископ Антоній у січні 1905 р. відзначав, як проінформували «ЧЕИ», що свічковий завод не мав фінансових проблем. Але вже у листопаді 1909 р. заводське управління доповіло депутатам Єпархіального з'їзду духівництва про скрутне фінансове становище підприємства, обумовлене передусім боргами церков перед заводом і значним падінням обсягів реалізації свічок [115; 116; 117; 561].

Чистий прибуток підприємства за 1913 р. становив тільки 9807 крб. Це був найнижчий показник за всю історію діяльності свічкового заводу. Юридично саме йому належав також новозбудований Єпархіальний дім у Чернігові, вартість якого була визначена у майже 159 тис. крб.

У 1914 р. священник Г. Кучеровський у своїй публікації в часопису «ВИЖ» особливу увагу приділив фінансовим показникам підприємства. Зокрема, автор визначив обсяг чистого прибутку заводу у період з 1900 по 1909 рр. включно в обсязі 621 тис. 126 крб. [118; 119].

Події Першої світової війни, за інформацією церковних видань, призвели до економічних негараздів, які невдовзі позначилися на діяльності свічкового підприємства. У листопаді 1915 р. депутати Єпархіального з'їзду духівництва відзначали, що завод опинився у скрутному становищі через нестачу воску, ціни на який значно зросли у зв'язку з інфляційними процесами [120; 121].

На основі фінансових звітів, які були оприлюднені у єпархіальних виданнях, можна приблизно встановити загальні фінансові показники за увесь час діяльності Чернігівського єпархіального свічкового заводу з 1872 по 1918 рр., загальний прибуток становив понад 9 млн. крб., чистий прибуток – понад 1 млн. 700 тис. крб., було вироблено і продано понад 255 тис. пудів свічок

Матеріали церковних видань дозволяють схарактеризувати сировинну базу і технічне забезпечення свічкового заводу. Ще у 1872 р. у часопису «ЧЕИ» були оприлюднені рішення Єпархіальних з'їздів духовництва, згідно з якими для забезпечення підприємства сировиною у необхідних обсягах причти і церковні старости мали закупати дешевий бджолиний віск – не дорожче 20 крб. за пуд. Підприємство мало виробляти 5 тис. пудів (81 900 кг) свічок на рік, для чого необхідно було мати 3 тис. пудів (49 140 кг) воску.

На підставі звітів про роботу заводу, опублікованих у єпархіальних виданнях, можна персонально визначити постачальників сировини – воску, гнотового паперу, сусального золота, обгорточного паперу, рогожі, ладану і оливи, бланків та етикеток, які надходили з Чернігова, Києва, Гомеля та ін. [113].

Технологічний процес на свічковому заводі, за матеріалами церковної преси, у 1873 р. забезпечували 6 робітників, яким допомагали три підсобники, у 1897 р. – 32 робітники, а у 1902 р. – 33 робітники і кілька сторожів [192; 193].

Чернігівський єпархіальний завод безпосередньо не займався постачанням церквам свічок, цим питанням переймалися благочинні, які виконували обов'язки комісіонерів, вони ж закуповували віск та недогарки. У 1874 р. ціни на товари, які виробляв завод, становили: свічки із золочінням – 31 крб. 40 коп. за пуд, без золочіння – 30 крб. 40 коп. за пуд, жовті свічки – 26 крб. 40 коп. за пуд, віск – 25 крб. за пуд.

За свідченням часопису «ЧЕИ», крім виробництва своєї основної продукції – свічок, підприємство виготовляло або реалізувало також натільні хрестики, віск, смирну сіамську і звичайну, ладан афонський, антиохійський, духмяний, звичайний і дерев'яне (оливкове) масло [125].

У 1891 р. одна свічка коштувала 1–3 коп. Натоді завод випускав 20 сортів свічок, від 1 до 150 одиниць у фунті, а з 1892 р. – 15 сортів. Монастирі Чернігівської єпархії на той час майже не купували свічок місцевого заводу, оскільки самі займалися їхнім незаконним виробництвом для власних потреб.

На сторінках часопису «ЧЕИ» були оприлюднені відомості про придбання церквами Чернігівської єпархії свічок в окремі роки. Зокрема, в 1903 р. церкви

(на той час їх було 1191) купували у середньому 5–7 пудів свічок на рік кожна [124].

Єпархіальні видання повсякчас декларували основну мету діяльності свічкового заводу – надавати кошти на розвиток духовних навчальних закладів Чернігівської єпархії. Планувалося, що протягом п'яти років (починаючи з 1875 р.) підприємство мало спрямовувати щороку 5 тис. крб. на побудову нового корпусу Чернігівського духовного училища. Насправді з цією метою у 1876 р. було передано 7 тис. крб., у 1877 р. – 4 тис. крб., у 1878 р. – 8 тис. крб.

У 1885 р. було виділено 7 тис. крб. для завершення будівництва корпусу Чернігівського єпархіального жіночого училища, понад 6 тис. крб. Чернігівському духовному училищу, близько 22 тис. крб. – на погашення внесків церков по єпархіальному будівельному капіталу [211; 222].

У 1894 р. завод спрямував значні кошти на потреби єпархії: 6 тис. крб. до емеритальної каси, 1200 крб. єпархіальному місіонеру, 5 тис. крб. для облаштування гуртожитку Чернігівської духовної семінарії, 300 крб. – вчителю співів семінарії, 60 крб. – діловоду цього ж закладу, 2400 крб. – Чернігівському єпархіальному жіночому училищу, 4333 крб. – Стародубському духовному училищу, 5 тис. крб. на облаштування Новгород-Сіверського духовного училища та ін., усього понад 24 тис. крб. [223].

Часопис у 1895 р. надрукував розпорядженням чернігівського єпископа Антонія, згідно з яким підприємство мало передати 25 тис. крб. на облаштування гуртожитку Чернігівської духовної семінарії. Керівництво Чернігівської єпархії планувало, що у перспективі саме свічковий завод буде повністю зі своїх прибутків утримувати духовні навчальні заклади.

У 1912 р. депутати Єпархіального з'їзду духівництва вирішили виділити з коштів підприємства майже 80 тис. крб. на утримання духовних навчальних закладів та інші єпархіальні потреби (емеритальній касі – 8 тис. крб., Духовній консисторії – приблизно 8 тис. крб., Чернігівській духовній семінарії – 10 тис. крб., Чернігівському єпархіальному жіночому училищу – понад 25 тис. крб. та ін.).

У 1912 р. часопис «ВИЖ» засвідчив, що свічковий завод надав зі своїх прибутків майже 95 тис. крб. на спорудження Єпархіального дому у Чернігові та ще 100 тис. 823 крб. на інші єпархіальні потреби.

Позачерговий Єпархіальний з'їзд духовництва у грудні 1917 р. прийняв рішення про скасування грошових зборів з церков, натомість усі потреби єпархії мав оплачувати свічковий завод [342; 368, с. 11].

За 23 роки своєї діяльності завод надав єпархії майже 1 млн. 600 тис. крб. (інформація за 20 попередніх років практично відсутня, середній річний прибуток натовді становив приблизно 20 тис. крб., тому показник може сягнути 2 млн. крб.). Тільки на утримання і облаштування Чернігівського єпархіального жіночого училища було надано понад 330 тис. крб., Чернігівської духовної семінарії – понад 150 тис. крб., Чернігівського духовного училища – майже 100 тис. крб. [Додаток Т].

Чернігівський свічковий завод став монопольним виробником церковних свічок у єпархії і завдяки діяльності окремих його керівників перетворився у потужний суб'єкт господарської діяльності. Проблеми, що часом призводили до незадовільної роботи заводу можна пояснити як неналежним ставленням керівництва Чернігівської єпархії до своєї головної господарської структури, так і особистими якостями службовців заводського управління. Більшість церковнослужителів, які обиралися на керівні посади, не мали необхідних навичок і вмінь.

Таким чином, матеріали місцевої церковної періодики дозволяють всебічно схарактеризувати діяльність Чернігівського свічкового заводу, який був головною запорукою фінансової стабільності в єпархії і став фактично головним джерелом фінансування духовних навчальних закладів та інших єпархіальних проектів.

Як відомо, з 60-х рр. ХІХ ст. духовництво почало регулярно отримувати платню. У 1885 р. Святійший Синод запровадив нові штати, але церковнослужителі, яких звільняли з посад, позбавлялися фінансового забезпечення. Щоб хоч якось покращити їхнє становище, держава пішла

шляхом запровадження так званих «емеритальних кас». В усіх єпархіях Російської Православної Церкви мали створювати пенсійні каси для матеріальної підтримки духівництва.

Діяльність емеритального фонду духівництва Чернігівської єпархії знайшла відображення на сторінках місцевої духовної періодики, яка регулярно друкувала відомості про різні аспекти діяльності цієї установи.

Як свідчить часопис «ЧЕИ», перші спроби організації цієї структури були здійснені в 60-х рр. XIX ст. за чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського), проте вони не увінчалися успіхом. На той час священники отримували від 103 до 156 крб. платні на рік., псаломщики – від 35 до 51 крб.

Наступна спроба створення пенсійної каси була здійснена у 80-х рр. XIX ст. Як засвідчив часопис «ЧЕИ», питанням про створення емеритальної каси для духівництва займалася спеціальна комісія. 18 серпня 1880 р. часопис проінформував, що на Єпархіальному з'їзді духівництва комісія доповіла про результати своєї діяльності і можливі перспективи утворення пенсійного фонду («емеритальної каси») для матеріальної підтримки церковнослужителів Чернігівської єпархії. Комісія визнала за необхідне створити таку фінансову структуру і підрахувала, що для ефективної роботи пенсійного фонду щорічно до каси мало надходити близько 18 тис. крб. Ця сума мала утворитися за рахунок внесків хоча б 200 членів (від 3 до 15 крб. на рік) і прибутків Чернігівського єпархіального свічкового заводу. Фактично, натоді це підприємство розглядалося як основне джерело поповнення емеритальної каси.

У духовній періодиці систематично друкувалися відомості про персональний склад службовців емеритальної каси. Так, у серпні 1880 р., згідно з постановою Єпархіального з'їзду духівництва, було обрано спеціальний комітет для управління нею. Водночас були затверджені розміри пенсій у залежності від строку внесків: за 10 років внесків – 120 крб. на рік, за 15 років – 160 крб., за 20 років – 200 крб., за 25 років – 250 крб.

Проект емеритальної каси духівництва Чернігівської єпархії і особовий склад її управлінського комітету були затверджені 3 вересня 1880 р. єпископом

Чернігівським і Ніжинським Серапіоном. Зокрема, до складу комітету увійшли священники чернігівських храмів – Миколаївської церкви П. Соколов (голова), церкви Богоугодних закладів Ф. Сахновський і Вознесенської церкви А. Вiniцький [535, с. 138–143; 607, с. 173–178].

На початку 1887 р. головою комітету фонду залишався священник П. Соколов, членами були священники А. Вiniцький і О. Случевський. Останній виконував також функції казначея і діловода. Було запроваджено платню для голови фонду – 300 крб. на рік.

На Єпархіальному з'їзді духовництва у січні 1887 р., рішення якого були оприлюднені на сторінках «ЧЕИ», один з вкладників емеритальної каси М. Васютинський висловив свої міркування з приводу її роботи. Зокрема, він зазначив, що «капитал эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии достиг в настоящее время такой солидной цифры, что стоит того, чтобы обратить на него серьезное внимание и позаботиться о надлежащем его хранении». М. Васютинський запропонував усі облігації пенсійного фонду перевести у готівку і покласти під відсотки до банку. Ця пропозиція була визнана доречною. Під час з'їзду було обрано і затверджено новий склад комітету пенсійного фонду. Зокрема, М. Васютинського обрали головою емеритальної каси, священника церкви Богоугодних закладів м. Чернігова В. Миславського призначили діловодом, а священника Воздвиженської церкви М. Смирнова – казначеєм. Діловод отримував 120 крб. на рік, казначей – 60 крб., голова фонду на той час працював безкоштовно. Уся фінансова звітність фонду зберігалися на квартирі діловода.

У жовтні 1902 р. на Єпархіальному з'їзді духовництва, згідно з його постановою, надрукованою у часопису, було переобрано управлінський комітет пенсійного фонду. Його головою залишився М. Васютинський, казначеєм став священник М. Храмцов, діловодом священник Д. Федоров.

Місцева єпархіальна періодика дає можливість відстежити зміни статутів фонду. У 1880 р. на сторінках «ЧЕИ» було оприлюднено проект першого Статуту емеритальної каси духовництва Чернігівської єпархії. Зокрема, у ньому

вказувалося, що пенсійне забезпечення мало охоплювати не тільки духовництво, але і членів їхніх родин, які були позбавлені засобів для існування: «Эмеритальная касса имеет целью выдавать пенсии духовенству и сиротствующим детям духовного происхождения, независимо от пенсий и единовременных пособий, выдаваемых из сумм Святейшего Синода и епархиального попечительства, или другого какого-либо ведомства. Вкладчиками эмеритальной кассы могут быть, по желанию, настоятели церквей и их помощники, диаконы, псаломщики и исправляющие должность. К имеющим право на пенсию относятся: а) вкладчики состоящие на службе, выслужившие пенсию за 30 лет, б) уволенные за штат и в) семейства умерших вкладчиков». Якщо родичів не було, гроші залишалися у фонді емеритури. Особи, що перейшли у чернецтво пенсій не отримували, але виплати могли отримувати їхні діти. Внески мали сплачуватися у січні та липні. Вплата пенсій мала розпочатися через 10 років після початку діяльності епархіального пенсійного фонду.

У лютому 1881 р. часопис «ЧЕИ» оприлюднив зміни до окремих положень Статуту емеритальної каси. Зокрема, суттєво зменшувався строк виплати повної пенсії з 30 років, протягом яких сплачувалися внески, до 25 років.

У 1885 р. у часопису «ЧЕИ» було надруковано нову редакцію Статуту пенсійного фонду Чернігівської єпархії, в зазначалося:

«Эмеритальная касса духовенства Черниговской епархии учреждается для выдачи пенсий вдовам и сиротам духовных лиц, участвовавших в составлении ее своими взносами; а равно и самим священноцерковнослужителям... Учреждение сие состоит под ведением епархиального преосвященного. По прошествии 10 лет с года учреждения кассы, а именно в 1890 году, когда образуется основной капитал и могут быть выдаваемы пенсии, а эмеритальный устав представляется на утверждение Св. Синода» [351, с 463–485].

У 1891 р. Святійший Синод затвердив Статут пенсійного фонду Чернігівської єпархії. Відтак, Єпархіальний з'їзд духовництва, згідно з даними часопису, прийняв рішення про початок виплат пенсій.

Нову редакцію Статуту пенсійного фонду 1896 р. також було оприлюднено на сторінках церковного часопису.

У 1913 р. часопис «ВИЖ» повідомив, що Св. Синод затвердив новий Статут емеритальної каси духовенства Чернігівської єпархії. Зокрема, були зафіксовані нові джерела прибутку каси: 1 крб. з кожного проданого пуду свічок єпархіального свічкового заводу, 1% від штатного жалування усіх учасників каси, по 5 крб. за державні нагороди [352, с. 248–268].

Загалом емеритальна каса поповнювалася за рахунок членських внесків, пожертв, коштів єпархіального свічкового заводу, операцій з цінними паперами, податків з церков. Так, доволі значні благодійні внески зробили у грудні 1880 р. в 225 крб. чернігівський єпископ Серапіон, який згодом передав ще 450 крб. та священник с. Митченки Конотопського повіту І. Богдановський – 500 крб. У 1881 р. вкладники внесли разом 4373 крб. Наприкінці 80-х рр. XIX ст. членські внески становили у середньому 4600–5300 крб. на рік.

Для надійної роботи пенсійного фонду щороку 5 тис. крб. мало надходити від Чернігівського єпархіального свічкового заводу. Готівка мала зберігатися у Чернігівському губернському казначействі. Фінансову діяльність фонду щорічно перевіряла спеціальна ревізійна комісія, а єпархіальне видання оприлюднювало звіти про діяльність пенсійного фонду. Так, на 1 січня 1885 р. капітал фонду становив 86 тис. 764 крб., на кінець 1886 р. – близько 126 тис. крб. [554, с. 390–394].

У березні 1887 р., за інформацією «ЧЕИ», згідно з резолюцією чернігівського єпископа Веніаміна, усі облігації та цінні папери пенсійної каси були переведені у готівку, покладені до губернського казначейства. Для того, щоб збільшити грошові надходження до фонду, у 1888 р. було запроваджено 3% збір з капіталів церков Чернігівської єпархії. Протягом 90-х рр. XIX ст. завдяки

професійному керівництву фонду активи цієї фінансової установи постійно зростали.

Щороку на сторінках духовного часопису друкувалися акти перевірки фінансової діяльності пенсійного фонду. Перша ревізія була проведена у жовтні 1891 р. На момент ревізії пенсійний фонд мав цінних паперів на суму понад 236 тис. крб., а чистий річний прибуток становив близько 60 тис. крб.

Незважаючи на початок виплати у 1891 р. пенсій і пов'язані з цим витрати, динаміка зростання активів пенсійного фонду зберігалася. Головним джерелом фінансування фонду залишався єпархіальний свічковий завод, який щороку зі своїх прибутків відраховував по 8 тис. крб. до емеритальної каси.

Протягом 1891–1896 рр. капітал пенсійного фонду Чернігівської єпархії зріс на понад 90% – з 226 тис. крб. до 439 тис. крб. Проте на Єпархіальному з'їзді духівництва, у жовтні 1896 р. було висловлено припущення, що через деякий час на пенсійний фонд можуть чекати скрутні часи. Зокрема, були визначені фактори, що могли вплинути на це: щорічне зростання чисельності пенсіонерів, зменшення відсотку на державні цінні папери, скасування з 1896 р. 3% збору з церков. Для оптимальної роботи фонду комітет запропонував збільшити розмір членських внесків. Була утворена спеціальна комісія, що мала вивчити ситуацію і вдосконалити Статут пенсійного фонду.

У жовтні 1897 р. часопис «ЧЕИ» проінформував читачів, що на засіданні Єпархіального з'їзду духівництва священник М. Липський виступив з доповіддю з приводу діяльності пенсійного фонду. Зокрема, він наголосив, що капітал і цінні папери каси давали прибуток лише у 4% річних (хоча мали давати 6% згідно зі Статутом). Прогнозувалося, що у 1917 р. мали отримувати пенсійні виплати близько 1 тис. осіб. Щоб вирішити проблему, пропонувалося збільшити суму річних внесків чи зменшити розмір пенсій. Ревізійна комісія констатувала, що щорічно зменшується реальне зростання капіталу каси і водночас зростає чисельність пенсіонерів та сума виплат [555, с. 1–17; 556, с. 289–316].

У жовтні 1908 р. депутати Єпархіального з'їзду духівництва наголошували на тому, що становище пенсійного фонду було дуже хитким.

Відтак було подано клопотання чернігівському єпископу Антонію з проханням спрямувати 3% збір з церков Чернігівщини для підтримки каси. Але архієрей відхилив це клопотання, мотивуючи своє рішення тим, що приходські церкви сплачували значні податки і внески, у тому числі й на утримання духовних навчальних закладів.

У 1911 р. капітал пенсійного фонду Чернігівщини, за даними часопису «ЧЕИ», становив близько 1 млн. крб. Ця фінансова установа перетворилася у потужну структуру, що мала вагомий вплив на грошове забезпечення і матеріальний добробут духівництва Чернігівщини. Капіталізація фонду зростає у 10 разів у порівнянні з першими роками його діяльності [112, с. 603–606; 212, с. 553–566].

На сторінкаї церковної преси наведені відомості про вкладників фонду. З березня 1881 р. єпархіальний часопис почав друкувати списки вкладників емеритальної каси. Станом на листопад 1881 р. до увійшов 221 церковнослужитель. Найменше їх було у Борзенському повіті – 9 чол., Городницькому – 7 чол., Мглинському – 3 чол., Суразькому – жодного. Проте станом на серпень 1884 р. фонд мав вже 522 вкладників.

Основна причина, з якої служителі культу не дуже активно вступали у місцевий пенсійний фонд, полягала в тому, що як і будь-яка реформа, поява емеритальних кас викликала недовіру. Тим більше, що це було пов'язано з грошовими витратами, повернення яких багатьом здавалося сумнівним і безперспективним.

Рішучий крок у проведенні пенсійної реформи керівництво Чернігівської єпархії здійснило у 1890 р. Згідно з розпорядженням керівництва єпархії, оприлюдненим у церковному виданні, з 1891 р. усі священнослужителі в обов'язковому порядку мали стати вкладниками каси. На кінець 1891 р. єпархіальний пенсійний фонд охоплював 666 представників духівництва та членів їхніх родин [259, с. 257–278].

Завдяки примусовому членству в емеритурі, у 1893 р. значно зростає чисельність вкладників – до 2085 чол. Можна говорити про те, що членами

пенсійного фонду було практично все усе духівництво Чернігівської єпархії. У 1911 р. чисельність вкладників досягла 2356 осіб.

З 1891 р. розпочалася виплата пенсій, але отримували їх переважно вдови священиків, оскільки їхні чоловіки, які починали робити внески, на той час вже померли. На кінець року пенсію отримували 45 чол., у 1893 р. – 55, у 1894 р. – 59, у 1895 р. – 97.

Публікації у церковній періодиці засвідчують тенденцію до зростання кількості пенсіонерів. Так, у лютому 1897 р. пенсійні виплати одержували 133 представники духівництва (середній розмір пенсії становив 91 крб.), у 1899 р. – 144, у 1909 р. – 665, у 1910 р. – 785, у 1911 р. – 792.

У 1900 р. одноразові грошові виплати отримали 34 родини, у 1901 р. – 52 родини, 1902 р. – 49 родин у 1909 р. – 61 родина, у 1910 р. – 63 родини [Додаток У].

Таким чином, на основі матеріалів, які свого часу були оприлюднені на сторінках церковної преси Чернігівщини, можна детально висвітлити діяльність пенсійного фонду духівництва Чернігівської єпархії.

Отже, єпархіальний свічковий завод і емеритальна каса духівництва Чернігівщини значною мірою забезпечували фінансову підтримку і стабільність освітніх проектів та церковнослужителів регіону. Так, свічковий завод на потреби єпархії надав близько 1 млн. 600 тис. крб. Тільки на утримання і облаштування духовних навчальних закладів краю було передано понад 600 тис. крб. Фактично церковна освіта Чернігівщини фінансувалася з прибутків єпархіального свічкового підприємства. Емеритальна каса намагалася залучити гроші духівництва регіону для підтримки церковнослужителів і членів їхніх родин.

Таким чином, духовна періодика Чернігівської єпархії дає змогу з'ясувати практично всі аспекти церковного і соціокультурного життя регіону, діяльність єпархіального керівництва, розвиток церковної освіти і благодійності, фінансово-економічні чинники. Матеріали церковних видань відображали актуальні проблеми церковного і суспільного життя. Редакції часописів і газет прагнули забезпечити їх фахове висвітлення, відтак ці тематичні рубрики

домінували у інформаційному просторі періодики. Видавці намагалися збалансувати представлення на сторінках церковної періодики загальнодержавних і регіональних подій, новин єпархіального життя та повідомлень з окремих населених пунктів краю. У церковних виданнях постійно оприлюднювалися розпорядження керівництва Чернігівської єпархії, відомості про призначення і переміщення священиків та церковнослужителів, матеріали про діяльність духовних навчальних закладів, роботу Єпархіальних з'їздів духівництва.

РОЗДІЛ 4. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ НА СТОРІНКАХ ЄПАРХІАЛЬНИХ ВИДАНЬ

4.1. Статті з церковної історії та археології Чернігівщини

Протягом XIX ст. тривав процес накопичення і систематизації знань з церковної історії Чернігово-Сіверщини. Цьому значною мірою прислужилися наукові установи і товариства, які займалися пошуком історичних джерел у церковних і монастирських архівах, у тому числі на території Північного Лівобережжя України [692].

На початку XIX ст. у системі духовної освіти було здійснено низку реформ, які стали поштовхом для розвитку церковно-історичного краєзнавства, покращили рівень підготовки духівництва, позитивно позначилися на діяльності Чернігівської духовної семінарії, яка стала осередком вивчення церковної старовини.

О. Гейда зазначає, що праці дослідників першої половини XIX ст. з церковної історії Чернігово-Сіверщини якісно відрізняються від історичних описів XVIII ст. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. були створені «Записка о храме святого Спаса» протоієрея Спаського собору І. Єленева, «Записка о некоторых достопримечательностях Черниговского Спасо-Преображенского кафедрального собора» протоієрея О. Огієвського-Охотського, «Разговор о начале города Чернигова и о учреждении семинарии» невідомого автора. Значний інтерес становили перші історичні нариси про окремі монастирі: «Записка отца Евдокима о истории и состоянии Максаковского монастыря» (1803 р.), «Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом» І. Чернова (1815 р.), «Прибавление к описанию Нежинского монастыря» В. Черняева, опис «Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Назарет Пресвятой Богородицы» І. Кульжинського (1843 р.), «История Козелецкого монастыря»

ігуменів М. Костянтиського і Є. Прозорова, опис Чернігівського Єлецького-Успенського монастиря архімандрита Ф. Татарського (1813 р.), «Краткое описание Рыхловской пустыни или Пустыннорыхловского Николаевского общежительного мужского монастыря» архімандрита М. Сокольникова (1844 р.), анонімні описи Батуринського Крупицького (1852 р.) та Чернігівського Троїцько-Іллінського (1841 р.) монастирів. Було також започатковано вивчення життя відомих церковних діячів, зокрема побачив світ нарис «Некоторые черты из жизни во время пастырства в Черниговской епархии Михаила Десницкого» М. Сокольникова (1843 р.) [692].

Пожвавленню досліджень церковної старовини сприяли постанови Св. Синоду 1850, 1853 і 1867 рр., які заохочували представників духовництва до складання описів церковних старожитностей, церков, монастирів, історико-статистичні описів епархій, належним чином зберігати й описувати церковні реліквії та монастирські бібліотеки. Передумови для складання історико-статистичного опису Чернігівської епархії заклав чернігівський єпископ Павло (Подлипський), який у 1854 р. розпорядився утворити спеціальні комісії для складання подібних описів церков і монастирів. До складу цих комісій увійшли викладачі духовних навчальних закладів, чиновники духовних установ, представники духовництва. Продовжив цю роботу чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський), який у 1859 р. створив Комісію для збирання відомостей з церковної історії Чернігівщини та підготовки історико-статистичного опису Чернігівської епархії. До її складу увійшли протоієреї А. Страдомський і І. Рклицький, викладачі Чернігівської духовної семінарії Ф. Дмитрієвський та П. Зарчинський. Сам архієпископ Філарет розробив програму для збирання історичних відомостей, яка була розіслана приходським священикам.

Протягом 1850–1860 рр. на сторінках неофіційної частини «Черниговских губернских ведомостей» було оприлюднено значний масив документальних джерел з церковних та монастирських архівів. Їх виявили і підготували до друку священики М. Любарський, А. Страдомський, священики П. Танський,

Т. Стефановський, І. Базілевич, Ф. Богуславський, Л. Корицький, краєзнавці О. Шишацький-Ілліч, І. Самчевський, М. Маркович, П. Ліневич, А. Тулуб. Редакція губернської газети у 1854 р. звернулася до духівництва Чернігівської єпархії із закликом повідомляти про старовинні Євангелія. У цей час були підготовлені історичні описи монастирів, що містили документальні джерела. Так, інспектор Чернігівської духовної семінарії Л. Білоусович склав нарис з історії Батуринського Крупицького монастиря (1859 р.), ієромонах А. Іващенко оприлюднив розвідку про Ніжинський Благовіщенський монастир (1858 р.), священник С. Шугаєвський підготував опис П'ятницької церкви у Чернігові (1858 р.). Значний внесок у розгортання церковно-історичних студій на Чернігівщині належав ієромонаху Києво-Печерської Лаври Н. Алешковському, якого у 1854 р. було призначено членом Комісії для складання описів монастирського майна при Чернігівській духовній консисторії та Єлецькому-Успенському монастирі. Н. Алешковський оприлюднив низку письмових пам'яток XVII–XVIII ст. на сторінках «Черниговских губернских ведомостей», вперше надрукував статті про керівників єпархії X – початку XIX ст. [692].

Тобто, ще до заснування єпархіального часопису в регіоні відбувався процес становлення церковно-історичного краєзнавства. Церковна періодика стала своєрідною спеціалізованою платформою для презентації наукових розвідок духівництва. Загалом історико-краєзнавчі публікації на сторінках періодичних видань Чернігівської єпархії можна умовно розподілити на кілька тематичних груп.

Перша група представлена публікаціями, які висвітлюють організацію вивчення церковної історії регіону. Визначну роль у цьому відношенні відіграв чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський). Як свідчать «ЧЕИ», у 1863 р. до церков єпархії була розіслана складена ним програма для опису населених пунктів, причому підготовлені на цій підставі матеріали слід було доправляти чернігівському архієрею.

У програмі часопису «ЧЕИ», зокрема, йшлося: «Описание по частям всего, что в епархии есть особенно примечательнаго касательно исторических

событий и древностей церковных, церквей, св. икон, утварей, крестных ходов, священных урочищ и проч.». У 1879 р. єпархіальне видання інформувало про розпорядження уряду щодо порядку проведення ремонту пам'яток церковної архітектури. У 1887 р. часопис повідомляв про вкрай незадовільний стан документів з монастирських архівів, які зберігалися у Чернігівській казенній палаті [370]. У 1890 р. часопис оприлюднив звіт комісії, що займалася перевіркою реставраційних робіт у Борисоглібському соборі Чернігова.

На сторінках неофіційної частини «ЧЕИ» у 1877 р. було надруковано журнал одного з засідань Чернігівського губернського статистичного комітету, на якому йшлося, зокрема, про заснування загальнодоступного історичного музею [436, с. 297–311]. «ЧЕИ» інформували, що у травні 1911 р. у будинку Дворянського зібрання відбулося відкриття Чернігівського підвідділу Київського відділу Імператорського російського військово-історичного товариства, головою якого було обрано командира 176-го Переволоченського піхотного полку полковника С. Гаврилова. У 1913 р. часопис «ВИЖ» повідомив про чергове засідання Чернігівського підвідділу цього товариства, яке проходило у залі Чернігівського єпархіального дому. Секретарем підвідділу у цей час був капітан 176-го Переволоченського полку В. Шемаковський [581, с. 84–97].

У 1915 р. у газеті «ЧЦОВ» була надрукована розроблена членами Братства св. Михайла, князя Чернігівського, програма для «Историко-статистического описания церквей и приходов епархии».

Публікації у церковній пресі дозволяють розглянути перебіг археологічних досліджень на Чернігівщині. Так, «ЧЕИ» у 1872 р. повідомляли, що магістрант Д. Самоквасов звернувся до єпископа Чернігівського та Ніжинського Нафанаїла з проханням, щоб під час розкопок курганів сіверян, священники Чернігівської єпархії сприяли у збиранні необхідної інформації. З цією метою дослідник розробив спеціальну форму для опису городищ та курганів, відповіді на які слід було надсилати до Новгород-Сіверської повітової земської управи.

У «ЧЕИ» у 1898 р. була опублікована програма для збирання священиками відомостей про старожитності до XI Всеросійського Археологічного з'їзду у Києві [588, с. 469–479].

Часопис також інформував, що Імператорське Московське археологічне товариство направило до Чернігівської єпархії свого дійсного члена А. Павлинова для огляду, вивчення, зняття планів та фотографування старовинних храмів. У 1900 р. Імператорське Московське археологічне товариство відрядило до Чернігівської єпархії Ю. Татищева для вивчення рукописів і документів монастирських та церковних зібрань.

У 1900 р. на прохання дирекції Ніжинського історико-філологічного товариства інституту князя О. Безбородько чернігівський єпископ Антоній дозволив духівництву Чернігівської єпархії взяти участь у підготовці матеріалів для XII Всеросійського Археологічного з'їзду у Харкові. Часопис опублікував текст програми, згідно з якою мала бути сформована експозиція виставки майбутнього з'їзду. У 1901 р. видання спонукало священиків єпархії надсилати відомості про церкви. Водночас «ЧЕИ» подавали відомості про тих церковнослужителів, які надіслали необхідну інформацію [534, с. 400–421; 536; 537; 538; 539].

19 червня 1900 р. чернігівський єпископ Антоній заснував у Чернігові Єпархіальне сховище старожитностей, тобто церковно-історичний музей. Чернігівська духовна консисторія, підтримуючи починання архієрея, надіслала циркуляр до монастирів та благочинних округів з вимогою виявляти старовинні речі, документи та надавати їхній опис [408, с. 394–397]. Статут музею був затверджений у жовтні 1906 р. Часопис повідомляв, що у 1906 р. при Чернігівському єпархіальному сховищі старожитностей була створена Церковно-археологічна комісія, покликана вивчати історичні пам'ятки на території єпархії. Її членами стали ректор Чернігівської духовної семінарії протоієрей І. Галахов, священик Чернігівського кафедрального собору О. Єфимов, священик Георгіївської церкви с. Рудка, Чернігівського повіту К. Карпинський, наглядач Чернігівського духовного училища М. Доброгаєв,

викладач духовної семінарії В. Дроздов – завідувач Єпархіального сховища старожитностей, священник с. Юр'ївки Чернігівського повіту І. Самойлович [168].

Часопис інформував, що з 12 липня по 23 серпня 1907 р. завідувач Єпархіального сховища старожитностей В. Дроздов і священник с. Рудки Чернігівського повіту К. Карпинський, у рамках підготовки до XIV Всеросійського Археологічного з'їзду, провели наукову експедицію до північних повітів краю. Було оглянуто 148 церков, 7 монастирів, доставлено близько 600 артефактів. Також дослідники з'ясували долю деяких монастирських архівних зібрань та архівів духовних правлінь [424]. Журнал Єпархіального з'їзду духовництва, який було опубліковано у часопису в 1908 р., містив звіт В. Дроздова про цей науковий захід [186, с. 9–12].

Церковно-археологічна комісія при Чернігівському єпархіальному сховищі старожитностей у квітні 1908 р. опублікувала у часопису «ЧЕИ» звернення до духовництва єпархії із закликом посприяти проведенню у Чернігові XIV Всеросійського Археологічного з'їзду. Для цього церковнослужителі мали надати відомості про старовинні церковні пам'ятки або передати їх до Чернігова на час проведення з'їзду. «ЧЕИ» надрукували перелік пам'яток, які цікавили Церковно-археологічну комісію, а саме ікони, церковне приладдя, скульптури, писемні пам'ятки та ін. [168].

У 1908 р. у процесі підготовки до XIV Всеросійського Археологічного з'їзду у Чернігові «ЧЕИ» надрукували оголошення організаційного комітету, в якому йшлося про порядок його роботи [543, с. 537–538]. Надалі редакція детально висвітлювала на сторінках єпархіального видання його роботу. 6 серпня 1908 р. у залі Дворянського зібрання під головуванням графині П. Уварової відбулося урочисте засідання з'їзду з нагоди 1000-річчя першої літописної згадки про Чернігів, на якому виступили професор Київської духовної академії В. Завитневич, начальник Московського центрального архіву Міністерства юстиції професор Д. Самоквасов, професори Київського університету М. Довнар-Запольський та Г. Павлуцький [369; 682, с. 653–661].

Єпархіальний з'їзд духовництва, який відбувся у жовтні 1908 р., прийняв рішення про заснування у губернському центрі музею з нагоди 1000-річчя міста, до якого мали надійти зібрання усіх місцевих музеїв, у тому числі Єпархіального сховища старожитностей.

Значний інтерес становить оприлюднений у часопису опис речових та писемних пам'яток, що зберігалися у Чернігівському єпархіальному сховищі старожитностей (229 ікон, 7 портретів церковних діячів, печатки, друкарські кліше та закладні дошки церков) [530].

У жовтні 1914 р. газета «ЧЦОВ» опублікувала звіт про поїздку члена Церковно-археологічної комісії Г. Лобова до Глухова з метою огляду церков і монастирів. Видання детально інформувало читачів про діяльність Єпархіального сховища старожитностей у роки Першої світової війни (проведення зборів, дослідницька робота, придбання експонатів). Головою Чернігівської церковно-археологічної комісії на той час був наглядач Чернігівського духовного училища М. Доброгаєв, членами ректор Чернігівської духовної семінарії В. Сокольський, її викладачі Л. Покровський, В. Покровський, Г. Лобов, єпархіальний архітектор Д. Афанасьєв. Завідувачем Сховища був В. Дроздов, зберігачем К. Самбурський. Протягом 1914 р. надійшло 164 пам'ятки, 65 малюнків, близько 600 книг, у тому числі на латинській, німецькій і грецькій мовах, рукописні книги, документи ліквідованих монастирів. Сховище займало одну кімнату в Єпархіальному домі. У 1914 р. його відвідали понад 1000 осіб. У Сховищі існував систематичний і хронологічний каталоги [122, с. 7–8; 340; 341]. Газетні статті містили відомості про тематику студій членів Церковно-археологічної комісії. Так, М. Доброгаєв вивчав заповіт архієпископа С. Яворського, К. Самбурський досліджував портрет воєводи А. Киселя. У 1915 р. комісія виступила з пропозицією відзначити 200-річчя Ніжинського Благовіщинського монастиря [123, с. 3; 154, с. 3; 360].

Єпархіальні видання розповідали про перебіг археологічним розкопок на території Чернігівської єпархії. Так, священник А. Величковський висвітлив на

сторінках часопису результати розкопок кургану між селами Монастирище та Заудайки Ніжинського повіту, в якому були знайдені монети, зброя, хрести домонгольського періоду. Водночас він акцентував увагу на чотирьох курганах біля с. Талалаївка, в одному з яких були виявлені старовинні натільні хрести [387, с. 499–501]. Як повідомляв часопис «ЧЕИ», у червні 1878 р. В. Величковська знайшла у Чернігові на березі р. Стрижень 9 срібних гривень, що були придбані київським археологом Т. Кибальчичем [460, с. 301–308]. Він же проводив біля с. Вишеньки Остерського повіту розкопки курганів і знайшов близько 300 пам'яток старовини [683]. Єпархіальне видання у вересні 1881 р. повідомило, що під час проведення земляних робіт у дворі будинку чиновника Терлецького було знайдено три старовинні дзвони [464, с. 734–739]. У березні 1883 р. часопис проінформував про те, що під час підготовки поховання у Кафедральному Борисоглібському соборі протоієрея Є. Пучковського, робітники знайшли скелет людини, біля голови якого лежали старовинні золоті та срібні речі [461, с. 241–246]. У серпні 1883 р. археологічні розкопки на погості чернігівського Кафедрального собору провів професор Д. Самоквасов [619, с. 1160–1165]. «ЧЕИ» у 1904 р. оприлюднили детальний опис 200 польських монет XVII ст., що були знайдені під час земляних робіт у містечку Ямпіль Глухівського повіту. Часопис також подав детальний опис археологічних розкопок на Болдиних горах під керівництвом професора Д. Самоквасова під час XIV Всеросійського Археологічного з'їзду у Чернігові у серпні 1908 р. [369].

Другу групу становлять розвідки з історії місцевих монастирів. Передусім це нариси чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського), який розробив чітку схему для їх опису – спочатку наводив характеристику місцевості, де знаходилась обитель, далі йшлося про можливу дату її заснування, потім наводилися відомості з історії монастиря, описувалися його маєтності, подавалися документальні матеріали (універсали, грамоти, листи). Дослідник намагався встановити особи настоятелів обителей і стисло схарактеризувати їхню діяльність, а також описати наявні в них старожитності.

Прикладом може слугувати нарис архієпископа Філарета, присвячений Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю. На його думку, обитель була заснована новгород-сіверськими князями Володимиром та Ізяславом Давидовичами, що правили у 1127–1136 рр. Філарет (Гумілевський) описав старовинні храми монастиря – Спасо-Преображенський собор та церкву Петра Чудотворця, звернув увагу на події, що призвели до руйнування обителі, та фактори, які сприяли її відновленню. Автор розповів про перебування у монастирі архієрейської кафедри у 60–70 рр. XVII ст. та у 1785–1797 рр., розглянув маєтності обителі, якими вона володіла у XVI–XIX ст., діяльність її настоятелів, розмістив тексти документальних актів, які були надані монастирю, – грамоти царів Івана Грозного та Олексія Михайловича, універсали гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського та Д. Апостола, грамоту чернігівського архієпископа Л. Барановича, укази імператриці Катерини II. Наприкінці було наведено опис бібліотеки обителі з інформацією про книги, видані до 1750 р. [656].

У нарисі про Ніжинський Благовіщенський монастир архієпископ Філарет висловив припущення, що обитель була заснована у XIV ст. На підставі документальних джерел він схарактеризував земельні володіння та діяльність настоятелів монастиря. Автор детально розповів про роль митрополита С. Яворського у відновленні обителі й описав колекцію стародруків, що зберігалися у монастирі [653]. До історії Ніжинського Благовіщенського монастиря зверталися й інші дослідники. Так, інспектор Чернігівської духовної семінарії та редактор часопису «ЧЕИ» Л. Білоусович висвітлив деякі сторінки біографії митрополита С. Яворського та відзначив його вагомий внесок у розбудову обителі. Автор навів тексти листів С. Яворського, докладно розглянув маєтності, використовуючи для цього документи другої половини XVII–XVIII ст. Л. Білоусович відзначив, що у вересні 1797 р. обитель була майже знищена пожежею, але з часом була відновлена «вторим строителем монастиря» архімандритом В. Черняєвим [373]. Протоієрей А. Хойнацький у статті, присвяченій цій обителі, оприлюднив текст заповіту митрополита

С. Яворського 1721 р., схарактеризував стан монастиря у другій половині XIX ст., його будівлі, описав ікони, стародруки, хрести з мощами [670].

А. Хойнацький розглянув деякі питання з історії Ніжинського Введенського монастиря у першій половині XIX ст. Автор відзначив роль ігумені Смарагди, яка у 1863 р. відкрила при монастирі духовне училище. Дослідник схарактеризував діяльність цього навчального закладу, а також монастирської школи іконописання та лікарні [669, с. 507–538].

У нарисі про Пустинно-Рихлівський монастир Філарет (Гумілевський) довів, що фундаторами обителі були брати Ігнатовичі (Многогрішні). Він розповів про долю гетьмана Д. Ігнатовича (Многогрішного), навів відомості про настоятелів монастиря. Дослідник наголосив, що розбудовувати обитель у XVIII ст. допомагав її ктитор полковник Ф. Качановський, який виділяв на це значні кошти. Архієпископ Філарет подав також опис монастирських храмів та господарських будівель. У додатку до статті були оприлюднені документи з історії монастиря [658].

Розповідаючи про Макошинський Покровський жіночий монастир, Філарет (Гумілевський) зазначив, що він був заснований А. Киселем у 1640 р. Родовід відомого можновладця автор також навів у нарисі. Значну увагу дослідник приділив діяльності ігумень обителі.

Багатьох дослідників приваблювала минушина чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. Так, протоіерей А. Страдомський у своєму нарисі зазначив, що Іллінська церква була побудована чернігівськом князем Святославом Ярославичем у 1079 р., розорена татарами у 1239 р. і відновлена тільки 1649 р. чернігівським полковником С. Пободайлом [625, с. 530–534]. У статті протоіерея Т. Стефановського йдеться передусім про історію монастиря наприкінці XVIII ст. [615, с. 85–95]. Розвідка священика О. Єфимова являє собою системний виклад історії Троїцько-Іллінського монастиря. На його думку, Антоній Печерський після прибуття у 1069 р. до Чернігова спочатку викопав печеру у Слецькому монастирі, а потім – на Болдиних горах, де князь Святослав Ярославич спорудив церкву на честь пророка Іллі. Автор

стверджував, що монастир було зруйновано татарами у 1239 р. Відновлювати святиню допомагав чернігівський архієпископ Л. Баранович. Він у 1679 р. заклав Троїцький собор, освячення якого відбулося у 1695 р. за архієпископа Ф. Углицького. Значну увагу він приділив монастирській друкарні, яка діяла з 1678 по 1820 рр. і була відновлена у 1866 р. архієпископом Філаретом (Гумілевським). О. Єфимов докладно висвітлив питання про маєтності монастиря, якими він володів з другої половини XVII ст. і до 1786 р. Він упорядкував список настоятелів монастиря і схарактеризував стан храмів, дзвіниці, Антонієвих печер, курганів та могил біля Іллінської церкви [433].

У «ЧЕИ» було оприлюднено кілька розвідок з історії Єлецького Успенського монастиря. Так, ректор Чернігівської духовної семінарії та редактор неофіційної частини цього часопису «ЧЕИ» М. Марков у нарисі «О Черниговском Елецком монастыре» зазначав, що його було засновано у 1060 р. Саме тоді чернігівський князь Святослав Ярославич побудував церкву Успіння Божої Матері на місці, де явилася чудотворна ікона. Дослідник зазначив, що монастир зазнав руйнувань у 1239 р. від татар та на початку XVII ст. від поляків. Відновлення обителі почалося з 1671 р., коли її архімандритом став І. Галятовський [486, с. 151–155]. О. Єфимов детально висвітлив історію Єлецького Успенського монастиря аж до 1900 р. Він упорядкував перелік настоятелів обителі з 1669 по 1860 рр. та висвітлив їхню діяльність, схарактеризував економічний стан монастиря у XVIII–XIX ст., описав церковні старожитності, зокрема, чудотворні ікони Єлецької Божої Матері та Миколи Чудотворця [429].

На сторінках єпархіальних періодичних видань були також опубліковані нариси з історії закритих на той час монастирів – Козелецького Георгіївського, Любецького Антоніївського, Чернігівського П'ятницького, Домницького Богородичного, Максаківського Спаського, Макошинського Миколаївського, Кербутівського, Рувимської Сосницької пустині, Бречицького Андрониківського, Ключівського, Глухівського Петропавлівського та Кам'янського Успенського [450; 491; 638; 642; 643; 644; 646].

До третьої групи належать статті та замітки з історії храмів Чернігівської єпархії. Особливу увагу дослідники приділяли пам'яткам Чернігова. Так, архієпископ Філарет у своєму нарисі про Спасо-Преображенський собор зазначив, що він «есть самый древний из уцелевших церквей русских» і припустив, що собор був закладений чернігівським князем Мстиславом Володимировичем у 1031 р. на відзнаку повернення до складу Київської Русі «червенских городов». Він розповів про занепад і відновлення собору, описав зовнішній і внутрішній вигляд святині, її оздоблення, іконостас та артефакти, що зберігалися у ризниці та бібліотеці собору [611, с. 273–304]. І. Платонов у статті про Чернігівські кафедральні собори використав працю Філарета (Гумілевського), літописи, схарактеризував архітектурні особливості будівель, процеси їх реставрації, навів свої судження щодо поховань часів Київської Русі [564].

О. Єфимов погодився з думкою Філарета (Гумілевського) про заснування Спасо-Преображенського собору і зазначив, що у 1239 р. храм зазнав руйнувань і був відновлений лише у 1675 р. чернігівським полковником В. Дуніним-Борковським. Дослідник схарактеризував реставраційні роботи XIX ст. та архітектурні особливості святині [432].

О. Єфимов також виклав свої погляди щодо місцезнаходження «червоного терема» Спаського собору, склав реєстр чернігівських князів, починаючи з Мстислава Володимировича, та список чернігівських архієреїв. Він схарактеризував ікони і настінний живопис соборів, розповів про мощі Ф. Углицького, церковні старожитності та, чудотворну Смоленську ікону Божої Матері. М. Петров з'ясував особливості архітектури Спасо-Преображенського собору та висвітлив археологічні дослідження, що проводилися у ньому [562, с. 49–64]. Будівництво Борисоглібського собору О. Єфимов відносив до початку XII ст., коли чернігівським князем був Давид Святославич. Він також зазнав руйнації від татар і поляків та був відновлений архієпископом Л. Барановичем. О. Єфимов стверджував, що до 1786 р. собор був монастирським храмом і розглянув питання про поховання чернігівських князів та архієреїв [431; 432]

У 1883 р. у «ЧЕИ» було опубліковано віднайдений Г. Милорадовичем лист губернатора Чернігівського намісництва генерал-поручика А. Милорадовича до князя Г. Потьомкіна-Тавричеського (липень 1783 р.), який містив опис Спасо-Преображенського собору [493, с. 11–14].

Історією старовинної Іллінської церкви Чернігова зацікавився Т. Стефановський, який присвятив їй кілька своїх розвідок. Дослідник вважав, що церква була заснована у 1069 р. князем Святославом Ярославичем завдяки діяльності Антонія Печерського. У 1239–1240 рр. вона була зруйнована татарами і відновлена в середині XVII ст. полковником С. Пободайлом. Т. Стефановський також засвідчив, що у 1890 р. була закінчена реставрація цього храму [613, с. 8–21; 620, с. 515–523].

Відомий краєзнавець П. Добровольський одну зі своїх розвідок присвятив зруйнованим та втраченим церквам Чернігова і зробив спробу встановити їхнє місцезнаходження, спираючись значною мірою на археологічні дані [401].

Протоіерей А. Хойнацький оприлюднив нарис про Свято-Олександрівську церкву, що діяла при Історико-філологічному інституті князя О. Безбородько в Ніжині. Автор висвітлив діяльність настоятелів церкви і старост, схарактеризував церковне начиння та іконостас. Зокрема, дослідник зазначив, що церква була облаштована коштом графа О. Кушелева-Безбородько, а її освячення здійснив у 1824 р. архімандрит Є. Прозоров [668].

До четвертої групи слід віднести статті, присвячені церковним старожитностям Чернігівщини – чудотворним іконам, стародрукам, дзвонам та церковному начинню.

У нарисі диякона І. Шангіна про Троїцько-Іллінську ікону Божої Матері були викладені історичні відомості про цю святиню. Автор навів детальний опис ікони подав характеристику історії, зазначив, що ікона була написана у 1658 р. Г. Дубенським, а з 1662 р. проявила себе як чудотворна. Чудодійні властивості ікони почав прославляти архієпископ І. Максимович, який присвятив їй твір «Богородице Дево», а також Д. Ростовский у книзі «Руно

орошенное». Дослідник також навів приклади зцілення мешканців Чернігівщини від чудотворного образу [680].

У 1892 р. на сторінках «ЧЕИ» була опублікована розвідка інспектора Чернігівського єпархіального жіночого училища О. Тупатилова про Троїцько-Іллінську ікону Божої Матері [636]. У 1896 р. часопис надрукував замітку В. Рклицького про цю ікону, побудовану на підставі «Літопису С. Величка». Зокрема, автор зазначив, що у 1662 р. образ Божої Матері проявив себе як чудотворний [601, с. 236–238].

У 1878 р. у часопису був опублікований нарис редактора його неофіційної частини, священника Спасо-Преображенського собору І. Кибальчича про Єлецьку ікону Божої Матері, яка, на думку дослідника, зберігалася на той час в Успенському соборі м. Харкова. Він зазначив, що образ з'явився у Чернігові 5 лютого 1060 р. Як стверджував І. Кибальчич, в Успенському храмі Єлецького монастиря знаходиться чудотворна копія справжньої святині. Першим чудодійні властивості ікони почав прославляти архімандрит Єлецької обителі І. Галятовський у своєму творі «Скарбница потребная» [465, с. 169–178]. О. Єфимов звернувся до образу Божої Матері у контексті історії Єлецького Успенського монастиря і зазначив, що чернігівський князь Святослав Ярославич на честь явлення ікони побудував церкву та заснував однойменний монастир. Як стверджував О. Єфимов, у Єлецькій обителі знаходилася чудотворна копія справжньої святині, що була привезена до Чернігова у 1676 р. Він також навів приклади чудодійних проявів ікони з книги І. Галятовського «Скарбница потребная» [429].

Г. Милорадович оприлюднив у «ЧЕИ» кілька статей про Любецьку ікону Божої Матері, в яких навів документальні матеріали, зокрема грамоти київського митрополита Варлаама Ясинського 1701 р. [495, с. 941–951].

Значний інтерес становить публікація С. Пономарьова про Мохнатинську ікону Божої Матері. Автор стверджував, що у Покровській церкві с. Мохнатин зберігався літопис, який описував чудодійні прояви ікони починаючи з 1691 р. і

до 1781 р. Він навів деякі з них, а також місцеві перекази про чудотворний образ [600].

У 1907 р. у «ЧЕИ» було надруковано нарис священника К. Карпинського про Руденську ікону Божої Матері. Він стверджував, що перші відомості про чудотворний образ у 1689 р. навів у своєму щоденнику святитель Д. Ростовський. К. Карпинський охарактеризував відомі чудодійні прояви ікони та навів її опис [459].

На сторінках неофіційної частини часопису «ЧЕИ» були також оприлюднені нариси про інші чудотворні ікони: Домницьку ікону Божої Матері, Новодворську ікону Божої Матері (з Кам'янського монастиря), Баликинську ікону Божої Матері (с. Баликине Стародубського повіту) [469; 498; 529].

Часопис повідомляв, що у 1896 р. старший контролер акцизного управління А. Хвоцинський та його дружина передали чернігівському губернатору Є. Андрієвському старовинну сімейну ікону Божої Матері «Всех скорбящих радости», на якій стояла дата – «1592 год».

О. Єфимов у публікації про с. Топчіївку Козелецького повіту розповів про місцеву чудотворну ікону св. Миколи Мирлікійського XVII ст., зазначивши, що образ свого часу був переданий архієпископом Ф. Углицьким сотнику Л. Шрамченку [428, с. 41–45]. У часопису «ВИЖ» в 1913 р. була вміщена стаття священника В. Краснопольського про цей чудотворний образ святителя Миколи, що знаходився у місцевому храмі [468, с. 54–60].

Д. Козминський склав детальний каталог ризниці та бібліотеки Чернігівського Архієрейського дому, що знаходився у Троїцько-Іллінському монастирі, а саме церковного приладдя і одягу, стародруків, ікон та документальних актів [466]. Аналогічний каталог пам'яток з ризниці та бібліотеки Чернігівського Єлецького Успенського монастиря впорядкував студент Чернігівської духовної семінарії О. Филоновський [664, с. 580–615]. І. Кибальчич навів відомості про напрестольний хрест, яким Петро I відзначив Чернігівський полк за взяття фортеці Азов у 1696 р. [462, с. 577–580]. Священик Троїцької церкви містечка Сосниці А. Виноградський сповістив про старовинну

Біблію, яка була видана у 1662 р. і зберігалася у цьому храмі. У нарисі К. Карпинського йшлося про дві Біблії першої половини XVII ст., що знаходилися у Благовіщенській та Миколаївській церквах Чернігова [452, с. 52–60]. В іншій публікації К. Карпинський повідомив про старовинні дзвони, що зберігалися у монастирях і церквах Чернігівської єпархії, та стисло схарактеризував їх особливості [453, с. 46–56]. У 1915 р. І. Дмитрієв стисло схарактеризував духовні святині Чернігова [396, с. 3–5].

П'яту групу становлять статті про старообрядців, що проживали у північних повітах Чернігівської губернії. Так, наглядач Чернігівського духовного училища М. Доброгаєв присвятив цій проблемі кілька своїх розвідок [11]. Зокрема, він з'ясував обставини появи перших розкольників на півночі Чернігово-Сіверщини та їхні відносини з козацькою адміністрацією [416]. Автор також розглянув питання, пов'язані з економічним і духовним життям старообрядців, розповів про спроби протидії їм з боку влади у другій половині XVII–XVIII ст. [414; 418; 419] Появі старообрядців на території єпархії була також присвячена розвідка священника І. Чередникова [677, с. 103–107].

Одна з розвідок відомого історика, викладача Чернігівської духовної семінарії М. Лілеєва, опублікована у часопису, висвітлювала протекціоністську політику стародубських полковників П. Рославця та І. Скоропадського по відношенню до старообрядців. Натомість полковник С. Самойлович, на думку автора, прагнув обмежити вплив розкольників на соціально-економічне життя регіону і підтримував місіонерів, які намагалися повернути їх в «істинну віру» [476].

Інший нарис М. Лілеєва був присвячений проблемі навернення у православ'я стародубських та чернігівських розкольників починаючи з 70-х років XVII ст. і до часів правління Катерини II. Особливо детально дослідник висвітлив місіонерську діяльність монаха І. Решилова у 20-х рр. XVIII ст. [474]. Цьому ж питанню присвятив статтю священник М. Могилевський [499, с. 71–79].

Шоста група публікацій присвячена загальним питанням історії Чернігівської єпархії. П. Добровольський висвітлив окремі проблеми історії Чернігівської духовної консисторії, зокрема, питання про місцезнаходження цієї установи та організацію її діяльності у XVIII–XIX ст. [412, с. 652–657]. На шпальтах «ЧЕИ» був надрукований нарис протоієрея І. Платонова з історії єпархії у X – першій пол. XIX ст. Він стисло схарактеризував історичну минувшину Чернігова і детально зупинився на ролі архієпископа Л. Барановича у церковному, політичному і культурному житті. І. Платонов також проаналізував діяльність чернігівських архієреїв Ф. Углицького та І. Максимовича і приділив увагу трагічній долі могилівського архієпископа Варлаама Шишацького, якого було заслано до Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря [563].

В. Модзалевский у своїй розвідці, опублікованій у часопису «ВИЖ», з'ясував суспільний статус церковнослужителів на українських землях у XVIII ст. і зауважив, що серед священників було чимало представників козацької старшини. Він також висвітлив питання про ціни за відправлення треб [500]. До цієї проблеми звернувся у своєму нарисі «О крестовых полах в малороссийских епархиях» і К. Карпинський [458, с. 58–64].

У газеті «ГДМЧЕ», в україномовній статті «Церковний обряд в Україні» (1918 р.) вперше у місцевій періодиці була здійснена спроба розглянути історію церковних звичаїв України [676, с. 4–7].

До сьомої групи слід віднести публікації з історії населених пунктів Чернігово-Сіверщини. Цілеспрямовані дослідження у цьому напрямку започаткував чернігівський архієпископ Філарет, який зробив спробу зібрати докупи усі наявні на той час історичні відомості про міста, містечка і села Чернігівської губернії. Він розробив чітку структурну схему цих нарисів: місцезнаходження населеного пункту, можливий час заснування або дата першої писемної згадки, історична минувшина, місцеві храми та церковні старожитності, документальні матеріали, чисельність мешканців. Значну увагу архієпископ Філарет зосередив на історії Чернігова, Ніжина, Новгорода-

Сіверського, Глухова, Любеча, Козельця, Конотопа [639; 645; 647; 648; 652; 654; 661; 678]. Загалом він оприлюднив у своїх краєзнавчих нарисах значний масив матеріалів з археології, етнографії, краєзнавства, статистики та природознавства.

У 1871 р. на сторінках часопису «ЧЕИ» було опубліковано нарис К. Самоквасова про с. Ротівку Глухівського повіту. Він звернув увагу на виникнення села, навів дані про місцеву церкву, церковну школу і чисельність населення, оприлюднив «утвердительные листы» про затвердження на посаді приходських священників [595].

Відомий чернігівський краєзнавець протоієрей А. Страдомський опублікував у «ЧЕИ» історико-статистичний нарис про с. Кам'янку Городницького повіту. Він схарактеризував природне середовище, пояснив походження його назви, навів дані про чисельність населення, відомості про місцеву Троїцьку церкву XVIII ст. та її старожитності, схарактеризував матеріальне становище церковнослужителів [629].

Священик Ф. Яновський висвітлив історію с. Вишеньки Остерського повіту й схарактеризував археологічні дослідження місцевих курганів, які проводив Т. Кибальчич [683, с. 519–520].

Київський історик Ф. Николайчик з'ясував історію містечка Новий-Ропськ Новозибківського повіту і тамтешньої Миколаївської церкви. Заснування Нового-Ропська він відніс до початку XVII ст. Протягом XVIII – першої половини XIX ст. містечко належало представникам родини Розумовських. Особливу увагу Ф. Миколайчик присвятив Миколаївській церкві першої половини XVIII ст. [515, с. 201–211].

Протоієрей Т. Стефановський розглянув історичну минувшину с. Колесники Ніжинського повіту. Він зазначив, що село існувало вже у XVII ст. і досить детально схарактеризував Успенську церкву [616].

Д. Страховському належить студія про літописне містечко Ольжичі, на місці якого згодом виникло с. Старосілля Остерського повіту. Він вважав, що

м. Ольжичі було засновано княгинею Ольгою і навів думки інших вчених з цієї проблеми [631, с. 679–694].

У публікації священика В. Рклицького було стисло викладено історію с. Свирж Новгород-Сіверського повіту, причому особливу увагу він приділив перебуванню у цьому населеному пункті святителя Ф. Углицького [593, с. 114–118].

У 1901 р. на сторінках часопису було надруковано розвідку священика П. Соломахи про с. Оболоння Кролевецького повіту, присвячену 100-річчю приходського храму Різдва Богородиці. Автор стверджував, що це село виникло ще до монголо-татарської навали, подав опис місцевих старожитностей, схарактеризував побут селян, їхні заняття та звичаї [605].

Один з активних членів Церковно-археологічної комісії при Чернігівському єпархіальному сховищі старожитностей священик К. Карпинський оприлюднив кілька своїх розвідок про с. Рудка Чернігівського повіту [454; 455]. Він дослідив історію села та місцевої Георгіївської церкви, схарактеризував церковний архів, дзвони, цвинтар, навів опис церкви та її майна за 1764 р. Він також зауважив, що священики на території Лівобережжя аж до 30-х років ХІХ ст. не призначалися, а обиралися громадою або поміщиками, і тільки після цього наставлялися архієреями. Посада священика, на думку автора, досить часто переходила у спадок від батька до сина або ж іншого близького родича.

В. Данилов навів відомості про земельні володіння церкви Різдва Богородиці с. Березанки Ніжинського повіту у ХVІІІ ст. [392, с. 325–329].

Цікаві відомості з історії та археології с. Камінь Новгород-Сіверського повіту містить історико-статистичний нарис невідомого автора, який було опубліковано 1916 р. у часопису «ВИЖ» [599, с. 74–86].

Восьма група статей репрезентує публікації про церковних та світських можновладців. Передусім вони були присвячені чернігівським архієпископам Л. Барановичу, Ф. Углицькому, І. Максимовичу, А. Стаховському та святителю Д. Ростовському. Йшлося про їхній життєвий шлях, творчу спадщину,

громадську та просвітницьку діяльність. Біографічні відомості про чернігівського архієрея Л. Барановича містять нариси В. Строева [632] та П. Соболева [604, с. 563–580]. Чернігівський історик О. Ханенко одним з перших звернувся на шпальтах часопису до особи святителя Ф. Углицького [666; 667]. Т. Стефановський основну увагу приділив його діяльності на посадах архімандрита Єлецького Успенського монастиря і чернігівського архієпископа, цілющих властивостях мощей святого [621]. Г. Бородулін з'ясував питання про місце і час народження Ф. Углицького, обставини та дату його призначення чернігівським архієпископом. Він схилився до думки, що Ф. Углицький народився у м. Уланове, поблизу Кам'янця-Подільського на початку 30-х рр. XVII ст. [380] Ф. Углицький, на думку Г. Бородуліна, очолив кафедру у Чернігові 11 вересня 1692 р. [381, с. 264–270]. Найбільш вигогідною датою смерті визначного церковного діяча Г. Бородулін вважав 5 лютого 1696 р. [382, с. 331–338; 383]. К. Карпинський також звертався до особи Ф. Углицького, розповідаючи про київський період його життя, коли святитель очолював тамтешній Видубицький монастир [457, с. 332–342; 558].

Декілька розвідок на шпальтах духовних видань було присвячено чернігівському архієпископу І. Максимовичу. Так, М. Славин стисло розглянув його біографію [603], а В. Дроздов з'ясував роль І. Максимовича у заснуванні Чернігівського колегіуму [423, с. 82–101; 596].

Визначному діячу Православної Церкви святителю Димитрію, митрополиту Ростовському (Данилу Гупталу) чернігівські дослідники також присвятили кілька нарисів. Священик О. Величковський розглянув життєвий шлях ієрарха та його творчу спадщину [388, с. 280–291], а П. Добровольський висвітлив діяльність Д. Ростовського на посаді настоятеля чернігівського Єлецького Успенського монастиря [409, с. 228–230].

Постать чернігівського архієрея А. Стаховського також цікавила місцевих дослідників. О. Лиховицький схарактеризував його творчу спадщину, участь в організації Чернігівського колегіуму та суспільно-політичному житті. Він зазначив, що А. Стаховський народився у с. Ріпки, поблизу Чернігова, був

прибічником архієпископа І. Максимовича і став першим префектом Чернігівського колегіуму [481]. У центрі уваги П. Бугославського опинилася діяльність А. Стаховського у Чернігівському колегіумі. Він також намагався встановити походження дворянського роду Стаховичів [384].

Г. Кулжинський дослідив біографію грецького священика (святителя) Михайла, життєвий шлях якого закінчився у Ніжині в 1721 р., де знаходилися його нетлінні мощі [470, с. 463–480]. А. Страдомський вивчав життя та діяльність єпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського Н. Сребницького [623]. І. Минкевич докладно дослідив життєвий шлях архієпископа Білоруського Георгія Кониського [496]. Родовід цього церковного діяча вивчав також Ф. Васютинський [386, с. 259–266].

Біографію духівника російської імператриці Єлизавети Петрівни протоієрея Ф. Дуб'янського висвітлив Т. Стефановський, зокрема, його родовід, статки та благодійницьку діяльність [610, с. 565–584].

М. Доброгаєв відтворив біографію митрополита Санкт-Петербурзького та Новгородського М. Десницького і, зокрема, висвітлив його діяльність на посаді чернігівського архієпископа у 1804–1818 рр. [415]. У свою чергу, К. Карпинський зазначив, що М. Десницький був першим «великоросом», який очолив Чернігівську кафедру [456].

На особливу увагу заслуговують публікації про видатного церковного історика, чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського). І. Листовський, який особисто був знайомий з архієпископом, присвятив йому монографію, окремі частини якої побачили світ на сторінках часопису «ЧЕИ» [479; 717]. В. Пестряков докладно висвітлив діяльність архієпископа Філарета на Чернігівській кафедрі у 1859–1866 рр. та схарактеризував його наукові студії [560]. П. Добровольський зосередив увагу на постаті Філарета як вченого, історика, археолога, який здійснив першу спробу організувати на Чернігівщині історико-археологічне товариство [406, с. 757–763]. Під цим кутом зору досліджував творчість архієпископа і В. Магнитський [482, с. 50–64]. На

сторінках часопису «ЧЕИ» також було надруковано витяг з послужного списку Філарета (Гумілевського) [442, с. 513–517].

В єпархіальній періодиці побачили також світ нариси про місцевих церковних діячів архієпископа Лаврентія Бакшевського (перебував на цій посаді у 1820–1831 рр.), архієпископа Володимира Ужинського (керував єпархією з 1831 по 1836 рр.), ректора Чернігівської духовної семінарії архімандрита Євгенія Шерешилова, настоятеля Ніжинського Благовіщенського монастиря архімандрита Віктора Черняєва, протоієрея І. Єленева [371; 397; 434; 435; 591].

Кілька статей були присвячені діяльності великого київського князя Володимира [417, с. 527–542; 497; 567] та князя Ігоря Ольговича [378; 526, с. 128–132], який загинув у Києві під час трагічних подій 1147 р. На сторінках часопису «ЧЕИ» було опубліковано нарис протоієрея П. Огієвського про київського митрополита Костянтина, який помер у Чернігові в 1152 р. [527, с. 327–330]. Низка статей була присвячена діяльності та мученицькій смерті чернігівського князя Михайла Всеволодовича та його боярина Федора [597; 598].

У 1898 р. «ЧЕИ» оприлюднили список відомих історичних діячів, які народилися на Чернігівщині, складений краєзнавцем С. Пономарьовим [568, с. 571–576]. П. Добровольський опублікував у 1902 р. нарис про композитора Д. Бортнянського з нагоди 150-річчя від дня народження, в якому стисло схарактеризував його життєвий шлях [400, с. 196–201].

До дев'ятої групи належать статті, які висвітлюють історію місцевих духовних навчальних закладів, передусім Чернігівської колегіуму та його правонаступниці – Чернігівської духовної семінарії. Вони дозволяють з'ясувати питання, пов'язані із заснуванням цього закладу, його становленням, освітнім і виховним процесами, діяльністю викладачів та повсякденним життям семінаристів. Л. Білоусович оприлюднив список префектів, ректорів та інспекторів Чернігівської духовної семінарії від дня її заснування до 60-х рр. XIX ст. [372, с. 81–83; 374, с. 437–443]. М. Докучаєв висвітлив перші роки діяльності Чернігівського колегіуму (1700–1712 рр.), зосередивши увагу на

діяльності архієпископа І. Максимовича, що відіграв вагому роль у його заснуванні і становленні [421]. Досить докладно схарактеризував історію Чернігівського колегіуму та Чернігівської духовної семінарії протягом 1700–1817 рр. В. Литинський [480].

П. Добровольський висвітлив деякі аспекти історії Чернігівської духовної семінарії наприкінці XVIII ст., а також діяльність новоствореної Новгород-Сіверської духовної семінарії [407]. Стан Чернігівської семінарії наприкінці XVIII ст., зміни в освітньому процесі та викладанні дослідив М. Благовіщенський [377; 624].

До десятої групи доречно віднести етнографічні публікації, які дозволяють розглянути особливості життя і побуту населення регіону. Ця група представлена переказами, звичаями, легендами, піснями, описами житла, одягу, прикладами діалектів. Ці матеріали, зокрема, містять краєзнавчі нариси чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського). Описуючи населені пункти, він наводив перекази і легенди, зазначав місцеві топоніми та гідроніми. Так, чернігівський архієрей навів детальний опис особливостей мовлення («частину малоросійський, частину польський и частину славянський»), чоловічого і жіночого одягу, будови жител, різні звичаї, гастрономічні смаки мешканців с. Буянки Городницького повіту, а також оприлюднив тексти колядок і щедрівок українською мовою [641, с. 522–533]. Подібний етнографічний опис про с. Оболоння Кролевецького повіту склав священник П. Соломаха. Зокрема, він схарактеризував особливості житлових будівель, традиції господарювання, промисли та звичаї. Щодо мови місцевих мешканців автор зауважив: «Говорять они искаженным языком, составляющим смесь малоросийского с польским и славянским» [605, с. 399–402]. Священник Л. Максимович подав етнографічний опис помешкань с. Дептовки Конотопського повіту, особливостей одягу, зовнішнього вигляду мешканців села, їхньої мови та звичаїв [484].

Таким чином, публікації статей і розвідок з історії, археології та етнографії на шпальтах епархіальних видань дають змогу визначити внесок духовництва у розвиток історичної науки та становлення краєзнавства у регіоні.

4.2. Публікація історичних документів

Як відомо, у ХІХ – на початку ХХ ст. на території Чернігівської губернії зберігалися унікальні архівні зібрання. У губернському центрі були сконцентровані архівні фонди ліквідованих наприкінці ХVІІІ ст. державних установ Гетьманщини та монастирів Лівобережної України. Цінні документи зберігалися у Духовній консисторії, багатим зібранням рукописів та стародруків володіла Чернігівська духовна семінарія.

На сторінках єпархіальних видань систематично друкувалися різні за своїм змістом та репрезентативністю документи. За ступенем достовірності ці документальні матеріали є далеко нерівноцінними і вимагають критичного підходу та співставлення з іншими джерелами. Дослідник, який буде використовувати документи, оприлюднені на сторінках церковної періодики Чернігівщини, має верифікувати наявну в них інформацію.

Протягом 1861–1866 рр., коли редактором часопису «ЧЕИ» був чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський), на його сторінках було оприлюднено значний обсяг документів. Натомість у 70–80 рр. ХІХ ст. ця ситуація змінилася – у неофіційній частині часопису лише зрідка траплялися публікації історичних джерел. Традиції, започатковані архієпископом Філаретом, було відновлено у 90-х рр. ХІХ ст. завдяки єпископу Новгород-Сіверському Сергію (Соколову), вікарію Чернігівської єпархії. Документальні матеріали здебільшого публікували місцеві дослідники церковної старовини Філарет Гумілевський, А. Страдомський, Т. Стефановський, Л. Білоусович, Г. Бородулін, Г. Милорадович, М. Благовіщенський, П. Добровольський, К. Карпинський, М. Доброгаєв, О. Єфимов. Значення оприлюднених ними джерел з історії Чернігівщини ХVІІ–ХІХ ст. зростає з урахуванням того факту, що оригінали багатьох документів пізніше були втрачені.

Систематизуючи історичні документи, опубліковані на сторінках місцевої церковної періодики, ми будемо використовувати одну із поширених класифікаційних схем, визначальним критерієм якої є характер, зміст та форма джерел.

Серед оприлюднених у часописах джерел найчисельнішими за кількістю, найрізноманітнішими за формою і найціннішими за значенням є *актові і законодавчі матеріали*. Специфіка цього різновиду джерел полягає у тому, що вони відображають історичну дійсність і реалії крізь призму юридичних норм. Їх аналіз та систематизація дають можливість зробити висновки про політичний, соціально-економічний, релігійний та культурний розвиток регіону.

За походженням опубліковані актові джерела з історії Чернігівщини другої половини XVII–XVIII ст. можна розподілити на такі групи: акти королівського уряду Речі Посполитої, царського уряду Московської держави, що стосувалися українських земель, та гетьманського уряду. Зокрема, у часопису «ЧЕИ» було оприлюднено близько 10 грамот польських королів. Ф. Васютинський опублікував грамоту короля Яна Казимира від 10 вересня 1659 р. про звільнення від сплати податків шляхтича І. Кониського [386]. Грамота короля Сигізмунда III від 20 грудня 1609 р. підтверджувала купівлю землі М. Бакуринським у с. Велика Вісь [640]. Грамота польського короля Владислава IV від 2 листопада 1632 р. закріплювала маєтності за Миколаївською церквою м. Почеп [651]. Грамота Владислава IV від 15 березня 1633 р. підтверджувала право власності шляхтичів Даниїла і Парфенія Юшкевичів, Омеляна і Якова Богущів на землі поблизу Любеча [662].

Значну частину джерел законодавчого масиву, що були опубліковані на сторінках «ЧЕИ» та «ВИЖ», становлять царські грамоти та укази – усього близько 30 документів. П. Добровольський і Г. Бородулін оприлюднили низку документів про діяльність архієпископа Ф. Углицького, зокрема, грамоти московських царів Іоана і Петра Олексійовичів, які були надані гетьману І. Мазепі з приводу призначення архімандрита Єлецького монастиря Феодосія чернігівським архієреєм та чернігівському архієпископу Ф. Углицькому «в подтверждение прав его на Черниговскую архиепископию», що зберігалися у ризниці Архієрейського дому в Чернігові [383; 403, с. 296–298; 411, с. 11–19]. Була надрукована грамота тих же московських царів, адресована чернігівському архієпископу Ф. Углицькому «на вотчины Черниговской архиепископии» [404,

с. 258–262]. Архієпископ Філарет (Гумілевський) опублікував інструкції імператора Петра I 1722 р. щодо стану судочинства у Гетьманщині [639] та указ царя щодо взаємовідносин православного духівництва Чернігівської єпархії зі старообрядцями 1724 р. [655]. Він також розмістив у єпархіальному виданні указ імператриці Єлизавети Петрівни 1746 р. щодо документообігу між Св. Синодом і Чернігівським єпархіальним управлінням [663, с. 45–51], укази імператриці Катерини II 1790 р. про будівництво нового Спасо-Преображенського собору та Архієрейського дому на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря [656].

Різними за змістом є опубліковані на сторінках місцевих церковних часописів законодавчі акти гетьманського уряду. Насамперед це були універсали – публічно-правові акти, що видавалися гетьманами або полковниками та представниками генеральної старшини. Усього у місцевих часописах у другій половині XIX – на початку XX ст. було опубліковано близько 30 універсалів українських гетьманів від Б. Хмельницького до Д. Апостола, причому найбільш численними були універсали Ю. Хмельницького та І. Скоропадського.

Священик П. Огієвський впорядкував список старовинних універсалів, грамот та інших документальних актів наданих, м. Ніжину у 1650–1777 рр., що зберігалися у Ніжинській міській думі [528, с. 471–476].

З універсалів, зокрема, можна почерпнути відомості про еволюцію церковного та монастирського землеволодіння. Прикладом можуть слугувати універсали гетьманів Б. Хмельницького 1654 р. і Ю. Хмельницького 1659 р., адресовані Ніжинському Благовіщенському монастирю, які надавали обителі містечко Мрин і навколишні села, Салтикову Дівичю з перевозом на р. Десні, «под Девицею будучим, з озером, з млинами, з селами Блистовою, Столною, Волосковичами, Степановкою», які були опубліковані Л. Білоусовичем [373]. Натомість гетьман І. Скоропадський своїм універсалом за 1720 р. вилучив з підпорядкування Гамаліївського Харлампіївського монастиря деякі землі у селах Бирине, Рогівка та Пушкарі [370, с. 9–19].

На шпальтах єпархіальних видань побачила світ *діловодна документація*, представлена рапортами, інструкціями, звітами та розпорядженнями місцевого єпархіального керівництва. Священик О. Єфимов оприлюднив грамоту чернігівського архієпископа Л. Барановича 1669 р. про призначення І. Галятовського архімандритом Чернігівського Єлецького монастиря [429]. П. Добровольський опублікував опис господарства Чернігівського Єлецького монастиря, складений настоятелем обителі Д. Ростовським у 1699 р. [409]. Він же оприлюднив грамоту чернігівського архієпископа Ф. Углицького 1695 р. про посвячення Г. Путила у диякони, що зберігалася у Чернігівській духовній консисторії [402, с. 83–85].

М. Благовіщенський розмістив у часопису добірку документів з історії Чернігівського колегіуму у XVIII ст., зокрема, рапорт чернігівського єпископа Іларіона за 1737 р. до Святійшого Синоду про стан навчального закладу, донесення єпископа Никодима за 1739 р., «пункты» чернігівського архієрея Кирила 1768 р. про потреби навчального закладу та ін. [377]. С. Никольський опублікував «Смету прихода и расхода денег на содержание Черниговской семинарии в 1796 р.» [516, с. 208–213].

У часопису були оприлюднені й деякі *приватно-правові акти, передусім, заповіти*. Зокрема, архієпископ Філарет оприлюднив текст заповіту священика Воскресенської церкви Чернігова С. Григоровича 1651 р. [661] та заповіт воєводи А. Киселя 1650 р. [649]. На сторінках єпархіального видання побачив світ духовний заповіт митрополита Д. Ростовського 1697 р. [388]. Протоієрей А. Хойнацький першим опублікував частину заповіту митрополита С. Яворського, датованого 1721 р. [670], а М. Доброгаєв розмістив його повний текст у часопису «ВИЖ» [413, с. 32–40].

Важливе значення для вивчення історії краю мали *статистичні джерела*, також представлені на шпальтах місцевої духовної преси. Зокрема, Філарет (Гумілевський) надрукував опис м. Почепа за 1715 р., що містить відомості про забудову міста, церкви і військові «магазини» Стародубського полку [650]. Священик с. Рудки Чернігівського повіту К. Карпинський оприлюднив опис

Георгіївської церкви села та її майна, датований 1764 р. [454]. У розвідках архієпископа Філарета з історії населених пунктів Чернігівської єпархії наведено статистичні відомості і зведені таблиці про чисельність прихожан церков окремих міст, сіл та містечок за 1770–1860 рр. [640; 657].

Значний інтерес становлять *приходські літописи*, запроваджені при церквах Чернігівської єпархії згідно з розпорядженням єпископа Варлаама у березні 1867 р. Вони містили історико-статистичний описи церков та приходів, відомості про усі помітні події у житті населених пунктів. На шпальтах часопису «ЧЕИ» було опубліковано декілька приходських літописів. Так, у 1870 р. було оприлюднено приходський літопис с. Плоске Ніжинського повіту, складений священником Т. Стефановським, який містив відомості про приход, місцеву церкву та старожитності [617]. Священик В. Липський опублікував приходський літопис с. Вишеньки Кролевецького повіту з матеріалами про місцевість, де розташоване село, церкву і палац фельдмаршала П. Рум'янцева-Задунайського [477]. Літопис с. Курилівки Ніжинського повіту підготував до друку священник Г. Каминський, який зібрав відомості з історії села та діяльності місцевих священників [451]. Священик Л. Максимович у 1880 р. опублікував приходський літопис с. Ваганичі Городницького повіту, що містив інформацію про храм та церковні старожитності [483]. На сторінках «ЧЕИ» побачив світ приходський літопис церкви Різдва Богородиці с. Дептовки Конотопського повіту, впорядкований священником Л. Максимовичем. У ньому наведено відомості про заснування села та місцевих священників, починаючи з середини XVIII ст. Цікавими є кліматичні спостереження Л. Максимовича, етнографічний опис помешкань, одягу, зовнішнього вигляду селян, їхньої мови та звичаїв. Автор також схарактеризував приходську церкву і діяльність церковних старост [484]. У 1902 р. «ЧЕИ» оприлюднили літопис церкви Успіння Пресвятої Богородиці м. Конотопа, підготовлений до друку місцевим краєзнавцем С. Пономарьовим. У ньому висвітлено окремі події в історії міста XVIII–XIX ст., діяльність священників, дияконів, церковних старост, наведено відомості про пожертви та функціонування парафіяльного опікунства [569]. На сторінках

місцевої церковної преси було також надруковано фрагменти приходських літописів с. Брахлів Новозибківського повіту, с. Печеники Стародубського повіту, с. Хотуничі Городницького повіту, Вознесенської церкви м. Ніжина та ін. [420; 445; 478; 630].

Серед джерел особового походження, оприлюднених на сторінках єпархіальних видань заслуговують на увагу *мемуари*. У часопису «ЧЕИ» було, зокрема, опубліковано текст «сказки» наказного полковника Стародубського полку П. Немировича-Данченка, датованої 1735 р. [659], та частину «Дневника» генерального хорунжого М. Ханенка за 1732–1733 рр., що репрезентує його життя у Петербурзі та в Україні [399]. П. Добровольський оприлюднив «Записку для памяти» протоієрея Чернігівського кафедрального собору С. Дорошенка, в якій ішлося про візит імператора Олександра II та його дружини Марії Олександрівни до Чернігова у 1857 р. [410, с. 330–336].

Філарет (Гумілевський) склав список чернігівських князів, використовуючи синодик Любецького монастиря. Згодом Г. Милорадович повністю опублікував на сторінках часопису «ЧЕИ» цю унікальну пам'ятку. Особливий інтерес становив «помянник» чернігівських князів XI–XIV ст., в якому зафіксовано імена чернігівських князів від Мстислава Володимировича до Романа Михайловича-молодшого [492, с. 397–419; 494].

Помітне місце серед джерел особового походження, опублікованих у часописах, належить *епістолярії*. Так, протоієрей А. Страдомський вперше оприлюднив листування чернігівського архієпископа Л. Барановича за 1657–1692 рр. [626; 627; 628]. Філарет (Гумілевський) опублікував 47 листів генерального судді В. Кочубея, князя Д. Голіцина і гетьмана І. Скоропадського до корсунського полковника А. Кандиби за 1702–1710 рр. [647, с. 539–572], а також листування генерального хорунжого М. Ханенка із сином Василем за 1751–1758 рр. [660, с. 214–235]. Офіційне листування 1783–1786 рр. (з могольовським архієпископом Г. Кониським, київським митрополитом Самуїлом), яке дає змогу розглянути діяльність архієпископа Чернігівського та Малоросійського В. Садковського, зібрав та оприлюднив А. Страдомський [622].

М. Лілеєв опублікував уривки з анонімного рукопису «Корабль Черниговской семинарии, нагруженный духовными куплями и при публичных богословских состязаниях присутствием премногих отличнейших и высокопочтеннейших особ торжественно празднованный», датований 7 червня 1805 р., що зберігався у бібліотеці Ніжинського історико-філологічного інституту князя О. Безбородька. У рукопису переважно наведені тексти промов (на латинській, грецькій, єврейській мовах) учнів Чернігівської духовної семінарії початку ХІХ ст., а також матеріали з історії Чернігівського колегіуму у ХVІІІ ст. [473, с. 60–72].

Загалом, на сторінках духовної періодики Чернігівщини побачили світ понад 400 документів та матеріалів ХVІІ– початку ХІХ ст., котрі й на сьогодні зберігають свою наукову та пізнавальну цінність.

Таким чином, церковна періодична преса Чернігівщини дозволяє з'ясувати внесок церковнослужителів у розвиток історичного краєзнавства і уподобання дослідників. Їхні публікації, оприлюднені на сторінках місцевої церковної періодики, стали поштовхом для подальших наукових студій з історії населених пунктів, монастирів, храмів, а також біографій церковних діячів.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукової літератури засвідчив, що у вітчизняній історіографії відсутні ґрунтовні наукові праці, присвячені висвітленню на сторінках періодичних видань Чернігівської єпархії церковного та соціокультурного життя Північного Лівобережжя України.

Всебічний аналіз масиву використаних документів та матеріалів підтвердив достатній рівень репрезентативності актуалізованої джерельної бази, що дозволяє вирішити поставлені у дисертації завдання. Джерельну базу дослідження складають передусім публікації на сторінках періодичних видань Чернігівської єпархії, а також документи і матеріали, виявлені в архівах, бібліотеках та музеях Чернігова, Києва і Санкт-Петербурга.

На розвиток часописів впливала низка факторів – роль Православної Церкви у тогочасному суспільстві, загальний рівень розвитку церковної періодики та церковно-історичної науки, державна політика у духовній сфері та галузі охорони історико-культурної спадщини.

Історію періодичних видань Чернігівської єпархії доречно розподілити на чотири основні етап. *Перший етап* охоплював час від заснування часопису «ЧЕИ» у липні 1861 р. і до кінця 60-х рр. XIX ст. Натоді відбулося становлення і організаційне оформлення єпархіального видання, редакційного та авторського колективів. *На другому етапі* (70–80-ті рр. XIX ст.) внаслідок недостатньої підтримки з боку керівництва єпархії редакція часопису опинилася у скрутному фінансовому становищі, погіршилася інформативність офіційної частини, що призвело до падіння популярності єпархіального видання серед громадськості. *Третій етап* (1890–1911 рр.) був позначений поступовим відродженням кращих традицій часопису. Останній, *четвертий етап* (1912–1918 рр.) ознаменувався виданням з ініціативи єпископа Василя (Богоявленського) нового часопису «ВИЖ» і газети «ЧЦОВ». Події Першої світової війни негативно вплинули на життя суспільства і, зокрема, на фінансове становище єпархіальних видань.

Суспільно-політичні перетворення спричинили занепад часопису «ВИЖ» і газети «ЧЦОВ». Водночас Українська революція призвела до появи газет «ЧВ» і «ЧДМЧЕ», які діяли на нових засадах та відображали на своїх сторінках реалії життя регіону в умовах революційних змін.

Важливе значення для становлення і розвитку єпархіальних видань на Чернігівщині мала особиста зацікавленість і підтримка цього процесу з боку впливових архієреїв Філарета (Гумілевського), Сергія (Соколова), Антонія (Соколова), Василя (Богоявленського).

Активну участь у виданні часописів брали викладачі духовних навчальних закладів регіону – Чернігівського духовного училища, Чернігівського жіночого єпархіального училища й передусім Чернігівської духовної семінарії. Вагомий вплив на редакційну політику здійснювало також єпархіальне Братство св. Михайла, князя Чернігівського.

Єпархіальні часописи відігравали важливу роль у висвітленні церковного та соціокультурного життя Північного Лівобережжя. Загалом вони підтримували політику уряду Російської імперії, у тому числі Святійшого Синоду, що була спрямована на зміцнення позицій самодержавства і Російської Православної Церкви в Україні. Однак чимало публікацій на сторінках часописів було присвячено українській тематиці, що об'єктивно сприяло відродженню історичної пам'яті та національної свідомості українського народу. Опубліковані у місцевій духовній періодиці матеріали свідчили, що тільки завдяки єдності кліру і громадськості українська церква може виконати роль духовного провідника нації. У благодійних акціях гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Скоропадського та інших можновладців сучасники вбачали гідний зразок для підтримки церкви, освіти і культури. За доби Української революції періодичні видання Чернігівської єпархії значною мірою змінили свою політичну орієнтацію і досить повно відображали на своїх сторінках докорінні зміни у церковному та соціокультурному житті.

Публікації на сторінках єпархіальних видань дозволяють схарактеризувати повсякденне церковне і соціокультурне життя єпархії,

діяльність православних братств, парафіяльних опікунств, благодійних фондів на території Північного Лівобережжя України у другій половині XIX – на початку XX ст. Видання досить повно висвітлювали діяльність духовних навчальних закладів Чернігівської єпархії, перебіг освітнього і виховного процесів, кількісний та якісний склад учнів та викладачів.

Оприлюднені у місцевій церковній періодиці матеріали дозволяють на прикладі Чернігівського свічкового заводу з'ясувати джерела фінансування єпархії та її структур. Вони свідчать, що це підприємство стало найпотужнішим виробником церковних свічок у регіоні і перетворилося у важливий суб'єкт господарської діяльності.

Значну увагу єпархіальні періодичні видання приділяли пенсійному забезпеченню духівництва і передусім емеритальній касі, покликаний підтримувати священнослужителів та їхні сім'ї.

Важливе значення мають біографічні публікації часописів про церковних та громадських діячів, представлені на сторінках видань ювілейними матеріалами та некрологами. Вони являють собою цінне джерело для дослідження життєдіяльності представників регіональної еліти.

Періодичні видання Чернігівської єпархії стали вагомим чинником розвитку історичного краєзнавства в регіоні, оскільки на їхніх шпальтах були оприлюднені численні розвідки і студії, а також цілий комплекс документів та матеріалів з історії регіону. Слід зазначити, що саме у часопису «ЧЕИ» спершу побачили світ статті, що згодом увійшли до капітального «Историко-статистического описания Черниговской епархии». Загалом у 1861–1918 рр. було оприлюднено близько 650 статей і нарисів з історії, археології та етнографії, серед них понад 500 безпосередньо стосувалися Чернігівщини. Церковні часописи регіону опублікували понад 400 документів та матеріалів XVII–XVIII ст. з історії краю, причому значна їх частина вперше побачила світ на їхніх шпальтах. Церковні видання стали своєрідною трибуною для популяризації історії Чернігово-Сіверщини, стимулювали розвиток краєзнавчих, етнографічних та археологічних

досліджень на Чернігівщині, спонукали священників до пошукової роботи в галузі українознавства.

Періодичні видання Чернігівської єпархії, які побачили світ у 1861–1918 рр. повною мірою відображають на своїх сторінках різні аспекти церковного та соціокультурного життя Північного Лівобережжя України. Церковна періодика Чернігівщини за умови критичного використання дозволяє досліджувати цілий спектр суспільних процесів, які відбувалися в регіоні у другій половині XIX – на початку XX ст.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Ф. 293. Київський цензурний комітет

Оп. 1.

1. Спр. 724. Переписка с Главным управлением цензуры, директором училищ Черниговской губернии, Черниговской духовной семинарией и лицами о разрешении на печатание различных рукописей, 1861 г., 142 арк.
2. Спр. 816. Переписка с Главным управлением цензуры, Киевским университетом, директором училищ Черниговской губернии и другими учреждениями и лицами о разрешении напечатания различных рукописей, 1862 г., 119 арк.

Ф. 294. Канцелярія Київського окремого цензора

Оп. 1

3. Спр. 238. Переписка с Главным управлением по делам печати, директором училищ Черниговской губернии, содержателями топографий и другими учреждениями и лицами по вопросам издания местных газет и журналов, 1891–1892 гг., 43 арк.
4. Спр. 375. Переписка с Главным управлением по делам печати, киевским губернатором, прокурором Киевского окружного суда, редакциями газет и другими учреждениями и лицами по вопросам издания местных газет и журналов, 1903–1906 гг., 423 арк.

Ф. 711. Київська духовна академія

Оп. 1

5. Спр. 5032. Формулярный список наставника-наблюдателя по предмету Закона Божьего священника Киевского кадетского корпуса магистра А. Колосова, 1864 г., 6 арк.
6. Спр. 5336. Документы выпускников Черниговской, Тульской, Костромской

и других духовных семинарий, поступивших в академию, 1865 г., 74 арк.

7. Справа 7721. Дело о предоставлении отпуска для поездки за границу библиотекарю А. Крыловскому и студенту А. Ефимову, 1890 г., 6 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського НАН України**

Ф. 12. Модзалевський В.Л.

8. Спр. 87–89. «Стихи на похвалу Амвросия Дубневича епископа Черниговского и Новгород-Северского и Виктора Садковского архиепископа Черниговского и Нежинского», а также записка к В. Модзалевскому о возможности и условия печатания их в «Черниговских епархиальных известиях», 1911 г., 11 арк.

Ф. 13. Архив Синоду

9. Спр. 3889. Прошение ректора Черниговской духовной семинарии Н. Маркова к К. Победоносцеву о перемещении, 17 декабря 1886 г., 2 арк.
10. Спр. 3916–3917. Письма ректора Черниговской духовной семинарии В. Розова к епископу Серапиону, протоиерею Иосифу, декабрь 1881 г., 4 арк.

Ф. 127. Лілеєв М.І.

11. Спр. 69. «Черниговские епархиальные известия» 1889 г., № 10 со статьей М. Доброгаева «Состояние стародубского раскола в 60-х и 70-х годах XVIII столетия», 22 арк.

Ф. 160. Київська духовна академія

12. Спр. 837. Черниговское епископство, 683 арк.

Ф. 175. Титов Ф.І.

13. Спр. 570–571. Письмо А. Ефимова Ф. Титову, 18 ноября 1901 г., 2 арк.
14. Спр. 1724. Некролог. Марков Николай Петрович, 1895 г., 6 арк.
15. Спр. 1577. Некролог. Колосов Алексей Михайлович, 1902 г., 7 арк.
16. Спр. 1895. Анкета. Платонов Иоанн Автономович, 1911 г., 8 арк.
17. Спр. 2023. Анкета. Савинский Сергей Васильевич, 1911 г., 7 арк.
18. Спр. 2244. Хойнацкий Андрей Федорович, 1911 г., 4 арк.

Ф. 216. Лященко Т.І.

19. Спр. 653. Письмо священника Гаврила Лобова к Тимофею Ивановичу Лященко, 11 октября 1918 г., 2 арк.

Державний архів Чернігівської області

Ф. 127. Чернігівське губернське правління

Оп. 8

20. Спр. 182. Сведения об изданной периодической печати в г. Чернигове и г. Козельце за 1909 г., 14 арк.

21. Спр. 185. Переписка с Главным управлением по делам печати и Козелецким уездным исправником об издаваемой периодической печати в г. Чернигове и г. Козельце, 25 ноября 1910 – 2 января 1912 г., 23 арк.

22. Спр. 186. Сведения о газетах и журналах, издаваемых в г. Чернигове и Козельце в 1910 г., 3 марта – 19 апреля 1910 г., 11 арк.

23. Спр. 333. Копии сведений в Главное управление по делам печати отчета о периодических изданиях в 1913 году в Черниговской губернии, январь – декабрь 1913 г., 13 л.

24. Спр. 334. Копии сведений, отосланных в Главное управление по делам печати отчета о периодических изданиях в 1912 году в Черниговской губернии, январь 1913 г. – 1917 г., 15 л.

25. Спр. 339. Сведения о числе газет и журналов, издаваемых в городах Черниговской губернии в январе-октябре 1913 года, 37 л.

Оп. 10 а

26. Спр. 4843. О смерти Черниговского архиепископа Филарета и погребении его, 12–14 августа 1866 г., 13 арк.

Оп. 20 а

27. Спр. 259. О незаконном захвате священником Иоанном Кибальчицем земли, принадлежащей Мглинской Преображенской церкви, 30 марта – 24 апреля 1876 г., 4 арк.

Оп. 22

28. Спр. 442. Дело по предложению Черниговского губернатора о передаче в

распоряжение Черниговской губернской земской управы типографии, принадлежавшей Архиерейскому дому, 6 сентября – 21 сентября 1867 г., 6 арк.

Оп. 228 а

29. Спр. 45. Дело Черниговского Губернского правления по предложению Главного Управления по делам печати о предоставлении отчета о периодических изданиях, выходивших в 1907 году в г. Чернигове, 22 апреля – 30 апреля 1908 г., 8 арк.

30. Спр. 132. Дело Черниговского губернского правления по предложению Главного Управления по делам печати о предоставлении отчета о периодических изданиях, выходивших в 1908 году в г. Чернигове, 1 декабря – 5 декабря 1909 г., 8 арк.

Оп. 229 а

31. Спр. 3. Сведения об изданиях повременной печати за 1914 год, 12 арк.

32. Спр. 4. Сведения об изданиях повременной печати за 1915 год, 14 арк.

33. Спр. 19. О предоставлении в Главное управление по делам печати отчета о периодических изданиях в 1913 году в Черниговской губернии, февраль – апрель 1914 г., 16 арк.

34. Спр. 49. По сообщению черниговского губернатора о выдаче Братству св. Михаила князя Черниговского свидетельства на печатание журнала «Вера и жизнь» в епархиальной типографии, 1912 г., 1 арк.

35. Спр. 74. О разрешении издавать в Чернигове еженедельную газету под названием «Черниговский церковно-общественный вестник» под ответственным редакторством инспектора Черниговской духовной семинарии Н.М. Чернавского, 1914 г., 38 арк.

36. Спр. 87. О доставлении в Главное управление по делам печати сведений об издании повременной печати, январь 1915 г. – январь 1916 г., 15 арк.

37. Спр. 105. О доставлении в Главное управление по делам печати отчета о периодических изданиях в 1914 году в Черниговской губернии, апрель-сентябрь 1915 г., 27 арк.

38. Спр. 112. О присылке Черниговской епархиальной типографией в 14 экземплярах выпускаемой в свет газеты «Черниговский церковно-общественный вестник», июнь 1915 – январь 1916 г., 172 арк.

Ф. 679. Чернігівська духовна консисторія

Оп. 2

39. Спр. 395. Ведомость о церквях и церковных служителях Черниговского уезда за 1914 г., 777 арк.

40. Спр. 4914. Дело о доставлении прокурору Синода отчетов о движении дел за 1862–1864 гг., 101 арк.

41. Спр. 4921 а. Дело о представлении обер-прокурору Синода отчета за 1869 г., 44 арк.

42. Спр. 4947. Клировая ведомость Черниговского уезда за 1875 г., 387 арк.

43. Спр. 4949. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1876 г., 36 арк.

44. Спр. 4959. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1879 г., 45 арк.

45. Спр. 4964. Формулярный список о службе чиновников Черниговской духовной консистории за 1869 г., 45 арк.

46. Спр. 4966. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1882 г., 93 арк.

47. Спр. 5067. Сборник документов о разделе доходов между церковниками, назначение опекунов над имуществом сирот церковников, 1812–1899 гг., 319 арк.

48. Спр. 5133. Сведения о церквях и церковнослужителях Черниговской епархии, 1841–1898 гг., 407 арк.

49. Спр. 5137. Списки и другие документы о награждении церковнослужителей, 1846–1884 гг., 30 арк.

50. Спр. 5147. Сведения о состоянии епархии за 1870 и 1880 гг., 37 арк.

Оп. 3

51. Спр. 16. Ведомость о церквях Черниговского уезда за 1905 г., 611 арк.

52. Спр. 395. Ведомость о церквях и церковных служителях Черниговского уезда за 1914 г., 777 арк.

53. Спр. 936. Сборник документов о перемещении и назначении на службу лиц

духовного звания, 1900 г., 270 арк.

54. Спр. 947. Сведения о церквях и церковных служителях Черниговской епархии, 1906–1916 гг., 502 арк.

55. Спр. 962. Клировые ведомости церквей Чернигова за 1916 г., 141 арк.

Оп. 4

56. Спр. 1547. Дело о разрешении похоронить протоиерея кафедрального Черниговского собора Пучковского Ефимия в притворе черниговского Спасо-Преображенского храма и на могиле соорудить памятник, 1883 г., 3 арк.

57. Спр. 1538. Газета «Черниговские епархиальные известия» № 18 от 15 сентября 1876 года, 16 арк.

Оп. 9

58. Спр. 55. Сообщения смотрителя Черниговского епархиального свечного завода Т. Стефановского о состоянии завода, 1876 г., 4 арк.

Оп. 10

59. Спр. 291. Метрические книги о рождении, браке и смерти Черниговского уезда за 1876 г., 674 арк.

60. Спр. 295. Метрические книги о рождении, браке и смерти Черниговского уезда за 1875 г., 588 арк.

61. Спр. 299. Метрические книги о рождении, браке и смерти Черниговского уезда за 1877 г., 527 арк.

62. Спр. 309. Метрические книги о рождении, браке и смерти Черниговского уезда за 1878 г., 534 арк.

63. Спр. 313. Метрические книги о рождении, браке и смерти Черниговского уезда за 1879 г., 525 арк.

64. Спр. 337. Метрические книги о рождении, браке и смерти Черниговского уезда за 1883 г., 544 арк.

65. Спр. 528. Метрические книги о рождении, браке и смерти Черниговского уезда за 1889 г., 680 арк.

66. Спр. 972. Метрические книги о рождении, браке и смерти Черниговского

уезда за 1893 г., 648 арк.

67. Спр. 1004. Метрические книги о рождении, браке и смерти Черниговского уезда за 1899 г., 544 арк.

68. Спр. 1010. Метрические книги о рождении, браке и смерти Черниговского уезда за 1900 г., 615 арк.

69. Спр. 1020. Метрические книги Черниговского уезда за 1902 г., 268 арк.

70. Спр. 1033. Метрические книги о рождении, браке и смерти Черниговского уезда за 1904 г., 608 арк.

71. Спр. 1249. Метрические книги города Чернигова за 1878–1919 гг., 301 арк.

72. Спр. 1335. Метрические книги о рождении, браке и смерти Черниговского уезда за 1907 г., 912 арк.

73. Спр. 1390. Метрические книги о рождении, браке и смерти Черниговского уезда за 1909 г., 324 арк.

74. Спр. 1457. Метрические книги города Чернигова за 1911 г., 340 арк.

75. Спр. 1492. Метрические книги города Чернигова за 1912 г., 374 арк.

76. Спр. 1589. Метрические книги Черниговского уезда за 1915 г., 813 арк.

77. Спр. 1645. Метрические книги города Чернигова за 1917 г., 428 арк.

Ф. 977. Друкарня Чернігівського губернського правління

Оп. 1

78. Спр. 3. Книга регистрации заказов, поступающих в типографию, за 1878 г., 249 арк.

Ф. Р-1403. Васютинський Михайло Макарович

Оп. 1

79. Спр. 18. Материалы отца Васютинского М.М. преподавателя Черниговской духовной семинарии Васютинского М.М., 9 сентября 1886 – 2 января 1913 г., 17 арк.

Ф. Р-1495. Львов Іван Петрович

Оп. 1

80. Спр. 1. Свидетельство о рождении, автобиография и личные листки Львова И.П., 16 июня 1900 – 1 декабря 1953 г., 55 арк.

81. Спр. 2. Свидетельства о приписке к призывному участку и о явке к исполнению воинской повинности. Определение И.П. Львова на должность преподавателя в Черниговскую духовную семинарию, послужные списки преподавателя Черниговской духовной семинарии Львова И.П., 9 ноября 1904–1914 г., 19 арк.
82. Спр. 89. Письмо Савинского Сергея Васильевича – бывшего преподавателя Черниговской духовной семинарии, 17 апреля 1952 г., 2 арк.
- Ф. Р-8860. Д.А. Бочков – библиограф, краевед, член Чернігівської губернської вченої архівної комісії
- Оп. 1
83. Спр. 23. Материалы к библиографическому словарю В.Г. Дроздов – член Черниговской архивной комиссии, преподаватель духовной семинарии, 22 декабря 1913 – 26 декабря 1972 г., 9 арк.

Відділ забезпечення збереженості документів (м. Ніжин)

Державного архіву Чернігівської області

84. № 4–49. Газета «Черниговский вестник», 1917 р.
85. № 5. Газета «Черниговский церковно-общественный вестник», 1915–1917 рр.
86. № 84. Газета «Голос духовенства и мирян Черниговской епархии», 1918 р.

Чернігівський обласний історичний музей імені В. Тарновського

87. Ак 1055. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, часть I, 1911–1914 гг.
88. Ал 491. Добровольский П. Рукопись описи Черниговского Елецкого монастыря, 1900 г.
89. Ал 607. «Черниговские епархиальные известия» (примірник з коректурою) № 1–24, 1884 г.
90. Ал 1495. «Черниговские епархиальные известия», № 1–24, 1861 г.
91. Вп 1474. «Черниговский церковно-общественный вестник», № 1–6, 1914 г.
92. Вф 4455. Бугославский П. Фото коллектива выпускников Черниговского епархиального женского училища, 1903 г.

93. Ал 524. Ханенко А.И. Письма к нему за 1844–1888 гг., 85 арк.
94. Фт 1825. Добровольский П. Фото хора Черниговского попечительства о народной трезвости, 1901 г.
95. Фт 2026. Белоусович Л.Д. Фото.
96. Фт 2081. Бугославский П. Фото.

Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург

Ф. 776. Главное управление по делам печати Министерства внутренних дел

Оп. 3

97. Спр. 506. Дело о пропуске духовной цензурой статьи «Заметки о современности», 22 февраля – 17 марта 1866 г., 7 л.

Оп. 17

98. Спр. 211. Дело II отделения Канцелярии Главного управления по делам печати «Об издании в гор. Чернигове журнала «Вера и жизнь», 1912 г., 7 л.

796. Канцелярия Синода

Оп. 141

99. Спр. 2149. По донесению Филарета, архиепископа Черниговского о возобновлении при Троицко-Ильинском монастыре типографии, октябрь 1860 г., 6 л.

100. Спр. 2262. По рапорту Филарета, архиепископа Черниговского о разрешении издания «Черниговских епархиальных ведомостей», ноябрь 1861 г., 4 л.

Оп. 442

101. Спр. 234. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1865 год, 91 л.

102. Спр. 305. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1868 год, 94 л.

103. Спр. 454. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1871 год, 93 л.

Ф. 797. Канцелярия обер-прокурора Синода

Оп. 33

104. II отделение, спр. 86. О статье в № 3 «Черниговских епархиальных ведомостей», где напечатан циркуляр, обязывающий наставников народных школ объяснять уроки не иначе, как на местном наречии малорусском, март

1863 г., 6 л.

Оп. 34.

105. I отделение, спр. 143. О доставлении в Санкт-Петербургский цензурный комитет списка периодических изданий духовного содержания, 1 мая – 29 сентября 1864 г., 28 л.

Оп. 36.

106. I отделение, 1 стол, спр. 9. О доставлении в Главное управление по делам печати «Епархиальных ведомостей», январь 1866 – январь 1868 г., 24 л.

Оп. 86

107. I отделение, 2 стол, спр. 57. О назначении единовременного пособия бывшему ректору Черниговской духовной семинарии Василию Сокольскому, апрель 1917 г., 5 л.

108. I отделение, 2 стол, спр. 71. О назначении пенсии вдове преподавателя Черниговской духовной семинарии Марии Острогорской, июнь 1917 г., 4 л.

Ф. 814. Архив и библиотека Синода

Оп. 1

109. Спр. 172. Справка архива Синода о времени начального выхода «Епархиальных ведомостей» различных епархий, 1861 г., 36 л.

Опубліковані джерела

Офіційна частина

110. Акт открытия в г. Чернигове училища для девиц духовного звания. *ЧЕИ*. 1866. № 4. Часть официальная. С. 56–58.

111. Акт о принятии от Черниговского архиерейского домоуправления свечного завода. *ЧЕИ*. 1872. № 14. Часть официальная. С. 332–338.

112. Акт о результатах внезапной ревизии сумм эмеритальной и погребальной касс. *ЧЕИ*. 1911. № 21. Часть официальная. С. 603–606.

113. Акт ревизионной комиссии и доклад управления свечного завода. *ЧЕИ*. 1896. № 6. Часть официальная. С. 125–135.

114. Акт ревизионной комиссии по свечному заводу. *ЧЕИ*. 1898. № 17. Часть официальная. С. 529–557.

115. Акт ревизионной комиссии по епархиальному свечному заводу. *ЧЕИ*. 1905. № 18. Часть официальная. С. 718–730.
116. Акт ревизионной комиссии по епархиальному свечному заводу. *ЧЕИ*. 1907. № 19. Часть официальная. С. 645–657.
117. Акт ревизионной комиссии по свечному заводу. *ЧЕИ*. 1909. № 17. Часть официальная. С. 617–633.
118. Акт ревизионной комиссии по свечному заводу. *ВИЖ*. 1913. № 18. Часть официальная. С. 570–584.
119. Акт ревизионной комиссии по свечному заводу. *ВИЖ*. 1914. № 21. Часть официальная. С. 644–650.
120. Акт ревизионной комиссии по свечному заводу. *ВИЖ*. 1916. № 21–22. Часть официальная. С. 503–525.
121. Акт ревизионной комиссии по свечному заводу. *ВИЖ*. 1916. № 21–22. Часть официальная. С. 503–525.
122. Лобов Г. Археологическая поездка в Глухов. *ЧЦОВ*. 1914. № 3. С. 7–8.
123. В.Г.Д. Из жизни Древлехранилища. *ЧЦОВ*. 1915. № 22. С. 3.
124. Ведомость о заборе церквями Черниговской епархии из Черниговского епархиального церковно-свечного завода за 1903 год. *ЧЕИ*. 1904. № 15. Часть официальная. С. 1–44.
125. Ведомость о количестве долгов Черниговскому епархиальному свечному заводу за восковые свечи, отпущенные из завода, за март месяц 1880 года. *ЧЕИ*. 1880. № 19. Часть официальная. С. 226–229.
126. Ведомость о церковно-приходских школах Черниговской епархии за 1894–1895 учебный год. *ЧЕИ*. 1895. № 20. Часть официальная. С. 1–27.
127. Ведомость о числе школ, заведенных при церквях Черниговской епархии. *ЧЕИ*. 1862. № 20. Часть официальная. С. 189–190.
128. Ведомость о школах грамоты Черниговской епархии за 1894–1895 учебный год. *ЧЕИ*. 1895. № 20. Часть официальная. С. 1–69.
129. Всероссийский селянский союз. *ЧВ*. 1917. № 1. С. 5–6.
130. Всеукраинский церковный собор. *ГДМЧЕ*. 1918. № 25–26. С. 1–2.

131. Высокорадостный день в Чернигове. *ЧЕИ*. 1911. № 17. Часть официальная. С. 465–467.
132. Высочайшая грамота. *ЧЕИ*. 1890. № 5. Часть официальная. С. 115–116.
133. Высочайшие награды. *ВИЖ*. 1914. № 10. Часть официальная. С. 273–274.
134. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего правительствующего Синода. *ЧЕИ*. 1864. № 19. Часть официальная. С. 198–208.
135. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего правительствующего Синода. *ЧЕИ*. 1866. № 13. Часть официальная. С. 218–221.
136. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего правительствующего Синода. *ЧЕИ*. 1866. № 23. Часть официальная. С. 413–414.
137. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода. *ЧЕИ*. 1863. № 21. Часть официальная. С. 214–216.
138. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего синода. *ЧЕИ*. 1865. № 2. Часть официальная. С. 17.
139. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода. *ЧЕИ*. 1866. № 12. Часть официальная. С. 201–202.
140. Высочайший манифест. *ВИЖ*. 1914. № 14–15. Часть официальная. С. 5–6.
141. Высочайший манифест. *ЧЕИ*. 1879. № 8. Часть официальная. С. 119–122.
142. Высочайший манифест. *ЧЕИ*. 1881. № 10–11. Часть официальная. С. 69–70.
143. Высочайший манифест. *ЧЕИ*. 1894. № 21. Часть официальная. С. 785–787.
144. Высочайший манифест. *ЧЕИ*. 1904. № 4. Часть официальная. С. 103–105.
145. Высочайший рескрипт. *ЧЕИ*. 1904. № 11. Часть официальная. С. 389–390.
146. Годичный отчет Новозыбковского отделения Братства св. Михаила, князя Черниговского. *ЧЕИ*. 1897. № 10. Часть официальная. С. 309–314.
147. Действия губернского училищного совета. *ЧЕИ*. 1869. № 12. Часть официальная. С. 401–421.
148. Действия и распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ*. 1868. № 4. Часть официальная. С. 206–207.
149. Действия и распоряжения епархиального попечительства и комитета по училищу девиц духовного звания. *ЧЕИ*. 1867. № 22. Часть официальная.

- С. 748–749.
150. Действия приходских попечительств. *ЧЕИ*. 1867. № 4. Часть официальная. С. 90–99.
151. Действия приходских попечительств. *ЧЕИ*. 1867. № 8. Часть официальная. С. 273–276.
152. Действия приходских попечительств. *ЧЕИ*. 1868. № 6. Часть официальная. С. 299–316.
153. Действия Черниговского губернского училищного совета. *ЧЕИ*. 1867. № 9. Часть официальная. С. 303–307.
154. Епархиальное древлехранилище. *ЧЦОВ*. 1915. № 7. С. 3.
155. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1895. № 9. Часть официальная. С. 258–264.
156. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1895. № 11. Часть официальная. С. 410–415.
157. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1895. № 12. Часть официальная. С. 502–535.
158. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1896. № 11. Часть официальная. С. 363–367.
159. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1898. № 1. Часть официальная. С. 21–61.
160. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1898. № 14. Часть официальная. С. 428.
161. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1899. № 3. Часть официальная. С. 63.
162. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1899. № 19. Часть официальная. С. 529–534.
163. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1900. № 17. Часть официальная. С. 410–416.
164. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1900. № 18. Часть официальная. С. 444–449.
165. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1901. № 14. Часть официальная. С. 438–445.
166. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1901. № 22. Часть официальная. С. 692–699.
167. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1909. № 14. Часть официальная. С. 479–480.
168. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1907. № 11. Часть официальная. С. 245–265.
169. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1908. № 7. Часть официальная. С. 238–244.
170. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1908. № 22. Часть официальная. С. 879–887.
171. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1909. № 12. Часть официальная. С. 377–403.
172. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1911. № 2. Часть официальная. С. 43–68.
173. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1911. № 8. Часть официальная. С. 185, 192–215.

174. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1911. № 13. Часть официальная. С. 320–329, 336–363.
175. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1911. № 14. Часть официальная. С. 375–386, 400–405.
176. Епархиальные известия. *ЧЕИ*. 1911. № 23. Часть официальная. С. 683–692.
177. Епархиальные известия. *ВИЖ*. 1912. № 10. Часть официальная. С. 284.
178. Епархиальные известия. *ВИЖ*. 1912. № 11. Часть официальная. С. 316.
179. Епархиальные известия. *ВИЖ*. 1916. № 7–8. Часть официальная. С. 165.
180. Епархиальные распоряжения. *ЧЕИ*. 1867. № 4. Часть официальная. С. 82–83.
181. Записка о состоянии Общества преподобного Вениамина. *ЧЕИ*. 1903. № 16. Часть официальная. С. 552–565.
182. Журнал заседания комиссии по устройству Черниговского епархиального свечного завода. *ЧЕИ*. 1872. № 21. Часть официальная. С. 539–541.
183. Журнал комитета Черниговского епархиального свечного завода 1878 года. *ЧЕИ*. 1878. № 13. Часть официальная. С. 224–228.
184. Журнал соединенного собрания Епархиального Миссионерского Совета и Совета Епархиального Братства св. Михаила, князя Черниговского. *ЧЕИ*. 1911. № 24. Часть официальная. С. 705–720.
185. Журнал Черниговского епархиального училищного совета. *ЧЕИ*. 1887. № 2. Часть официальная. С. 83.
186. Журналы Черниговского общепархиального съезда депутатов духовенства. *ЧЕИ*. 1908. № 20. Часть официальная. С. 9–12.
187. Журналы Черниговского общепархиального съезда депутатов духовенства сессии 1915 г. *ВИЖ*. 1916. № 19–20. Часть официальная. С. 408–427.
188. Известия и объявления. *ЧЕИ*. 1869. № 14. Часть официальная. С. 448–453.
189. Известия и объявления. *ЧЕИ*. 1869. № 15. Часть официальная. С. 463–467.
190. Известия и объявления. *ЧЕИ*. 1869. № 16. С. 502–506.
191. Инструкция редактору «Черниговских епархиальных известий», утвержденная его преосвященством, преосвященнейшим Антонием,

- епископом Черниговским и Нежинским, 24 января 1894 года. *ЧЕИ*. 1894. № 23. Часть официальная. С. 859–860.
192. Краткий отчет о суммах и операциях Черниговского епархиального свечного завода за 1901 год. *ЧЕИ*. 1902. № 18. Часть официальная. С. 559–594.
193. Краткий отчет Черниговского епархиального свечного завода за 1899 год. *ЧЕИ*. 1900. № 18. Часть официальная. С. 454–485.
194. Лобов Г. Полезна ли автокефалия для Украинской церкви. *ГДМЧЕ*. 1918. № 4. С. 1.
195. Местная жизнь. *ГДМЧЕ*. 1918. № 4. С. 7.
196. Местная жизнь. *ГДМЧЕ*. 1918. № 7. С. 7–8.
197. Местная жизнь. *ГДМЧЕ*. 1918. № 11. С. 8.
198. Об издании «Черниговских епархиальных известий». *ЧЕИ*. 1864. № 22. Часть официальная. С. 236–239.
199. Объявления. *ЧЕИ*. 1862. № 36. Часть официальная. С. 369–373.
200. Объявления. *ЧЕИ*. 1864. № 5. Часть официальная. С. 52–56.
201. Объявления. *ЧЕИ*. 1871. № 13. Часть официальная. С. 423–430.
202. Объявления. *ЧЕИ*. 1874. № 5. Часть официальная. С. 94–96.
203. Объявления. *ЧЕИ*. 1888. № 19. Часть официальная. С. 672.
204. Объявления. *ЧЕИ*. 1909. № 24. Часть официальная. С. 870.
205. Объявления. *ГДМЧЕ*. 1918. № 4. С. 8.
206. Объявления. *ГДМЧЕ*. 1918. № 21. С. 8.
207. От редакции. *ГДМЧЕ*. 1918. № 1. С. 1.
208. От редакции. *ЧВ*. 1917. № 1. С. 1–2.
209. Отчет Братства св. Димитрия, митрополита Ростовского при Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре за 1894 г. *ЧЕИ*. 1895. № 11. Часть официальная. С. 415–429.
210. Отчет Нежинского Братства «Божий Матери всех скорбящих радости» с 26 октября 1884 г. по 19 мая 1885 г. *ЧЕИ*. 1885. № 12. Часть официальная. С. 440–451.

211. Отчет об операциях Черниговского епархиального свечного завода за 1889 год. *ЧЕИ*. 1890. № 13. Часть официальная. С. 285–313.
212. Отчет о движении сумм эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии за 1910 год. *ЧЕИ*. 1911. № 19. Часть официальная. С. 553–566.
213. Отчет о состоянии и деятельности Братства св. Михаила, князя Черниговского. *ЧЕИ*. 1910. № 13. Часть официальная. С. 347–363.
214. Отчет о состоянии Черниговского епархиального свечного завода за 1873 и первую половину 1874 года. *ЧЕИ*. 1874. № 20. Часть официальная. С. 433–443.
215. Отчет председателя приходского попечительства Космодемьяновской церкви Борзенского уезда с. Британовки с 1 марта 1869 г. по 1 марта 1870 г. *ЧЕИ*. – 1870. № 12. Часть неофициальная. С. 216–222.
216. Отчет редакции «Черниговских епархиальных известий» за 1881 год. *ЧЕИ*. 1882. № 13–14. Часть официальная. С. 182–184.
217. Отчет редакции «Черниговских епархиальных известий» за 1882 год. *ЧЕИ*. 1883. № 5. Часть официальная. С. 112–116.
218. Отчет редакции «Черниговских епархиальных известий» за 1883 год. *ЧЕИ*. 1884. № 2. Часть официальная. С. 27–30.
219. Отчет Черниговского епархиального женского училища. *ЧЕИ*. 1898. № 23. Часть официальная. С. 791–795.
220. Отчет Черниговского епархиального Комитета Православного Миссионерского общества с 22 октября 1876 г. по 1 января 1878 г. *ЧЕИ*. 1878. № 8. Часть официальная. С. 158–163.
221. Отчет Черниговского епархиального Комитета Православного Миссионерского общества за 1907 г. *ЧЕИ*. 1908. № 10. Часть официальная. С. 294–324.
222. Отчет Черниговского епархиального свечного завода за 1885 год. *ЧЕИ*. 1886. № 16. Часть официальная. С. 567–595.
223. Отчет Черниговского епархиального свечного завода за 1892 год. *ЧЕИ*. 1893. № 8. Часть официальная. С. 1–63.

224. Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Черниговской епархии за 1893–1894 учебный год. *ЧЕИ*. 1895. № 8. Часть официальная. С. 206–244.
225. Постановления Черниговского общепархиального съезда духовенства и мирян. *ГДМЧЕ*. 1918. № 4. С. 8.
226. Протокол Черниговской духовной консистории 20 октября 1877 г., с резолюцией его преосвященства, о переменах по редакции «Черниговских епархиальных известий». *ЧЕИ*. 1878. № 1. Часть официальная. С. 6–11.
227. Разные известия. *ЧЕИ*. 1883. № 3. Часть официальная. С. 71.
228. Разные известия. *ЧЕИ*. 1883. № 7. Часть официальная. С. 178.
229. Разные известия. *ЧЕИ*. 1883. № 8. Часть официальная. С. 250.
230. Разные известия. *ЧЕИ*. 1884. № 1. Часть официальная. С. 5–6.
231. Разные известия. *ЧЕИ*. 1885. № 3. Часть официальная. С. 90–96.
232. Разные известия. *ЧЕИ*. 1885. № 6. Часть официальная. С. 216–232.
233. Разные известия. *ЧЕИ*. 1885. № 14. Часть официальная. С. 513–514.
234. Разные известия. *ЧЕИ*. 1885. № 19. Часть официальная. С. 690.
235. Разные известия. *ЧЕИ*. 1886. № 11. Часть официальная. С. 365–366.
236. Разные известия. *ЧЕИ*. 1886. № 21. Часть официальная. С. 817–824.
237. Разные известия. *ЧЕИ*. 1887. № 6. Часть официальная. С. 293–300.
238. Разные известия. *ЧЕИ*. 1887. № 8. Часть официальная. С. 341–348.
239. Разные известия. *ЧЕИ*. 1887. № 12. Часть официальная. С. 447–451.
240. Разные известия. *ЧЕИ*. 1887. № 18. Часть официальная. С. 689–691.
241. Разные известия. *ЧЕИ*. 1887. № 23. Часть официальная. С. 816–819.
242. Разные известия. *ЧЕИ*. 1888. № 2. Часть официальная. С. 72–87.
243. Разные известия. *ЧЕИ*. 1888. № 11. Часть официальная. С. 438–443.
244. Разные известия. *ЧЕИ*. 1888. № 17. Часть официальная. С. 579–590.
245. Разные известия. *ЧЕИ*. 1888. № 23. Часть официальная. С. 764–778.
246. Разные известия. *ЧЕИ*. 1889. № 24. Часть официальная. С. 1120.
247. Разные известия. *ЧЕИ*. 1890. № 2. Часть официальная. С. 74–76.
248. Разные известия. *ЧЕИ*. 1890. № 14. Часть официальная. С. 330–335.

249. Разные известия. *ЧЕИ*. 1890. № 15. Часть официальная. С. 403–407.
250. Разные известия. *ЧЕИ*. 1890. № 16. Часть официальная. С. 423–430.
251. Разные известия. *ЧЕИ*. 1891. № 1. Часть официальная. С. 4–11, 33–35.
252. Разные известия. *ЧЕИ*. 1891. № 7. Часть официальная. С. 285–298.
253. Разные известия. *ЧЕИ*. 1891. № 8. Часть официальная. С. 336–352.
254. Разные известия. *ЧЕИ*. 1891. № 11. Часть официальная. С. 436–439.
255. Разные известия. *ЧЕИ*. 1891. № 20. Часть официальная. С. 687.
256. Разные известия. *ЧЕИ*. 1891. № 21. Часть официальная. С. 713–736.
257. Разные известия. *ЧЕИ*. 1892. № 2. Часть официальная. С. 38–39, 52–98.
258. Разные известия. *ЧЕИ*. 1892. № 3. Часть официальная. С. 103–153.
259. Разные известия. *ЧЕИ*. 1892. № 6. Часть официальная. С. 257–278.
260. Разные известия. *ЧЕИ*. 1893. № 6. Часть официальная. С. 138–140.
261. Разные известия. *ЧЕИ*. 1893. № 24. Часть официальная. С. 657–678.
262. Разные известия по епархии. *ЧЕИ*. 1877. № 14. Часть официальная. С. 503.
263. Разные известия по епархии. *ЧЕИ*. 1879. № 22. Часть официальная. С. 325–328.
264. Разные известия по епархии. *ЧЕИ*. 1879. № 24. Часть официальная. С. 355–356.
265. Разные известия по епархии. *ЧЕИ*. 1879. № 41. Часть официальная. С. 563–572.
266. Разные известия по епархии. *ЧЕИ*. 1881. № 3. Часть официальная. С. 13–15.
267. Разные известия по епархии. *ЧЕИ*. 1881. № 25–26. Часть официальная. С. 228–239.
268. Разные известия по епархии. *ЧЕИ* 1881. № 44. Часть официальная. С. 377–379.
269. Разные объявления по епархии. *ЧЕИ*. 1874. № 2. Часть официальная. С. 35.
270. Разные объявления по епархии. *ЧЕИ*. 1879. № 42. Часть официальная. С. 573–593.
271. Разрядный список учеников Новгород-Северского духовного училища, составленный после испытаний, бывших в июле 1866 г. *ЧЕИ*. 1866. № 20.

Часть официальная. С. 364–367.

272. Расписание приходских церквей по Новгород-Северскому уезду Черниговской епархии. *ЧЕИ*. 1878. № 8. Часть официальная. С. 149–158.
273. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ*. 1867. № 8. Часть официальная. С. 255.
274. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ*. 1867. № 10. Часть официальная. С. 321–322.
275. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ*. 1867. № 12. Часть официальная. С. 1–47.
276. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ*. 1867. № 13. Часть официальная. С. 1–26.
277. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ*. 1868. № 18. Часть официальная. С. 711–713.
278. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ*. 1869. № 1. Часть официальная. С. 41–71.
279. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ*. 1869. № 4. Часть официальная. С. 121–125.
280. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ*. 1869. № 11. Часть официальная. С. 362.
281. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ*. 1869. № 16. Часть официальная. С. 477–480.
282. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ*. 1869. № 23. Часть официальная. С. 681.
283. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ*. 1871. № 6. Часть официальная. С. 101–116.
284. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ*. 1871. № 7. Часть официальная. С. 134–147.
285. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ*. 1871. № 8. Часть официальная. С. 156–167.
286. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ*. 1872. № 10. Часть

- официальная. С. 225–226.
287. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1872. № 13. Часть
официальная. С. 302–309.
288. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1872. № 15. Часть
официальная. С. 360–405.
289. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1872. № 17. Часть
официальная. С. 470–473.
290. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1873. № 8. Часть
официальная. С. 114–115.
291. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1873. № 12. Часть
официальная. С. 227.
292. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1873. № 15. Часть
официальная. С. 323–326.
293. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1874. № 1. Часть
официальная. С. 2–5.
294. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1874. № 2. Часть
официальная. С. 23–24.
295. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1874. № 8. Часть
официальная. С. 135.
296. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1874. № 11. Часть
официальная. С. 236–237.
297. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1874. № 15. Часть
официальная. С. 303–307.
298. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1875. № 11. Часть
официальная. С. 219–222.
299. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1876. № 12. Часть
официальная. С. 249–250.
300. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1876. № 12. Часть
официальная. С. 270–272.
301. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1881. № 4. Часть

- официальная. С. 19–30.
302. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1884. № 16. Часть
официальная. С. 422–432.
303. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1884. № 20. Часть
официальная. С. 523–573.
304. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1884. № 21. Часть
официальная. С. 581–607.
305. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1887. № 2. Часть
официальная. С. 68–72.
306. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1892. № 14. Часть
официальная. С. 489–490.
307. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1895. № 3. Часть
официальная. С. 76–88.
308. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1896. № 15. Часть
официальная. С. 507–508.
309. Распоряжения высшего правительства. *ЧЕИ.* 1903. № 14. Часть
официальная. С. 441–446.
310. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1861. № 5. Часть
официальная. С. 51.
311. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1861. № 14. Часть
официальная. С. 168–180.
312. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1862. № 25. Часть
официальная. С. 235–239.
313. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1862. № 26. Часть
официальная. С. 260.
314. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1863. № 3. Часть
официальная. С. 20.
315. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1863. № 19. Часть
официальная. С. 200.
316. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1864. № 16. Часть

- официальная. С. 178.
317. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1865. № 5. Часть официальная. С. 55.
318. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1865. № 21. Часть официальная. С. 280–287.
319. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1865. № 23. Часть официальная. С. 310.
320. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1866. № 13. Часть официальная. С. 229–232.
321. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1867. № 8. Часть официальная. С. 266–268.
322. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1868. № 18. Часть официальная. С. 725–731.
323. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1869. № 8. Часть официальная. С. 257–263.
324. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1869. № 16. Часть официальная. С. 499–500.
325. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1869. № 17. Часть официальная. С. 522–523.
326. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1869. № 18. Часть официальная. С. 572–578.
327. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1872. № 4. Часть официальная. С. 147–152.
328. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1872. № 13. Часть официальная. С. 310–311.
329. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1873. № 14. Часть официальная. С. 281–282.
330. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1873. № 17. Часть официальная. С. 359–360.
331. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1873. № 22. Часть

- официальная. С. 446–447.
332. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ*. 1873. № 23. Часть официальная. С. 453–471.
333. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ*. 1878. № 7. Часть официальная. С. 136–141.
334. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ*. 1880. № 3. Часть официальная. С. 19–21.
335. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ*. 1887. № 2. Часть официальная. С. 91–125.
336. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ*. 1888. № 20. Часть официальная. С. 679.
337. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ*. 1894. № 8. Часть официальная. С. 299–304.
338. Распоряжения епархиального начальства. *ЧЕИ*. 1908. № 15. Часть официальная. С. 579–586.
339. Распоряжения семинарского начальства. *ЧЕИ*. 1865. № 5. Часть официальная. С. 56–57.
340. Самбурский К. Пожертвование в Епархиальное древлехранилище. *ЧЦОВ*. 1915. № 22. С. 2.
341. Самбурский К. Церковно-археологическая комиссия при Епархиальном древлехранилище. *ЧЦОВ*. 1915. № 17. С. 3.
342. Свечной завод. *ЧЦОВ*. 1915. № 67. С. 1–2.
343. Состав редакции «Черниговских епархиальных известий». *ЧЕИ*. 1866. № 19. Часть официальная. С. 340–344.
344. Список благочинных Черниговской епархии, настоятелей и настоятельниц монастырей. *ЧЕИ*. 1908. № 1. Часть официальная. С. 32–33.
345. Список лиц, служащих в Черниговской духовной семинарии за 1899 г. *ЧЕИ*. 1899. № 17. Часть официальная. С. 1–7.
346. Список лиц, служащих в Черниговском духовном училище за 1907 год. *ЧЕИ*. 1908. № 3. Часть официальная. С. 107–112.

347. Список лиц, служащих в Черниговском епархиальном женском училище. *ЧЕИ*. 1899. № 19. Часть официальная. С. 523–529.
348. Список начальных школ духовного ведомства, состоящих к 1 января 1899 года в Черниговской епархии. *ЧЕИ*. 1900. № 3. Часть официальная. С. 1–203.
349. Устав Общества Святого Феодосия. *ЧЕИ*. 1911. № 4. Часть официальная. С. 116–122.
350. Устав Черниговского епархиального свечного завода. *ЧЕИ*. 1910. № 2. Часть официальная. С. 34–61.
351. Устав эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии. *ЧЕИ*. 1885. № 13. Часть официальная. С. 463–485.
352. Устав эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии. *ВИЖ*. 1914. № 8–9. Часть официальная. С. 248–268.
353. Хроника. *ЧЦОВ*. 1915. № 3. С. 2.
354. Хроника. *ЧЦОВ*. 1915. № 7. С. 4.
355. Хроника. *ЧЦОВ*. 1915. № 26. С. 3–4.
356. Хроника. *ЧЦОВ*. 1915. № 56. С. 4.
357. Хроника. *ЧЦОВ*. 1915. № 69–70. С. 4.
358. Хроника. *ЧЦОВ*. 1915. № 77–78. С. 4.
359. Хроника. *ЧЦОВ*. 1915. № 80. С. 2.
360. Хроника. *ЧЦОВ*. 1915. № 99–100. С. 6.
361. Хроника. *ЧЦОВ*. 1916. № 38–39. С. 4.
362. Хроника. *ЧЦОВ*. 1916. 28 декабря. С. 4.
363. Хроника. *ЧВ*. 1917. № 1. С. 8.
364. Хроника. *ЧЦОВ*. 1917. № 5. С. 3.
365. Хроника. *ЧЦОВ*. 1917. № 24. С. 4.
366. Церковно-общественная жизнь. *ГДМЧЕ*. 1918. № 13. С. 6–7.
367. Церковно-общественная жизнь. *ГДМЧЕ*. 1918. № 15–17. С. 18.
368. Церковно-общественная жизнь. *ГДМЧЕ*. 1918. № 23–24. С. 4–5, 11.

Неофіційна частина

369. Археологический съезд в Чернигове. *ЧЕИ*. 1908. № 17. Часть неофициальная. С. 681–688; № 18. Часть неофициальная. С. 717–725.
370. Архивные отрывки для истории Черниговской епархии. *ЧЕИ*. 1887. № 1. Часть неофициальная. С. 9–19.
371. Белоусович Л. Архимандрит Виктор, настоятель Нежинского Благовещенского монастыря. *ЧЕИ*. 1867. 15 марта. Часть неофициальная. С. 229–242; 1 апреля. Часть неофициальная. С. 269–283.
372. Белоусович Л. Из семинарской старины. *ЧЕИ*. 1867. 15 января. Часть неофициальная. С. 81–83.
373. Белоусович Л. Нежинский Благовещенский второклассный монастырь, называемый «Назарет Пресвятой Богородицы». *ЧЕИ*. 1867. 1 октября. Часть неофициальная. С. 617–627; 15 октября. Часть неофициальная. С. 654–627; 1 ноября. Часть неофициальная. С. 691–697; 1868. № 3. Часть неофициальная. С. 72–84.
374. Белоусович Л. Список префектов, ректоров и инспекторов Черниговской семинарии со времени основания ее до настоящего времени. *ЧЕИ*. 1867. 15 июня. Часть неофициальная. С. 437–443.
375. Библиография. *ЧЕИ*. 1891. № 3. Часть неофициальная. С. 127–130.
376. Биографические сведения о преосвященнейшем Сергии, новом викарие Черниговской епархии. *ЧЕИ*. 1891. № 6. Часть неофициальная. С. 235–237.
377. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии. *ЧЕИ*. 1903. № 21. Часть неофициальная. С. 728–742; № 22. Часть неофициальная. С. 769–783; № 23. Часть неофициальная. С. 814–831; № 24. Часть неофициальная. С. 872–886; 1904. № 1. Часть неофициальная. С. 21–35; № 3. Часть неофициальная. С. 106–120; № 4. Часть неофициальная. С. 143–158.
378. Блаженный Игорь Ольгович, князь Новгород-Северский и великий князь Киевский. *ЧЕИ*. 1893. № 13. Часть неофициальная. С. 413–421; № 14. Часть неофициальная. С. 449–465; № 15. Часть неофициальная. С. 507–526.

379. Болезнь преосвященнейшего Сергия, епископа Черниговского и Нежинского. *ЧЕИ*. 1893. № 12. Часть неофициальная. С. 369–370.
380. Бородулин Г. Вопрос о месте родины Святителя Феодосия Углицкого, архиепископа Черниговского. *ЧЕИ*. 1896. № 23. Часть неофициальная. С. 808–815; 1897. № 3. Часть неофициальная. С. 107–110.
381. Бородулин Г. О времени наречения и хиротонии св. Феодосия Углицкого в архиепископа Черниговского. *ЧЕИ*. 1897. № 7. Часть неофициальная. С. 264–270.
382. Бородулин Г. О годе, месяце и дне блаженной кончины Святителя Феодосия Углицкого, архиепископа Черниговского. *ЧЕИ*. 1897. № 9. Часть неофициальная. С. 331–338.
383. Бородулин Г. Письменные памятники о св. Феодосие Углицком, хранящиеся в рукописных книгах Черниговского Троицкого монастыря. *ЧЕИ*. 1898. № 13. Часть неофициальная. С. 529–536; № 15. Часть неофициальная. С. 596–600; № 18. Часть неофициальная. С. 693–697; 1899. № 6. Часть неофициальная. С. 210–213; № 24. Часть неофициальная. С. 841–852.
384. Бугославский П. Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский и первые годы Черниговской семинарии. *ВИЖ*. 1913. № 21. Часть неофициальная. С. 37–47; № 22. Часть неофициальная. С. 41–54; № 23. Часть неофициальная. С. 28–41.
385. Васютинский Ф. Встреча с жителями г. Нежина о протоиерея Иоанна Кронштадтского. *ЧЕИ*. 1893. № 10. Часть неофициальная. С. 324–326.
386. Васютинский Ф. Фамильные документы предков Георгия Конисского, архиепископа Белорусского. *ЧЕИ*. 1895. № 9. Часть неофициальная. С. 259–266.
387. Величковский А. Нечто из местной церковной старины. *ЧЕИ*. 1895. № 16. Часть неофициальная. С. 499–501.
388. Величковский А. Святитель Димитрий, митрополит Ростовский. *ЧЕИ*. 1893. № 9. Часть неофициальная. С. 280–291.

389. Виноградский А. Старинное евангелие. *ЧЕИ*. 1905. № 9. Часть неофициальная. С. 302–304.
390. Воспоминание об Александре Григорьевиче Милорадовиче. *ЧЕИ*. 1868. № 4. Часть неофициальная. С. 1099–1106.
391. Встреча господина министра внутренних дел в г. Чернигове. *ЧЕИ*. 1890. № 18. Часть неофициальная. С. 404–405.
392. Данилов В. Земельное хозяйство церкви с. Березанки Нежинского уезда в XVIII веке. *ЧЕИ*. 1909. № 8. Часть неофициальная. С. 325–329.
393. 12 августа 1879 г. *ЧЕИ*. 1879. № 31. Часть неофициальная. С. 331–333.
394. 19 февраля 1880 года. *ЧЕИ*. 1880. № 8. Часть неофициальная. С. 63–67.
395. Дяконов Г. Краткая историческая записка, по случаю окончания построек нового каменного трехэтажного здания в Женском епархиальном училище и освящение в нем церкви, 1 октября 1886 г. *ЧЕИ*. 1886. № 20. Часть неофициальная. С. 661–677.
396. Дмитриев И. Святыни города Чернигова. *ЧЦОВ*. 1915. № 85. С. 3–5.
397. Дмитриевский Ф. Бывший кафедральный протоиерей Черниговского Преображенского собора Иоанн Еленев. *ЧЕИ*. 1899. № 8. Часть неофициальная. С. 283–291; № 9. Часть неофициальная. С. 317–321.
398. Дмитриевский Ф. Воскресная школа при Черниговской духовной семинарии. *ЧЕИ*. 1871. № 21. Часть неофициальная. С. 585–590; № 23. Часть неофициальная. С. 621–633.
399. Дневник Николая Даниловича Ханенко 1732–1733 гг. *ЧЕИ*. 1865. 15 декабря. Часть неофициальная. С. 756–770; 1866. 1 января. С. 25–32; 15 января. С. 57–64; 1 февраля. С. 81–96; 15 февраля. С. 114–128; 1 марта. С. 153–160; 15 марта. С. 161–162.
400. Добровольский П. Димитрий Степанович Бортнянский. *ЧЕИ*. 1902. № 5. Часть неофициальная. С. 196–201.
401. Добровольский П. Где находились старинные, несуществующие ныне, храмы гор. Чернигова? *ЧЕИ*. 1908. № 6. Часть неофициальная. С. 209–218; № 7. Часть неофициальная. С. 247–255; № 8–9. Часть неофициальная.

- С. 305–307; № 10. Часть неофициальная. С. 351–355; № 11. Часть неофициальная. С. 383–385; № 12. Часть неофициальная. С. 403–408; № 13. Часть неофициальная. С. 459–465; № 14. Часть неофициальная. С. 503–510.
402. Добровольский П. Грамота Святителя Феодосия, архиепископа Черниговского, Григорию Григорьевичу Путиле о рукоположении его в сан диакона. *ЧЕИ*. 1901. № 3. Часть неофициальная. С. 83–85.
403. Добровольский П. Грамота царей Иоанна и Петра Алексеевичей гетману Мазепе по поводу назначения и посвящения архимандрита Елецкого Феодосия Углицкого в архиепископа Черниговского. *ЧЕИ*. 1901. № 9. Часть неофициальная. С. 296–298.
404. Добровольский П. Грамота царей Иоанна и Петра Алексеевичей Преосвященному Феодосию, архиепископу Черниговскому и Новгород-Северскому, данная в подтверждение прав его на Черниговскую архиепископию. *ЧЕИ*. 1900. № 8–9. Часть неофициальная. С. 258–262.
405. Добровольский П. Как составить опись церковного имущества. *ЧЕИ*. 1898. № 8. Часть неофициальная. С. 349–357, № 13. Часть неофициальная. С. 542–554.
406. Добровольский П. К биографии Филарета (Гумилевского), архиепископа Черниговского. *ЧЕИ*. 1907. № 22. Часть неофициальная. С. 757–763.
407. Добровольский П. К истории Черниговской духовной семинарии. *ЧЕИ*. 1901. № 15. Часть неофициальная. С. 533–538; 1903. № 10. Часть неофициальная. С. 304–309; 1904. № 18. Часть неофициальная. С. 626–629.
408. Добровольский П. Об учреждении Епархиального древлехранилища. *ЧЕИ*. 1900. № 14. Часть неофициальная. С. 394–397.
409. Добровольский П. Опись хозяйства Черниговского Елецкого монастыря, составленная Святителем Димитрием (Ростовским). *ЧЕИ*. 1900. № 7. Часть неофициальная. С. 228–230.
410. Добровольский П. О посещении Чернигова их императорскими величествами, государем императором Александром II Николаевичем и супругой его, государыней императрицей Марией Александровной в

- 1857 году. *ЧЕИ*. 1902. № 10. Часть неофициальная. С. 330–336.
411. Добровольский П. Ставленная архиерейская грамота Святителя Феодосия, архиепископа Черниговского. *ЧЕИ*. 1900. № 1. Часть неофициальная. С. 11–19.
412. Добровольский П. Черниговская духовная консистория. *ЧЕИ*. 1900. № 22. Часть неофициальная. С. 652–657.
413. Доброгаев М. Завещание Стефана Яворского, митрополита Рязанского. *ЧЕИ*. 1916. № 23–24. Часть неофициальная. С. 32–40.
414. Доброгаев М. Историческая записка о состоянии раскола в Черниговской епархии. *ЧЕИ*. 1888. № 18. Часть неофициальная. С. 669–680.
415. Доброгаев М. Михаил (Десницкий), митрополит Санкт-Петербургский и Новгородский, бывший архиепископ Черниговский. *ЧЕИ*. 1893. № 23. Часть неофициальная. С. 911–925; № 24. Часть неофициальная. С. 981–989; 1894. № 1. Часть неофициальная. С. 1–14; № 2. Часть неофициальная. С. 67–77; № 3. Часть неофициальная. С. 117–136; № 4. Часть неофициальная. С. 162–170; № 5. Часть неофициальная. С. 203–216.
416. Доброгаев М. Первые времена раскола в Стародубье. *ЧЕИ*. 1884. № 20. Часть неофициальная. С. 853–869; № 21. Часть неофициальная. С. 877–886; № 22. Часть неофициальная. С. 911–922; № 23. Часть неофициальная. С. 951–965; № 24. Часть неофициальная. С. 990–999.
417. Доброгаев М. Просветительская деятельность св. равноапостольного князя Владимира. *ЧЕИ*. 1888. № 13–14. Часть неофициальная. С. 527–542.
418. Доброгаев М. Состояние Стародубского раскола в 30 и 40-х годах XVIII ст. *ЧЕИ*. 1887. № 17. Часть неофициальная. С. 389–404; № 18. Часть неофициальная. С. 410–426.
419. Доброгаев М. Состояние Стародубского раскола в 60-х и 70-х годах XVIII столетия. *ЧЕИ*. 1889. № 10. Часть неофициальная. С. 239–252; № 12. Часть неофициальная. С. 303–313.
420. Добрянский Н. Выписки из летописи Александровско-Духовской церкви 1872 года о болезнях прихожан. *ЧЕИ*. 1881. № 19. Часть неофициальная.

- С. 400–406.
421. Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии. *ЧЕИ*. 1870. № 14. Часть неофициальная. С. 256–262; № 15. Часть неофициальная. С. 275–282; № 16. Часть неофициальная. С. 283–310; № 20. Часть неофициальная. С. 403–413; 1871. № 1. Часть неофициальная. С. 12–17.
422. Драгоценный дар. *ЧЕИ*. 1884. № 7. Часть неофициальная. С. 329.
423. Дроздов В. Иоанн Максимович – основатель Черниговской семинарии. *ВИЖ*. 1916. № 9–10. Часть неофициальная. С. 82–101.
424. Дроздов В. Учреждение Черниговского епархиального древлехранилища. *ЧЕИ*. 1908. № 14. Часть неофициальная. С. 510–518; № 15. Часть неофициальная. С. 577–598.
425. Дроздов В., Чернявский В. Преосвященнейший Антоний, епископ Черниговский и Нежинский. Последние дни его жизни, кончина и погребение. *ЧЕИ*. 1911. № 9. Часть неофициальная. С. 267–308; № 10. Часть неофициальная. С. 293–308.
426. Духовное торжество в Чернигове. *ЧЕИ*. 1908. № 23. Часть неофициальная. С. 898.
427. Епархиальная типография. Восстановление в г. Чернигове древней епархиальной типографии. *ВИЖ*. 1914. № 3–4. Часть неофициальная. С. 77–92.
428. Ефимов А. Достопримечательная святыня Симеоновской церкви села Топчиевки Козелецкого уезда Черниговской губернии. *ЧЕИ*. 1908. № 2. Часть неофициальная. С. 41–45.
429. Ефимов А. Елецкий монастырь Успения Пресвятой Богородицы со времени основания и до наших дней (1060–1900). Его святыни и достопримечательности. *ЧЕИ*. 1900. № 13. Часть неофициальная. С. 377–383; № 15. Часть неофициальная. С. 431–437; № 16. Часть неофициальная. С. 461–466; № 17. Часть неофициальная. С. 489–494; № 20. Часть неофициальная. С. 573–577; № 21. Часть неофициальная. С. 599–604; № 22. Часть неофициальная. С. 647–651; № 23. Часть неофициальная. С. 705–713;

1901. № 2. Часть неофициальная. С. 52–59; № 3. Часть неофициальная. С. 85–94; № 4. Часть неофициальная. С. 143–147; № 5. Часть неофициальная. С. 176–183; № 6. Часть неофициальная. С. 192–197; № 7. Часть неофициальная. С. 246–249.
430. Ефимов А. Протоиерей Трифон Андреевич Стефановский. *ЧЕИ*. 1910. № 5. Часть неофициальная. С. 179–182.
431. Ефимов А. Царское паломничество к древним святыням богоспасаемого града Чернигова. *ВИЖ*. 1914. № 16. Часть неофициальная. С. 69–78; № 17–18. Часть неофициальная. С. 72–82.
432. Ефимов А. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасо-преображенский и Борисоглебский – священно-исторические памятники-храмы XI века, их прошлое и современное состояние. *ЧЕИ*. 1908. № 5. Часть неофициальная. С. 181–185; № 7. Часть неофициальная. С. 240–246; № 8–9. Часть неофициальная. С. 299–305; № 11. Часть неофициальная. С. 372–382; № 12. Часть неофициальная. С. 408–413; № 13. Часть неофициальная. С. 441–456; № 14. Часть неофициальная. С. 495–502; № 21. Часть неофициальная. С. 813–819; № 22. Часть неофициальная. С. 853–858; № 23. Часть неофициальная. С. 889–898.
433. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицкий архиерейский дом, его прошлое и современное состояние. *ЧЕИ*. 1910. № 10. Часть неофициальная. С. 371–376; № 12. Часть неофициальная. С. 449–458; № 14. Часть неофициальная. С. 499–504; № 24. Часть неофициальная. С. 839–844; 1911. № 3. Часть неофициальная. С. 72–78; № 4. Часть неофициальная. С. 114–116; № 14. Часть неофициальная. С. 376–382; № 15. Часть неофициальная. С. 400–408; № 16. Часть неофициальная. С. 425–436; № 24. Часть неофициальная. С. 708–717.
434. Жудро Ф. Памяти архиепископа Черниговского Владимира. *ЧЕИ*. 1903. № 2. Часть неофициальная. С. 50–56.
435. Жудро Ф. Письма архиепископа Казанского Антония к ректору Черниговской семинарии архимандриту (впоследствии епископу) Евгению.

- ЧЕИ*. 1908. № 19. Часть неофициальная. С. 747–750; № 22. Часть неофициальная. С. 865–872; № 24. Часть неофициальная. С. 924–931.
436. Журнал заседания Черниговского губернского статистического комитета. *ЧЕИ*. 1877. № 11. Часть неофициальная. С. 297–311.
437. Зарчинский И. Некролог протоиерея И. Рклицкого. *ЧЕИ*. 1862. 1 сентября. Часть неофициальная. С. 542–545.
438. Заметки о современном. *ЧЕИ*. 1863. 1 июня. Часть неофициальная. С. 375–384.
439. Записка о наличном составе учащихся и учащихся в Черниговском духовном училище в августе 1879 г. *ЧЕИ*. 1879. № 34–35. Часть неофициальная. С. 375–377.
440. Закладка нового храма в деревне Грязне, Городнянского уезда. *ЧЕИ*. 1909. № 16. Часть неофициальная. С. 624–630.
441. Иваницкий С. Хроника местной жизни. Торжество основания нового храма в с. Жукле, Сосницкого уезда. *ВИЖ*. 1913. № 16. Часть неофициальная. С. 105–108.
442. Извлечение из послужного списка Филарета, архиепископа Черниговского и Нежинского. *ЧЕИ*. 1866. 1 сентября. Часть неофициальная. С. 513–517.
443. Из жизни Черниговской духовной семинарии. *ЧЕИ*. 1902. № 6. Часть неофициальная. С. 231–233.
444. Из жизни духовной семинарии. *ЧЦОВ*. 1915. № 28. С. 2; 1916. 2–4 грудня. С. 4.
445. Из церковной летописи села Брахлово Новозыбковского уезда. *ЧЕИ*. 1881. № 29. Часть неофициальная. С. 594–599.
446. Из области достопримечательного и поучительного. *ЧЕИ*. 1899. № 16. Часть неофициальная. С. 563–566.
447. Из отчета о состоянии Черниговского духовного училища по учебной и религиозно-нравственной частям за 1870/71 учебный год. *ЧЕИ*. 1873. № 15. Часть неофициальная. С. 242–254.
448. Из хроники епархиальной жизни. *ЧЕИ*. 1888. № 7. Часть неофициальная.

- С. 198–200.
449. Испытанный способ предупреждения церковного воровства электрическим звонком. *ЧЕИ*. 1905. № 1. Часть неофициальная. С. 12–13.
450. Каменский Успенский женский монастырь и его святыни. *ЧЕИ*. 1892. № 14. Часть неофициальная. С. 610–635.
451. Каминский Г. Приходская летопись Черниговской епархии Нежинского уезда села Куриловки. *ЧЕИ*. 1876. № 22. Часть неофициальная. С. 683–690; 1877. № 9. Часть неофициальная. С. 238–245.
452. Карпинский К. Два древних Евангелия церквей г. Чернигова. *ВИЖ*. 1913. № 16. Часть неофициальная. С. 52–60.
453. Карпинский К. Древние колокола монастырских и приходских церквей Черниговской епархии. *ВИЖ*. 1913. № 17. Часть неофициальная. С. 46–56.
454. Карпинский К. Георгиевская церковь села Рудки Черниговского уезда и Рудчанский приход. *ЧЕИ*. 1905. № 13. Часть неофициальная. С. 440–443; № 15. Часть неофициальная. С. 497–501; № 17. Часть неофициальная. С. 564–569; № 20. Часть неофициальная. С. 666–673; 1906. № 3. Часть неофициальная. С. 95–100; № 11. Часть неофициальная. С. 370–374.
455. Карпинский К. Из архива Георгиевской церкви села Рудки Черниговского уезда. *ЧЕИ*. 1904. № 13. Часть неофициальная. С. 466–472; № 14. Часть неофициальная. С. 497–506.
456. Карпинский К. К биографии преосвященного Михаила Десницкого, архиепископа Черниговского. *ЧЕИ*. 1904. № 17. Часть неофициальная. С. 583–590; № 18. Часть неофициальная. С. 617–623; № 23. Часть неофициальная. С. 828–835; № 24. Часть неофициальная. С. 855–862; 1905. № 2. Часть неофициальная. С. 56–59; № 3. Часть неофициальная. С. 89–95.
457. Карпинский К. Материалы 1666–1667 гг. для жизнеописания св. Феодосия, архиепископа Черниговского. *ЧЕИ*. 1908. № 10. Часть неофициальная. С. 332–342.
458. Карпинский К. О крестовых попах в малороссийских епархиях. *ВИЖ*. 1913. № 11. Часть неофициальная. С. 58–64.

459. Карпинский К. О Руденской чудотворной иконе Божией Матери и о Мохнатинском местно чтимом списке ее. *ЧЕИ*. 1907. № 2. Часть неофициальная. С. 45–51; № 3. Часть неофициальная. С. 85–89; № 5. Часть неофициальная. С. 181–185; № 6. Часть неофициальная. С. 218–223.
460. Кибальчич И. Археологическая находка. *ЧЕИ*. 1878. № 25. Часть неофициальная. С. 301–308.
461. Кибальчич И. Новая археологическая находка в Чернигове. *ЧЕИ*. 1883. № 5. Часть неофициальная. С. 241–246.
462. Кибальчич И. Один из подарков Петра Великого, пожалованных Черниговскому полку за взятие Азова 1696 года. *ЧЕИ*. 1883. № 10. Часть неофициальная. С. 577–580.
463. Кибальчич И. Пятидесятилетний юбилей в священном сане протоиерея Симеона Дорошенко. *ЧЕИ*. 1879. № 9. Часть неофициальная. С. 83–92.
464. Кибальчич И. Черниговская старина. *ЧЕИ*. 1881. № 41. Часть неофициальная. С. 734–739.
465. Кибальчич И. Чудотворная икона Богоматери Елецкая Черниговская. *ЧЕИ*. 1878. № 11. Часть неофициальная. С. 169–178.
466. Козминский Д. Описание ризницы и библиотеки Черниговского Архиерейского дома. *ЧЕИ*. 1893. № 11. Часть неофициальная. С. 350–356; № 12. Часть неофициальная. С. 370–379; № 13. Часть неофициальная. С. 412–442; № 14. Часть неофициальная. С. 465–476; № 15. Часть неофициальная. С. 526–559.
467. Корноухов Е. Памяти Петра Михайловича Добровольского. *ЧЕИ*. 1910. № 24. Часть неофициальная. С. 871–875.
468. Краснопольский В. Чудотворный образ Святителя Николая в селе Топчиевке Козелецкого уезда Черниговской губернии. *ВИЖ*. 1913. № 6. Часть неофициальная. С. 54–60.
469. Кулжинский Г. Балыкинский чудотворный образ Божьей Матери в Черниговской губернии. *ЧЕИ*. 1896. № 11. Часть неофициальная. С. 343–348.
470. Кулжинский Г. Розыск о Святителе Михаиле, почивающем нетленно в

- городе Нежине Черниговской губернии. *ЧЕИ*. 1882. № 26. Часть неофициальная. С. 463–480.
471. Кучеровский Г. Черниговский епархиальный свечной завод (1872–1912 гг.) и назревший вопрос. *ВИЖ*. 1914. № 20. Часть неофициальная. С. 63–76.
472. Лебедев И. Торжество открытия и прославления мощей Святителя Феодосия Углицкого, архиепископа Черниговского, чудотворца. *ЧЕИ*. 1896. № 18. Часть неофициальная. С. 588–613.
473. Лилеев М. Корабль Черниговской семинарии, нагруженный духовными куплями и при публичных богословских состязаниях присутствием премногих отличнейших и высокопочтеннейших особ торжественно празднованный. *ЧЕИ*. 1888. № 3. Часть неофициальная. С. 60–72.
474. Лилеев М. Очерк миссионерских мер по обращению в православие стародубских и черниговских раскольников до времен Екатерины II-й. *ЧЕИ*. 1895. № 5. Часть неофициальная. С. 116–125; № 6. Часть неофициальная. С. 146–154; № 7. Часть неофициальная. С. 181–188; № 8. Часть неофициальная. С. 214–220; № 9. Часть неофициальная. С. 253–259; № 10. Часть неофициальная. С. 290–297; № 11. Часть неофициальная. С. 324–330; № 12. Часть неофициальная. С. 357–363; № 15. Часть неофициальная. С. 449–457.
475. Лилеев М. Предисловие к издаваемому каталогу книг преосвященного Филарета, поступивших в Черниговскую семинарскую библиотеку. *ЧЕИ*. 1875. № 6. Часть неофициальная. С. 179–183.
476. Лилеев М. Раскол в северной Малороссии в XVII–XVIII вв. *ЧЕИ*. 1897. № 23. Часть неофициальная. С. 863–871; № 24. Часть неофициальная. С. 923–931; 1898. № 1. Часть неофициальная. С. 12–17; № 2. Часть неофициальная. С. 84–88; № 3. Часть неофициальная. С. 138–147; № 5. Часть неофициальная. С. 225–234.
477. Липский В. Приходская летопись Черниговской епархии Кролевецкого уезда села Вишенек. *ЧЕИ*. 1874. № 22. Часть неофициальная. С. 549–555; № 23. Часть неофициальная. С. 604–611; 1875. № 2. Часть неофициальная.

- С. 61–67; № 4. Часть неофициальная. С. 111–117.
478. Липский Н. Страничка из летописи Вознесенской церкви г. Нежина. *ЧЕИ*. 1905. № 14. Часть неофициальная. С. 463–470.
479. Листовский И. Филарет, архиепископ Черниговский. *ЧЕИ*. 1892. № 7–8. Часть неофициальная. С. 242–257; № 11. Часть неофициальная. С. 439–455.
480. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии. *ЧЕИ*. 1896. № 5. Часть неофициальная. С. 178–183; № 6. Часть неофициальная. С. 212–216; № 7. Часть неофициальная. С. 238–245; № 8. Часть неофициальная. С. 273–281; № 11. Часть неофициальная. С. 348–354; № 13. Часть неофициальная. С. 414–422; № 14. Часть неофициальная. С. 437–446; № 15. Часть неофициальная. С. 483–488; № 16. Часть неофициальная. С. 508–514; № 17. Часть неофициальная. С. 549–556.
481. Лиховицкий А. Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский. *ЧЕИ*. 1897. № 2. Часть неофициальная. С. 75–81; № 5. Часть неофициальная. С. 191–194; № 7. Часть неофициальная. С. 270–278; № 8. Часть неофициальная. С. 296–302; № 9. Часть неофициальная. С. 341–346; № 15. Часть неофициальная. С. 543–552; № 16. Часть неофициальная. С. 577–584; № 17. Часть неофициальная. С. 607–612; № 18. Часть неофициальная. С. 642–64; № 20. Часть неофициальная. С. 716–729.
482. Магнитский В. Высокопреосвященный Филарет, архиепископ Черниговский как церковный историк. *ВИЖ*. 1916. № 21–22. Часть неофициальная. С. 50–64.
483. Максимович Л. Летопись Николаевской церкви села Ваганич Городницкого уезда. *ЧЕИ*. 1880. № 19. Часть неофициальная. С. 253–273; 1882. № 15. Часть неофициальная. С. 243–249.
484. Максимович Л. Летопись Рождество-Богородичной церкви села Дептовки Конотопского уезда. *ЧЕИ*. 1896. № 16. Часть неофициальная. С. 520–528; № 17. Часть неофициальная. С. 556–562; № 22. Часть неофициальная. С. 761–766; № 24. Часть неофициальная. С. 873–878.
485. Марков Н. Общие сведения о состоянии начальной образцовой школы при

- Черниговской духовной семинарии. *ЧЕИ*. 1888. № 6. Часть неофициальная. С. 166–173.
486. Марков Н. О Черниговском Елецком монастыре. *ЧЕИ*. 1893. № 4. Часть неофициальная. С. 151–155.
487. Местные известия. *ЧЕИ*. 1899. № 22. Часть неофициальная. С. 772–773.
488. Местные известия. *ЧЕИ*. 1900. № 18. Часть неофициальная. С. 528–529.
489. Местные известия. *ЧЕИ*. 1900. № 19. Часть неофициальная. С. 561.
490. Местные известия. *ЧЕИ*. 1904. № 17. Часть неофициальная. С. 608–609.
491. Милорадович Г. К истории Любецкого Антониевского мужского монастыря. *ЧЕИ*. 1888. № 4. Часть неофициальная. С. 104–106.
492. Милорадович Г. Описание Любецкого синодика. *ЧЕИ*. 1888. № 10. Часть неофициальная. С. 397–419.
493. Милорадович Г. Письмо Черниговского наместничества губернатора генерал-поручика Андрея Степановича Милорадовича к князю Г.А. Потемкину-Таврическому с приложением описания Спасо-Преображенского собора. *ЧЕИ*. 1883. № 1. Часть неофициальная. С. 11–14.
494. Милорадович Г. Храм Воскресения Христова в Любече и чудотворная икона Любечской Божией Матери. *ЧЕИ*. 1883. № 20. Часть неофициальная. С. 1048–1074.
495. Милорадович Г. Чудотворная Любечская икона Божией Матери в Любече. *ЧЕИ*. 1884. № 23. Часть неофициальная. С. 941–951.
496. Минкевич И. Георгий Конисский, архиепископ Белорусский. *ЧЕИ*. 1895. № 4. Часть неофициальная. С. 116–126; № 5. Часть неофициальная. С. 132–138; № 6. Часть неофициальная. С. 154–160; № 7. Часть неофициальная. С. 191–197; № 8. Часть неофициальная. С. 223–226.
497. Михайловский М. Речь в день празднования девятисотлетнего юбилея крещения Руси св. Владимиром, великим князем Киевским. *ЧЕИ*. 1888. № 17. Часть неофициальная. С. 634–656.
498. Михальченко И. Домницкая чудотворная икона Божией Матери. *ЧЕИ*. 1878. № 31. Часть неофициальная. С. 331–340.

499. Могилевский Н. Исторические условия, благоприятствовавшие появлению раскола на севере нынешней Черниговской епархии, и меры со стороны духовной и светской власти к ограждению от него православных на юге той же епархии. *ЧЕИ*. 1902. № 2. Часть неофициальная. С. 71–79.
500. Модзалевский В. Старинные договоры прихожан со священниками. *ВИЖ*. 1912. № 10. Часть неофициальная. С. 58–68; № 12. Часть неофициальная. С. 40–48; № 13. Часть неофициальная. С. 46–52.
501. Мозолевский В. Воспоминания о благочинном 3-го округа Глуховского уезда Георгий Ивановиче Мироненко. *ЧЕИ*. 1887. № 5. Часть неофициальная. С. 117–126.
502. Наречение и хиротония архимандрита Мефодия в епископа Новгородсеверского, викария Черниговской епархии. *ЧЕИ*. 1893. № 13. Часть неофициальная. С. 409–413.
503. Нежин. 15 июля. *ЧЕИ*. 1888. № 19. Часть неофициальная. С. 713–716.
504. Некролог Венедикта (Курковского). *ЧЕИ*. 1861. № 2. Часть неофициальная. С. 82–83.
505. Некролог Ф.И. Дмитриевского. *ЧЕИ*. 1907. № 3. Часть неофициальная. С. 100–102.
506. Некролог. Князь Николай Дмитриевич Долгоруков. *ЧЕИ*. 1899. № 10. Часть неофициальная. С. 364–365.
507. Некролог П.И. Кручек-Голубева. *ЧЦОВ*. 1917. 1 березня. С. 3.
508. Некролог священника Д. Лукашевича. *ЧЕИ*. 1910. № 8. Часть неофициальная. С. 321–322.
509. Некролог протоиерея Е. Пучковского. *ЧЕИ*. 1883. № 4. Часть неофициальная. С. 177–181.
510. Некролог протоиерея Ф.И. Рубановского. *ЧЕИ*. 1907. № 9–10. Часть неофициальная. С. 355–358.
511. Некролог И.Ф. Сикорского. *ЧЕИ*. 1906. № 12. Часть неофициальная. С. 403–407.
512. Некролог А.В. Троицкого. *ЧЦОВ*. 1915. № 2. С. 4.

513. Некролог протоиерея А. Тупатилова. *ГДМЧЕ*. 1918. № 3.
514. Несколько слов о деятельности приходского попечительства Воскресенской церкви села Злеева Городницкого уезда. *ЧЕИ*. 1876. № 3. Часть неофициальная. С. 83–91.
515. Николайчик Ф. Николаевская церковь в м. Новом-Ропске Новозыбковского уезда. *ЧЕИ*. 1885. № 5. Часть неофициальная. С. 201–211.
516. Никольский С. Материалы для истории Черниговской духовной семинарии. *ЧЕИ*. 1890. № 10. Часть неофициальная. С. 208–213.
517. Общее годовичное собрание членов братства св. Михаила, князя Черниговского. *ВИЖ*. 1914. № 5. Часть неофициальная. С. 89–101.
518. Общее экстренное собрание членов Братства св. Михаила, князя Черниговского. *ВИЖ*. 1914. № 20. Часть неофициальная. С. 104–107.
519. Объявления. *ЧЕИ*. 1861. № 4. Часть неофициальная. С. 233.
520. Объявления. *ЧЕИ*. 1861. № 9. Часть неофициальная. С. 448.
521. Объявления. *ЧЕИ*. 1877. № 24. Часть неофициальная. С. 44–47.
522. О действиях приходского попечительства Семиполкской Свято-Троицкой церкви. *ЧЕИ*. 1875. № 2. Часть неофициальная. С. 67–70.
523. О деятельности приходского попечительства села Ваганичи Городницкого уезда. *ЧЕИ*. 1873. № 16. Часть неофициальная. С. 271–280.
524. О постройке и освящении церкви во имя св. Благоверного князя Александра Невского в селе Селище Козелецкого уезда. *ЧЕИ*. 1882. № 5. Часть неофициальная. С. 78–82.
525. О постройке новой церкви во имя св. Благоверного князя Александра Невского в деревне Лопатнях Городницкого уезда. *ЧЕИ*. 1882. № 1. Часть неофициальная. С. 5–12.
526. Огиевский П. Блаженный Игорь Ольгович, князь Черниговский и Киевский. *ЧЕИ*. 1890. № 7. Часть неофициальная. С. 128–132.
527. Огиевский П. Сказание о смерти блаженного Константина, митрополита Киевского, в Чернигове скончавшегося. *ЧЕИ*. 1889. № 13. Часть неофициальная. С. 327–330.

528. Огиевский П. Список подлинных древних жалованных городу Нежину универсалов, грамот и других относящихся к ним актов от 1650 по 1777 год, хранящихся при Нежинской городской думе. *ЧЕИ*. 1867. 1 июля. Часть неофициальная. С. 471–476.
529. О Новодворской иконе Божьей Матери – главной святыне Каменского монастыря. *ЧЕИ*. 1892. № 1. Часть неофициальная. С. 68–78.
530. Описание вещественных и письменных памятников Черниговского епархиального древлехранилища. *ЧЕИ*. 1908. № 13. Часть неофициальная. С. 475–485; № 14. Часть неофициальная. С. 518–537; № 15. Часть неофициальная. С. 615–636.
531. Освящение вновь созданной каменной церкви во имя св. Николая в местечке Ичне Борзенского уезда. *ЧЕИ*. 1879. № 45. Часть неофициальная. С. 507–519.
532. Освящение вновь созданной каменной церкви во имя св. Николая в селе Петровке Городницкого уезда. *ЧЕИ*. 1879. № 31. Часть неофициальная. С. 336–342.
533. Освящение новоустроенного храма во имя Покрова Пресвятой Богородицы в с. Погребках Новгород-Северского уезда. *ЧЕИ*. 1892. № 24. Часть неофициальная. С. 1011–1016.
534. От Историко-филологического общества при институте князя Безбородко в г. Нежине. *ЧЕИ*. 1900. № 14. Часть неофициальная. С. 400–421.
535. От комитета Черниговской эмеритальной кассы. *ЧЕИ*. 1881. № 7. Часть неофициальная. С. 138–143.
536. От Нежинского историко-филологического общества. *ЧЕИ*. 1901. № 10. Часть неофициальная. С. 336–368.
537. От Нежинского историко-филологического общества. *ЧЕИ*. 1901. № 12. Часть неофициальная. С. 437–439.
538. От Нежинского историко-филологического общества. *ЧЕИ*. 1901. № 14. Часть неофициальная. С. 510–512.
539. От Нежинского историко-филологического общества. *ЧЕИ*. 1901. № 16.

- Часть неофициальная. С. 581–583.
540. От редакции. *ВИЖ*. 1915. № 17–18. Часть неофициальная. С. 4.
541. От редакции. *ВИЖ*. 1917. № 3–4. Часть неофициальная. С. 146.
542. От редакции. *ЧЕИ*. 1878. № 1. Часть неофициальная. С. 1–6, 44–47.
543. От Черниговского Предварительного комитета по устройству 14-го Археологического съезда. *ЧЕИ*. 1908. № 14. Часть неофициальная. С. 537–538.
544. Открытие Братства «Божий Матери всех Скорбящих Радости» в г. Нежине 2 февраля 1884 года. *ЧЕИ*. 1884. № 5. Часть неофициальная. С. 185–200.
545. Открытие Братства св. Димитрия, митрополита Ростовского. *ЧЕИ*. 1890. № 14. Часть неофициальная. С. 281–285.
546. Открытие Братства св. Михаила, князя Черниговского. *ЧЕИ*. 1888. № 18. Часть неофициальная. С. 661–664.
547. Открытие Братства св. Михаила, князя Черниговского по измененному уставу Братства. *ЧЕИ*. 1891. № 4. Часть неофициальная. С. 159–164.
548. Открытие в г. Нежине отделения Братства св. Михаила, князя Черниговского. *ЧЕИ*. 1895. № 14. Часть неофициальная. С. 431–432.
549. Открытие в г. Чернигове Отдела Императорского Православного Палестинского общества. *ЧЕИ*. 1894. № 11. Часть неофициальная. С. 449–453.
550. Открытие Черниговского епархиального Комитета православного миссионерского общества. *ЧЕИ*. 1876. № 22. Часть неофициальная. С. 660–669.
551. Отчет Братства св. Михаила, князя Черниговского. *ЧЕИ*. 1889. № 19. Часть неофициальная. С. 499–507.
552. Отчет Братства св. Михаила, князя Черниговского, за пятый братский год. *ЧЕИ*. 1894. № 6. Часть неофициальная. С. 245–256; № 7. Часть неофициальная. С. 301–313.
553. Отчет Нежинского Братства «Божий Матери всех Скорбящих Радости» за первое время его существования, от открытия его 2 февраля до братского праздника 24 октября 1884 г. *ЧЕИ*. 1885. № 2. Часть неофициальная. С. 45–49.

554. Отчет о движении сумм эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии. *ЧЕИ*. 1885. № 11. Часть неофициальная. С. 390–394.
555. Отчет о движении сумм эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии за 1892 г. *ЧЕИ*. 1893. № 18. Часть неофициальная. С. 1–17.
556. Отчет эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии за 1887 г. *ЧЕИ*. 1888. № 6. Часть неофициальная. С. 289–316.
557. Пальмов Н. Первый выпуск воспитанниц в Черниговском епархиальном женском училище. *ЧЕИ*. 1871. № 15. Часть неофициальная. С. 446–451.
558. Памятники времен Святителя Феодосия Углицкого в Черниговском Елецком Успенском монастыре. *ЧЕИ*. 1898. № 23. Часть неофициальная. С. 934–940.
559. 1 января 1874 года. *ЧЕИ*. 1874. № 1. Часть неофициальная. С. 1–10.
560. Пестряков В. Высокопреосвященный Филарет (Гумилевский), архиепископ Черниговский. *ЧЕИ*. 1901. № 14. Часть неофициальная. С. 485–496; № 15. Часть неофициальная. С. 515–525; № 16. Часть неофициальная. С. 566–574.
561. Пестряков В. К вопросу о деятельности епархиальных свечных заводов. *ЧЕИ*. 1902. № 20. Часть неофициальная. С. 670–677; № 21. Часть неофициальная. С. 702–707.
562. Петров Н. Черниговское церковное зодчество XI–XII в. *ВИЖ*. 1915. № 9. Часть неофициальная. С. 49–64.
563. Платонов И. Общий очерк судеб Черниговской епархии в ее прошлой церковно-исторической жизни. *ЧЕИ*. 1892. № 13. Часть неофициальная. С. 567–581; № 14. Часть неофициальная. С. 587–610; № 15. Часть неофициальная. С. 641–653.
564. Платонов И. Черниговские кафедральные соборы и их достопримечательности. *ЧЕИ*. 1892. № 15. Часть неофициальная. С. 653–666; № 16. Часть неофициальная. С. 670–678; № 17. Часть неофициальная. С. 700–706; № 18. Часть неофициальная. С. 727–729; № 21. Часть неофициальная. С. 822–825.
565. По епархии. Пребывание преосвященного епископа Василия в Батурине и

- Конотопе. *ВИЖ*. 1913. № 12. Часть неофициальная. С. 103–106.
566. Погребение Ильи Ивановича Лизогуба. *ЧЕИ*. 1867. 1 июля. Часть неофициальная. С. 505–507.
567. Покровский Л. Краткий очерк жизни св. равноапостольного великого князя Владимира. *ЧЕИ*. 1888. № 19. Часть неофициальная. С. 107–113; № 20. Часть неофициальная. С. 747–754.
568. Пономарев С. Земляки. *ЧЕИ*. 1898. № 14. Часть неофициальная. С. 571–576.
569. Пономарев С. Летопись церкви во имя Успения Пресвятой Богородицы в г. Конотопе. *ЧЕИ*. 1902. № 2. Часть неофициальная. С. 79–84; № 7. Часть неофициальная. С. 264–268; № 12. Часть неофициальная. С. 401–406; № 14. Часть неофициальная. С. 472–479; № 17. Часть неофициальная. С. 547–553; № 18. Часть неофициальная. С. 613–617; № 20. Часть неофициальная. С. 680–689.
570. Посещение г. Чернигова графом Михайлом Тариэловичем Лорис-Меликовым. *ЧЕИ*. 1879. № 25. Часть неофициальная. С. 284–288.
571. Посещение г. Чернигова киевским генерал-губернатором, генерал-адъютантом А.Р. Дрентельном. *ЧЕИ*. 1882. № 23. Часть неофициальная. С. 418–419.
572. Посещение г. Чернигова о. Иоанном Ильичом Сергиевым (Кронштадтским). *ЧЕИ*. 1897. № 19. Часть неофициальная. С. 689–701.
573. Посещение Черниговской духовной семинарии его сиятельством обер-прокурором Св. Синода графом Димитрием Андреевичем Толстым 19 сентября сего 1873 года. *ЧЕИ*. 1873. № 20. Часть неофициальная. С. 361–368.
574. Посещение харьковским генерал-губернатором г. Чернигова, в сентябре 1880 года. *ЧЕИ*. 1880. № 39. Часть неофициальная. С. 509–516.
575. Посещение Черниговского кафедрального собора его высокопревосходительством, господином министром внутренних дел, статс-секретарем Иваном Николаевичем Дурново 25 и 27 сентября

- 1890 года. *ЧЕИ*. 1890. № 20. Часть неофициальная. С. 464–470.
576. Последние дни пребывания преосвященного Серапиона в городе Чернигове. *ЧЕИ*. 1882. № 19. Часть неофициальная. С. 375–389.
577. Постановления о церковном причте. *ЧЕИ*. 1861. № 4. Часть неофициальная. С. 202–227.
578. Построение и освящение каменного двухпрестольного храма во имя Пресвятой Живоначальной Троицы и Введения во храм Пресвятой Богородицы в м. Веркиевке Нежинского уезда. *ЧЕИ*. 1880. № 39. Часть неофициальная. С. 517–534.
579. Похороны консула в г. Митровице Григория Степановича Щербины. *ЧЕИ*. 1903. № 8–9. Часть неофициальная. С. 275–284.
580. Празднование в г. Чернигове дня священного коронования их императорских величеств. *ЧЕИ*. 1896. № 11. Часть неофициальная. С. 338–343.
581. Празднование в Чернигове 300-летия царствования Дома Романовых. *ВИЖ*. 1913. № 5. Часть неофициальная. С. 84–97.
582. Празднование 50-ти летнего служения в сане священства о. Артемона Коломийцева. *ЧЕИ*. 1874. № 24. Часть неофициальная. С. 651–660.
583. Пребывание в Чернигове его превосходительства, товарища обер-прокурора Св. Синода Владимира Карловича Саблера. *ЧЕИ*. 1895. № 15. Часть неофициальная. С. 458–466.
584. Пребывание его преосвященства, преосвященнейшего епископа Михаила в г. Новгороде-Северском и освящение им Новгород-Северского храма Воскресения Христова. *ЧЕИ*. 1899. № 19. Часть неофициальная. С. 642–651.
585. Преосвященнейший Нестор, епископ Новгород-Северский (некролог). *ЧЕИ*. 1910. № 17. Часть неофициальная. С. 581–584.
586. Приглашение к пожертвованию на Свято-Троицкий Ильинский монастырь. *ЧЕИ*. 1872. № 17. Часть официальная. С. 475–477.
587. Приезд сенатора в Чернигов. *ЧЕИ*. 1881. № 17. Часть неофициальная. С. 351–352.
588. Программа для собирания сведений о древностях. *ЧЕИ*. 1898. № 11. Часть

- неофициальная. С. 469–479.
589. Протоиерей Феодор Иоакимович Васютинский (некролог). *ВИЖ*. 1913. № 10. Часть неофициальная. С. 113–118.
590. Пятидесятилетний юбилей в священном сане Новгород-Северского протоиерея Павла Иоановича Левицкого 15 января 1881 года. *ЧЕИ*. 1881. № 9. Часть неофициальная. С. 157–162.
591. Радугин А. Высокопреосвященный Лаврентий, архиепископ Черниговский и Нежинский. *ЧЕИ*. 1901. № 19. Часть неофициальная. С. 661–671; № 20. Часть неофициальная. С. 698–708; № 21. Часть неофициальная. С. 735–744; № 22. Часть неофициальная. С. 770–779; № 23. Часть неофициальная. С. 808–816.
592. Рклицкий В. Новый храм в г. Глухове – одна из достопримечательностей Черниговской епархии. *ЧЕИ*. 1896. № 1. Часть неофициальная. С. 13–18.
593. Рклицкий В. Село Свирж – место временного пребывания Святителя Феодосия Углицкого. *ЧЕИ*. 1899. № 3. Часть неофициальная. С. 114–118.
594. Самоквасов К. Благотворители бедных духовного звания Черниговской епархии. *ЧЕИ*. 1868. № 6. Часть неофициальная. С. 212–219.
595. Самоквасов К. Село Ротовка. *ЧЕИ*. 1871. № 5. Часть неофициальная. С. 127–138, № 6. Часть неофициальная. С. 154–162.
596. Святитель Иоанн Максимович митрополит, Тобольский и вся Сибири. *ЧЦОВ*. 1915. № 42–43. С. 2–3.
597. Святой князь Михаил Черниговский. *ЧЕИ*. 1864. 1 августа. Часть неофициальная. С. 433–445.
598. Святые страстотерпцы и чудотворцы Черниговские благоверный князь Михаил и боярин его Феодор. *ЧЕИ*. 1891. № 18. Часть неофициальная. С. 538–543; № 20. Часть неофициальная. С. 597–607; № 22. Часть неофициальная. С. 682–690.
599. Село Камень. *ВИЖ*. 1916. № 1–2. Часть неофициальная. С. 74–86.
600. Сказание о местночтимой иконе Богоматери Мохнатинской. *ЧЕИ*. 1893. № 2. Часть неофициальная. С. 52–56; № 5. Часть неофициальная. С. 176–180.

601. Сказание о чудотворной Черниговско-Ильинской-Троицкой иконе Божьей Матери. *ЧЕИ*. 1896. № 7. Часть неофициальная. С. 236–238.
602. Скворцов Д. Историко-статистическое обозрение современного старообрядческого раскола в Черниговской епархии. *ЧЕИ*. 1901. № 7. Часть неофициальная. С. 249–260; № 8. Часть неофициальная. С. 273–284; № 9. Часть неофициальная. С. 304–315; № 10. Часть неофициальная. С. 352–365.
603. Славин Н. Иоанн Максимович, митрополит Тобольский, бывший архиепископ Черниговский. *ЧЕИ*. 1892. № 12. Часть неофициальная. С. 511–516; № 14. Часть неофициальная. С. 635–639; № 17. Часть неофициальная. С. 716–719.
604. Соболев П. Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский. *ЧЕИ*. 1893. № 16. Часть неофициальная. С. 563–580.
605. Соломаха П. Село Оболонье Кролевецкого уезда. *ЧЕИ*. 1901. № 10. Часть неофициальная. С. 338–346; № 11. Часть неофициальная. С. 398–402.
606. Сооружение и освящение церкви в деревне Шнаковке. *ЧЕИ*. 1875. № 4. Часть неофициальная. С. 102–111.
607. Список лиц, представивших взносы в эмеритальную кассу духовенства Черниговской епархии. *ЧЕИ*. 1881. № 9. Часть неофициальная. С. 173–178.
608. Список членов Братства святителя Димитрия Ростовского. *ЧЕИ*. 1890. № 14. Часть неофициальная. С. 285–288.
609. Статистические сведения о Черниговской епархии за 1872 год. *ЧЕИ*. 1874. № 6. Часть неофициальная. С. 141–144.
610. Стефановский Т. Материалы для биографии царского духовника протоиерея Феодора Дубянского. *ЧЕИ*. 1881. № 27. Часть неофициальная. С. 565–584.
611. Стефановский Т. Некролог протоиерея Василия Петровича Кизимовского. *ЧЕИ*. 1884. № 17. Часть неофициальная. С. 767–771.
612. Стефановский Т. Некролог священника И. Кибальчича. *ЧЕИ*. 1884. № 2. Часть неофициальная. С. 56–62.
613. Стефановский Т. О древнем храме города Чернигова во имя св. пророка Ильи и находящихся при нем пещерах. *ЧЕИ*. 1893. № 1. Часть

- неофициальная. С. 8–21.
614. Стефановский Т. О сооружении приходского храма в селе Плоском Нежинского уезда Черниговской епархии и освящение оною. *ЧЕИ*. 1881. № 25. Часть неофициальная. С. 531–542.
615. Стефановский Т. О Черниговском Троицком монастыре – нынешнем Архиерейском доме. *ЧЕИ*. 1893. № 3. Часть неофициальная. С. 85–95.
616. Стефановский Т. Приход и церковь деревни Колесников Нежинского уезда. *ЧЕИ*. 1891. № 15. Часть неофициальная. С. 470–479; № 16. Часть неофициальная. С. 493–496; № 18. Часть неофициальная. С. 552–555.
617. Стефановский Т. Приходская летопись Нежинского уезда села Плоского. *ЧЕИ*. 1870. № 3. Часть неофициальная. С. 31–47; № 4. Часть неофициальная. С. 57–75.
618. Стефановский Т. Продолжение постройки новых и капитальный ремонт старых зданий Черниговской духовной семинарии в 1903 г. *ЧЕИ*. 1904. № 9. Часть неофициальная. С. 298–304.
619. Стефановский Т. Раскопки на погосте Черниговского кафедрального собора в 1883 году. *ЧЕИ*. 1883. № 22. Часть неофициальная. С. 1160–1165.
620. Стефановский Т. Реставрация древней Ильинской церкви города Чернигова. *ЧЕИ*. 1890. № 21. Часть неофициальная. С. 515–523.
621. Стефановский Т. Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ Черниговский. *ЧЕИ*. 1896. № 6. Часть неофициальная. С. 187–192; № 7. Часть неофициальная. С. 224–230; № 8. Часть неофициальная. С. 265–269.
622. Страдомский А. Материалы, для жизнеописания преосвященного Виктора Садковского, архиепископа Черниговского и Малороссийского. *ЧЕИ*. 1867. 15 августа. Часть неофициальная. С. 529–539; 1870. № 13. Часть неофициальная. С. 225–232; № 15. Часть неофициальная. С. 263–274; № 20. Часть неофициальная. С. 397–402; № 21. Часть неофициальная. С. 417–426; 1871. № 1. Часть неофициальная. С. 1–11; № 21. Часть неофициальная. С. 591–595; № 22. Часть неофициальная. С. 597–606.
623. Страдомский А. Никодим Сребницкий, епископ Черниговский и Новгород-

- Северский. *ЧЕИ*. 1876. № 20. Часть неофициальная. С. 556–569; № 21. Часть неофициальная. С. 606–614; № 22. Часть неофициальная. С. 669–682; № 23. Часть неофициальная. С. 720–727; 1877. № 1. Часть неофициальная. С. 11–24.
624. Страдомский А. Окружная грамота епископа Черниговского Иродиона Жураковского о сборе с церковью Черниговской епархии денег на содержание учеников семинарии. *ЧЕИ*. 1866. 1 декабря. Часть неофициальная. С. 786–788.
625. Страдомский А. О Черниговском Троицко-Ильинском монастыре. *ЧЕИ*. 1874. № 21. Часть неофициальная. С. 530–534.
626. Страдомский А. Письма Лазаря Барановича. *ЧЕИ*. 1862. 15 сентября. Часть неофициальная. С. 575–581; 1 октября. Часть неофициальная. С. 599–607; 1863. 1 января. Часть неофициальная. С. 14–20.
627. Страдомский А. Письма Преосвященного Лазаря, Архиепископа Черниговского и Новгород-Северского. *ЧЕИ*. 1861. № 1. Часть неофициальная. С. 1–17; № 2. Часть неофициальная. С. 110–116; № 3. Часть неофициальная. С. 152–156; № 4. Часть неофициальная. С. 228–232; № 11. Часть неофициальная. С. 534–544; № 12. Часть неофициальная. С. 589–597.
628. Страдомский А. Преосвященного Лазаря письма. *ЧЕИ*. 1862. 1 апреля. Часть неофициальная. С. 203–216.
629. Страдомский А. Село Каменка. *ЧЕИ*. 1874. № 14. Часть неофициальная. С. 346–357; № 15. Часть неофициальная. С. 374–386.
630. Страница из летописи Успенской церкви села Печеники, Стародубского уезда за 1888 год. *ЧЕИ*. 1889. № 24. Часть неофициальная. С. 635–639.
631. Страховский Д. К вопросу о первоначальном местоположении «села» или «городка» Ольжичи, основанного св. Ольгою. *ЧЕИ*. 1892. № 16. Часть неофициальная. С. 679–694.
632. Строев В. Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский, и его проповеди. *ЧЕИ*. 1876. № 3. Часть неофициальная. С. 70–82; № 4. Часть неофициальная. С. 102–114; № 5. Часть неофициальная. С. 129–140; № 6. Часть неофициальная. С. 164–174; № 7. Часть неофициальная. С. 199–207.

633. Терлецкий В. Открытие и освящение памятника императору Александру Николаевичу в м. Любече. *ЧЕИ*. 1898. № 16. Часть неофициальная. С. 644–647.
634. Торжество освящения и открытия памятников императорам Александру II и Александру III в Чернигове. *ЧЕИ*. 1897. № 18. Часть неофициальная. С. 636–642.
635. Торжество освящения храма в селе Тимоновичах. *ЧЕИ*. 1896. № 8. Часть неофициальная. С. 282–284.
636. Тупатилов А. О чудотворной иконе Божией Матери Черниговско-Ильинской Троицкой в связи с чудотворной копией ее, что в пещерной церкви Гефсиманского скита при Троице-Сергиевой лавре. *ЧЕИ*. 1892. № 22. Часть неофициальная. С. 882–888; № 23. Часть неофициальная. С. 942–946.
637. Устройство и освящение храма в Черниговской губернской гимназии. *ЧЕИ*. 1881. № 5. Часть неофициальная. С. 80–89.
638. Филарет (Гумилевский). Глуховский Петропавловский монастырь. *ЧЕИ*. 1862. 1 марта. Часть неофициальная. С. 171–178.
639. Филарет (Гумилевский). Глуховский уезд. *ЧЕИ*. 1864. 15 октября. Часть неофициальная. С. 609–624.
640. Филарет (Гумилевский). Городницкий уезд. *ЧЕИ*. 1872. № 22. Часть неофициальная. С. 461–495.
641. Филарет (Гумилевский). Городницкий уезд. *ЧЕИ*. 1872. № 23. Часть неофициальная. С. 522–533.
642. Филарет (Гумилевский). Домницкий Богородичный монастырь. *ЧЕИ*. 1862. 1 января. Часть неофициальная. С. 36–40; 1 февраля. Часть неофициальная. С. 111–122.
643. Филарет (Гумилевский). Закрытые монастыри в Черниговской епархии. *ЧЕИ*. 1864. 1 июня. Часть неофициальная. С. 338–352; 1 июля. Часть неофициальная. С. 401–408; 15 июля. Часть неофициальная. С. 445–448; 1865. 15 февраля. Часть неофициальная. С. 97–113.

644. Филарет (Гумилевский). Каменский монастырь. *ЧЕИ*. 1863. 15 марта. Часть неофициальная. С. 185–197.
645. Филарет (Гумилевский). Козелец. *ЧЕИ*. 1872. № 5. Часть неофициальная. С. 67–82.
646. Филарет (Гумилевский). Козелецкий монастырь. *ЧЕИ*. 1862. 15 августа. Часть неофициальная. С. 519–534; 1 сентября. Часть неофициальная. С. 556–561; 15 сентября. Часть неофициальная. С. 594–598.
647. Филарет (Гумилевский). Конотоп. *ЧЕИ*. 1872. № 23. Часть неофициальная. С. 539–572.
648. Филарет (Гумилевский). Конотопский уезд. *ЧЕИ*. 1869. № 5. Часть неофициальная. С. 155–167.
649. Филарет (Гумилевский). Мглинский уезд. *ЧЕИ*. 1865. 1 августа. С. 469–476; 1 сентября. С. 541–545.
650. Филарет (Гумилевский). Максаковский Спасский монастырь. *ЧЕИ*. 1864. 15 сентября. Часть неофициальная. С. 537–552.
651. Филарет (Гумилевский). Мглинский уезд. *ЧЕИ*. 1865. 15 июля. Часть неофициальная. С. 426–444.
652. Филарет (Гумилевский). Нежин. *ЧЕИ*. 1862. 1 октября. Часть неофициальная. С. 625–645.
653. Филарет (Гумилевский). Нежинский мужской монастырь. *ЧЕИ*. 1861. № 6. Часть неофициальная. С. 317–332; № 7. Часть неофициальная. С. 342–362; № 9. Часть неофициальная. С. 429–447; № 10. Часть неофициальная. С. 488–495; № 11. Часть неофициальная. С. 523–533.
654. Филарет (Гумилевский). Новгород-Северский. *ЧЕИ*. 1872. № 11. Часть неофициальная. С. 237–264.
655. Филарет (Гумилевский). Новозыбков. *ЧЕИ*. 1865. 1 января. Часть неофициальная. С. 7–32.
656. Филарет (Гумилевский). Описание Новгород-Северского Спасо-Преображенского первоклассного мужского монастыря. *ЧЕИ*. 1861. № 1. Часть неофициальная. С. 32–56; № 2. Часть неофициальная. С. 84–109; № 3.

- Часть неофициальная. С. 157–174; № 5. Часть неофициальная. С. 239–279.
657. Филарет (Гумилевский). Остер и Остерский уезд. *ЧЕИ*. 1863. 1 января. Часть неофициальная. С. 38–48.
658. Филарет (Гумилевский). Рыхловский монастырь. *ЧЕИ*. 1862. 1 апреля. Часть неофициальная. С. 234–250; 1 июля. Часть неофициальная. С. 463–478; 1 августа. Часть неофициальная. С. 496–505.
659. Филарет (Гумилевский). Стародуб. *ЧЕИ*. 1865. 15 октября. Часть неофициальная. С. 613–630; 1 ноября. Часть неофициальная. С. 657–667.
660. Филарет (Гумилевский). Суражский уезд. *ЧЕИ*. 1872. № 10. Часть неофициальная. С. 214–235.
661. Филарет (Гумилевский). Чернигов. *ЧЕИ*. 1863. 1 мая. Часть неофициальная. С. 273–304; 15 мая. Часть неофициальная. С. 305–351.
662. Филарет (Гумилевский). Черниговский уезд. *ЧЕИ*. 1863. 15 октября. Часть неофициальная. С. 657–672.
663. Филарет (Гумилевский). Черниговское епархиальное управление. *ЧЕИ*. 1865. 15 января. Часть неофициальная. С. 45–51.
664. Филоновский А. Описание ризницы и библиотеки Черниговского Елецкого Успенского монастыря. *ЧЕИ*. 1893. № 16. Часть неофициальная. С. 580–615.
665. Ханенко А. Некролог архитектора Д. Ефимова. *ЧЕИ*. 1864. 1 ноября. Часть неофициальная. С. 642–654.
666. Ханенко А. Святитель Феодосий Углицкий. *ЧЕИ*. 1868. № 11. Часть неофициальная. С. 516–534; № 12. Часть неофициальная. С. 551–577.
667. Ханенко А. Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ Черниговский и Новгород-Северский. *ЧЕИ*. 1871. № 11. Часть неофициальная. С. 229–247; № 12. Часть неофициальная. С. 251–270; № 13. Часть неофициальная. С. 385–401; 1878. № 13. Часть неофициальная. С. 185–208.
668. Хойнацкий А. Институтская Свято-Александровская церковь в городе Нежине. *ЧЕИ*. 1877. № 10. Часть неофициальная. С. 256–267; № 11. Часть неофициальная. С. 277–290; № 12. Часть неофициальная. С. 319–328; № 13. Часть неофициальная. С. 353–360; № 14. Часть неофициальная. С. 382–389;

- № 16. Часть неофициальная. С. 452–462; № 18. Часть неофициальная. С. 503–511.
669. Хойнацкий А. Нежинский Введенский девичий монастырь. *ЧЕИ*. 1872. № 22. Часть неофициальная. С. 507–538.
670. Хойнацкий А. Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря, именуемого «Назарет Богородичен» и его положение в настоящее время. *ЧЕИ*. 1882. № 31. Часть неофициальная. С. 650–654; № 33. Часть неофициальная. С. 730–741; 1883. № 2. Часть неофициальная. С. 67–82; № 3. Часть неофициальная. С. 109–113; № 10. Часть неофициальная. С. 551–561; № 14. Часть неофициальная. С. 788–797; № 16. Часть неофициальная. С. 868–879; № 17. Часть неофициальная. С. 931–939; № 18. Часть неофициальная. С. 978–985.
671. Хроника местной жизни. *ВИЖ*. 1912. № 10. Часть неофициальная. С. 113–117.
672. Хроника местной жизни. Благодарность Хвальинского полка. *ВИЖ*. 1914. № 20. Часть неофициальная. С. 100–102.
673. Хроника местной жизни. Посещение Чернигова министрами. *ВИЖ*. 1913. № 18. Часть неофициальная. С. 107–111.
674. Хроника местной жизни. Торжество закладки вокзала в г. Чернигове. *ВИЖ*. 1916. № 7–8. Часть неофициальная. С. 116–130.
675. Церковное дело в селе Плоском Нежинского уезда. *ЧЕИ*. 1865. 1 февраля. Часть неофициальная. С. 90–96.
676. Церковный обряд на Украине. *ГДМЧЕ*. 1918. № 14. С. 4–7.
677. Чередников И. К истории поселенцев Стародубья. *ЧЕИ*. 1908. № 3. Часть неофициальная. С. 103–107.
678. Чернигов. *ЧЕИ*. 1863. 1 мая. Часть неофициальная. С. 273–304.
679. Чернигов, 1–15 марта. *ЧЕИ*. 1881. № 11. Часть неофициальная. С. 193–241.
680. Шангин И. Сказание о чудотворной иконе Божией Матери Черниговско-Ильинской. *ЧЕИ*. 1874. № 23. Часть неофициальная. С. 592–604; № 24. Часть неофициальная. С. 643–651; 1875. № 1. Часть неофициальная. С. 7–17; № 2. Часть неофициальная. С. 51–61; № 3. Часть неофициальная. С. 77–

- 84; № 4. Часть неофициальная. С. 95–101; № 5. Часть неофициальная. С. 141–146.
681. Экстренное собрание Совета и членов Братства св. Михаила, князя Черниговского. *ВИЖ*. 1914. № 12. Часть неофициальная. С. 98–104.
682. Юбилейные празднества г. Чернигова. *ЧЕИ*. 1908. № 16. Часть неофициальная. С. 653–661.
683. Яновский Ф. Из села Вишенек Остерского уезда. *ЧЕИ*. 1879. № 45. Часть неофициальная. С. 519–520.

Література

684. Акопов А.И. Отечественные специальные журналы 1765–1917. Ростов : Издательство Ростовского университета, 1986. 125 с.
685. Алпатов М.А. Петровские «Ведомости» как источник по истории Западной Европы. *Археографический ежегодник за 1967 год*. М. : Наука, 1967. С. 119–131.
686. Андреев Г., Троицкий А. Христианские периодические издания на русском языке. Библиографический обзор. *Христианство : Энциклопедический словарь*. М. : Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1995. Т. 3. С. 528–557.
687. Беляева Л., Зиновьева М., Никифоров М. Библиография периодических изданий в России. 1901–1916 гг. Т. 1–4. Л : Публичная библиотека им. М. Салтыкова-Щедрина, 1958–1961.
688. Бойко А. Православна преса України 1900–1917 рр. класифікація та систематизація : збірник праць Науково-дослідницького центру періодики. Львів, 2000. Вип. 8. С. 52–70.
689. Бойко А. Преса православної церкви в Україні 1900–1917 рр. Культура. Суспільство. Мораль : монографія. Дніпропетровськ : Видавництво Дніпропетровського університету, 2002. 308 с.
690. Бондаренко Г. Проблеми освіти та виховання на сторінках православних періодичних видань Харківської єпархії 1862–1917 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2015. 20 с.

691. Ветелов А. Профессор-протоиерей Сергей Васильевич Савинский (некролог). *Журнал Московской Патриархии*. 1954. № 10. С. 5–9.
692. Гейда О.С. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XVII – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2004. 25 с.
693. Гейда О. «Черниговские епархиальные известия» : історія створення та діяльність (1861–1911 рр.). *Сіверянський літопис*. 2007. № 2. С. 49–59.
694. Градовский А.Д. О свободе русской печати. СПб. : Типография П.П. Гершунина. 1905. 179 с.
695. Губа П.І. Українське відродження: Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917–1920 рр. Черкаси: Черкаський державний технологічний університет, 2002. 263 с.
696. Дениско Л.М. Духовні журнали в Україні XIX – початку XX ст. як відбиття розвитку та поширення православ'я. *Бібліотечний вісник*. 1998. № 4. С. 51–53.
697. Дениско Л.М. Релігійні православні періодичні видання XIX – початку XX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : каталог. Київ : Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, 2001. 200 с.
698. Денисенко В.А. «Киевские епархиальные ведомости» : основні етапи розвитку, тематика. *Пам'ять століть*. 1999. № 4. С. 78–92.
699. Денисенко В.А. Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2004. 22 с.
700. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. СПб. : Типография Ф. Персона, 1865. 715 с.
701. Дятлов В.А., Кеда М.К. Образы западноевропейских стран в церковной публицистике накануне и во время Первой мировой войны. Региональный аспект. *Питання німецької історії* : зб. наук. пр. / відп. ред. С.Й. Бобилева. Дніпропетровськ : Видавництво Ліра, 2015. С. 154–166.
702. Животко А. Історія української преси. Мюнхен: Український технічно-

- господарський інститут, 1989–1990. 334 с.
703. Заметки. Новые духовные периодические издания. *Православное обозрение*. 1861. Т. IV. С. 344.
704. Замечание о ходе «Епархиальных ведомостей». *Руководство для сельских пастырей*. 1860. № 29. С. 306.
705. Історичне джерелознавство : підручник / авт.: Я.С. Калакура та ін. Київ : Либідь, 2002. 486 с.
706. Карпинский К. Указатель статей по археологии, истории и этнографии, помещенных в «Черниговских епархиальных известиях» за 1861–1905 годы. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. Чернигов : Типография Губернского правления, 1905. Вип. 6. С. 159–209.
707. Карпинский К. Указатель статей, помещенных в «Прибавлениях Черниговским епархиальным известиям» за 1861–1905 годы. Чернигов : Типография Губернского правления, 1907. 247 с.
708. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории. Київ : Типография С.В. Кульженко, 1911. 207 с.
709. Кеда М. Западноевропейское Средневековье на страницах журнала «Вера и жизнь». *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Історичні науки. 2014. Вип. 123 (10). Чернігів : ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка, С. 152–156.
710. Клитин А. Обозрение «Епархиальных ведомостей». *Киевские епархиальные ведомости*. 1898. № 21. С. 942–950, С. 1031–1044.
711. Колесник О.В. «Полтавские епархиальные ведомости» як історичне джерело вивчення діяльності Російської Православної Церкви (1863–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2010. 22 с.
712. Котович А.Н. Духовная цензура в России: 1799–1855. СПб. : Типография «Родник», 1909. 604 с.
713. Лапшина Г.С. Русская пореформенная печать 70–80-х годов XIX века. М. : Издательство Московского университета, 1985. 130 с.
714. Левина Н.Г. Цензурная реформа 1865 года и русская периодическая печать.

- Буржуазные реформы в России второй половины XIX века* : межвуз. сб. науч. тр. Воронеж, 1988. С. 105–111.
715. Левчук М.А. Висвітлення морально-етичної проблематики на шпальтах преси православної церкви Волині (1867–2006 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2008. 17 с.
716. Лисовский М. Библиография русской периодической печати 1703–1900 гг. Петроград: Типография акционерного общества типографского дела. 1915. 1067 с.
717. Листовский И. Филарет, архиепископ Черниговский. М. : Универсальная типография, 1887. 258 с.
718. Литвин К. Етнографічні студії представників духовенства Чернігівської єпархії за матеріалами журналу «Вера и жизнь». *Ніжинська старовина* : збірник регіональної історії та пам'яткознавства / гол. ред. С.І. Посохов та ін. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. Вип. 14 (17). С. 53–59.
719. Литвин К.А. Народознавча діяльність єпархіального духовенства Чернігівської губернії (середина XIX–початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05. Київ, 2015. 22 с.
720. Малиневская В. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX – начале XX вв. : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Киев, 1990. 18 с.
721. Мірошніченко С.В. Становлення та розвиток періодичного друку на Слобожанщині та його вплив на освітньо-культурні процеси у регіоні в XIX – на початку XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2011. 23 с.
722. Морозова А. Невідомий факт з історії діяльності «Черниговских епархиальных известий». *Сіверянський літопис*. 2016. № 6. С. 135–137.
723. Неслолько слов к нашим читателям. *Харьковские епархиальные ведомости*. 1883. № 26. С. 407.
724. Нетужилов К. Становление епархиальной периодической печати в

- дореволюционной России. *Вестник Российского христианского гуманитарного института*. 2004. Вып. 5. С. 1–6.
725. Нетужилов К.Е. Формирование системы церковной периодической печати в России XIX – начала XX веков: историко-типологический анализ : автореф. дис. ... док. филол. наук : 10.01.10. СПб., 2010. 49 с.
726. Обзор деятельности ведомства православного исповедания за время царствования императора Александра III. СПб. : Синодальная типография, 1901. 727 с.
727. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1903. Чернигов, 1906. С. 8.
728. Папков А.А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855–1870). СПб. : Типография А.П. Лопухина, 1902. 184 с.
729. Періодичні видання Чернігівської єпархії: «Прибавление к Черниговским епархиальным известиям» (1906–1911), «Вера и жизнь» (1912–1917) : бібліографічний покажчик / упорядник: О. Тарасенко. Чернігів, 2003. 160 с.
730. Полієнко Г. Благодійництво та добродійність Православної церкви у Чернігівській єпархії (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернігів, 2011. 20 с.
731. Раздорский А.И. Справочные издания епархий Русской Православной Церкви 1861–1915. Сводный каталог и указатель содержания. СПб. : Д. Буланин, 2002. 135 с.
732. Рудий Г.Я. Газетна періодика – джерело вивчення проблем української культури. 1917–1920 рр. Київ : Інститут історії України НАН України, 2000. 442 с.
733. Русские официальные и ведомственные издания XIX – начала XX века: каталог / сост.: Е.К. Авраменко. СПб. : Блиц, 1995. Т. 1. 273 с.
734. Сергієнко В. Церковно-краєзнавча діяльність православних братств Лівобережної України. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. Київ : Київський університет. 2011. Вып. 108. С. 35–38.
735. Современное обозрение. *Христианское чтение*. 1868. С. 454.

736. Тарасенко О. Архієпископ Філарет (Гумілевський) та його внесок у розвиток церковно-історичних студій в Україні в середині XIX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2002. 19 с.
737. Тарасенко О. «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь» як джерело з історії Чернігівської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. *Церква–наука–суспільство: питання взаємодії* : матеріали Одинадцятої міжнародної наукової конференції. Київ, 2013. С. 196–198.
738. Чернавский Н.М. «Оренбургские епархиальные ведомости». Оренбург, 1904. 37 с.
739. Черноморский М.Н. Периодическая печать. Учебное пособие по источниковедению истории СССР. М. : Московский государственный историко-архивный институт, 1956. 52 с.
740. Чижов Р.В. Роль периодической печати в консолидации регионального культурного сообщества (на примере «Ярославских епархиальных ведомостей» (1860–1917 гг.) : автореф. дис. ... канд. культ. наук : 24.00.01. М., 2006. 21 с.
741. Чиркова О.А. Православна Церква в Україні в кінці XVIII–XIX століттях (на матеріалах «Киевских епархиальных ведомостей», «Полтавских епархиальных ведомостей», «Черниговских епархиальных известий») : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1998. 199 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Програма видання «Черниговских епархиальных известий» 1860 р.

[542, с. 44–47]

«Часть Официальная.

1. Высочайшие манифесты и повеления по Духовному Ведомству, указы и распоряжения Святейшаго Синода – общие, узаконительные и относящиеся собственно к Черниговской епархии; распоряжения Епархиального Начальства, касающиеся всей епархии, или значительной части оной.

2. Известия о новых духовных учреждениях, о перемене высших правительственных лиц Духовнаго Ведомства, о Высочайших наградах и изъявления благословения благодарности от лица Святейшаго Синода и Епархиального Начальства за особенныя заслуги.

3. Назначение и увольнение должностных лиц по местной консистории, семинарии, училищам, попечительству и священнослужительским местам епархиального ведомства. Распоряжения начальства об открытии новых приходов, или упразднении существующих, по особенным местным уважениям, об увеличении или сокращении приходов и изменении в штатах оных.

4. Вызовы просителей и лиц духовнаго звания к явке в консисторию, в попечительство о бедных духовнаго звания, в семинарское правление и проч., на основании существующих на сей предмет узаконений.

5. Объявления о праздных священно-и-церковнослужительских местах при церквах, о постройках и подрядах по епархиальному ведомству, о пожертвованиях в пользу монастырей, церквей и проч.

6. Сведение о постройке и освящении церквей, об улучшении благосостояния духовенства, об особенных замечательных происшествиях в епархии, о крещении иноверцев, присоединении к православию, успехах православия в местах, населенных раскольниками.

7. Сведения об открытии сельских школ, о содействии духовенства народному образованию, об успехах распространения грамотности в народе.

8. Извлечения из годовых отчетов по разным местам епархиального управления, как-то: по консистории, семинарии, попечительству о бедных духовного звания, духовным училищам, богадельням, сельским школам и проч.

Прибавление к Епархиальным Известиям.

1. Краткия выписки из творений святых отцов и писателей духовных, имеющие отношения к духовным нуждам паствы и к руководству пастырей по местным обстоятельствам.

2. Указание для священнослужителей предметов, о коих нужнее предлагать учение народу, смотря по его местным недугам, нравственным, а также наставление, каким образом благоуспешнее излагать и преподавать такая поучения.

3. Описание по частям всего, что в епархии есть особенно примечательного касательно исторических событий и древностей церковных, церквей, св. икон, утварей, крестных ходов, священных урочищ и проч.

4. Пастырския наставления пастве, лучшия из поучений о беседе, особенно образцы простых наставлений, при разных случаях, для поселян.

5. Духовные для нравственной жизни советы, особенно научительные опыты и наставления в прохождении пастырского служения.

6. Жития святых, или в полном виде, или в частях как примеры благочестия, и назидательныя размышления.

7. Известия о замечательных событиях в церкви Христовой.

8. Приглашения к участию в благочестивых предприятиях на помощь страждущим.

9. Указание назидательных и полезных для благочестия книг, с кратким показанием их содержания.

Цена годовому изданию: с пересылкою четыре рубля пятьдесят коп.».

Додаток Б

Інструкція редактору «Черниговских епархиальных известий», затверджена чернігівським єпископом Антонієм у січні 1894 р. [191]

«1. Редакция Черниговских Епархиальных Известий находится при Совете Братства св. Михаила, князя Черниговскаго.

2. Редактор назначается, по представлению Совета Братства, Епархиальным Архиереем.

3. В помощь редактору назначается секретарь Консистории, который, за своюю ответственностию, доставляет в редакцию сведения из Консистории, относящиеся к официальной части известий.

4. Главная задача неофициальной части Епархиальных Известий заключается, во 1-х, в том, чтобы поддерживать и укреплять пастырей Черниговской епархии в их трудном и сложном деле: управлении пасомыми в духе св. православной церкви, просвещении прихожан учением ее и совершении Божиих служб и треб так, чтобы такое совершение приносило великую пользу для православных христиан; во 2-х в том, чтобы всеми мерами и способами поддерживать, охранять и укреплять миссионерство в Черниговской епархии: на севере – в противодействие расколу старообрядчества и в укрепление православия и единоверия, а на юге – ради уничтожения или по крайней мере ослабления штунды и других пагубных сектантских учений. Но могут быть помещены и другия статьи, имеющие то или иное отношение к местной церковной жизни и пастырям.

5. Редактор получает приходо-расходную книгу от Совета Братства за шнуром, Братсткою печать и подписью Председателя Совета Братства и делопроизводителя.

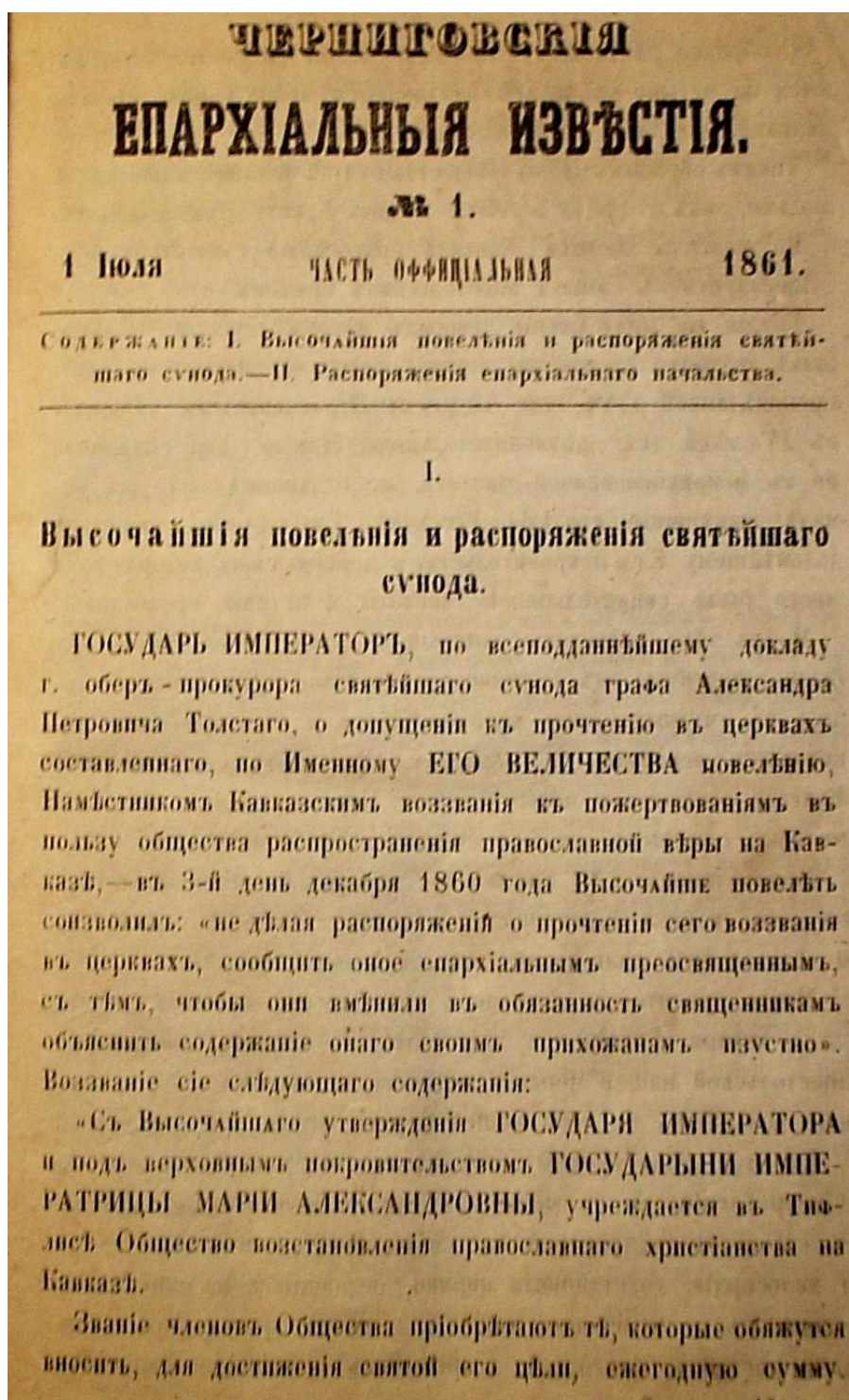
6. Все духовные журналы, получаемые редакциею, передаются по истечении трех месяцев, со дня полочки, в Братсткую библиотеку.

7. По окончании года редактор представляет отчет Совету Братства в расходовании редакционных сумм, который проверяется на основании документов ревизионною комиссией, состоящею из двух или трех членов Братства.

8. Все денежные остатки от годового издания Епархиальных Известий перечисляются в доход Братства и своевременно передаются редактором Совету Братства».

Додаток В

Титульна сторінка першого номера часопису
«Черниговские епархиальные известия» (1861. № 1)

Додаток Г

Титульна сторінка часопису

«Черниговские епархиальные известия» (1888. № 1)

Ч. 3.

1 января 1888 года.

(Годъ XXVIII)

№ 1-й

ЧЕРНИГОВСКІЯ ЕПАРХІАЛЬНЫЯ ИЗВѢСТІЯ.

ЧАСТЬ ОФФИЦІАЛЬНАЯ.

Содержаніе: I. Распоряженія Епархіальнаго Начальства. — II. Разныя извѣстія.

I. РАСПОРЯЖЕНІЯ ЕПАРХІАЛЬНАГО НАЧАЛЬСТВА.

Черниговское епархіальное начальство предписываетъ о. о. благочиннымъ монастырей и церквей Черниговской епархіи, чтобы свѣдѣнія въ отчету о состояніи епархіи и вообще вся отчетность представлены были ими по принадлежности непременно къ сроку указанному въ реестръ срочнымъ свѣдѣніямъ, напечатанномъ въ официальной части Черниговскихъ Епархіальныхъ Извѣстій за 1883 г. на стр. 720—745 и за 1886 годъ на стр. 902.

Додаток Д

Титульна сторінка часопису

«Черниговские епархиальные известия» (1895. № 9)

1 МАЯ 1895 года.

ЕПАРХІАЛЬНЫЯ ИЗВѢСТІЯ

XXXV ГОДЪ.
Св. мѣст. Николай и воевода Федоръ черниг.

№ 9-й

Выходятъ
два раза въ
мѣсяць.
Годовая
цѣна 4 руб.
50 коп., съ
пересылкою.

Подписка
принимается
въ редакціи
Чернигов.
Епарх. Изв.,
при Черниг.
дух. семинар.

ЧАСТЬ ОФИЦІАЛЬНАЯ.

Содержаніе: Указы Св. Синода.—Распоряженіе Епархіальнаго Начальства.—Епархіальныя извѣстія.—Вакантныя мѣста.—Отчетъ Черниговскаго Отдѣла Палестинскаго Общества.—Отчетъ Епархіальнаго Училищнаго Совѣта.

Указъ Его Императорскаго Величества, Самодержца Всероссійскаго, изъ Святѣйшаго Правительствующаго Синода, Преосвященному Антонію, Епископу Черниговскому и Нѣжинскому.

По указу Его Императорскаго Величества, Святѣйшій Правительствующій Синодъ слушали: предложенную г. Оберъ-Прокуроромъ Святѣйшаго Синода, 21 іюля 1894 года за 3887, выписку изъ журналовъ Комитета Министровъ, отъ 22 іюня и 8 іюля 1894 года за № 1470, въ коей объяснено, что Комитетъ, въ виду своего вреднаго значенія штунды, главнымъ источникомъ распространенія коей являются молитвенныя собранія, полагаютъ: представить Министру Внутреннихъ Дѣлъ, по соглашенію съ Оберъ-

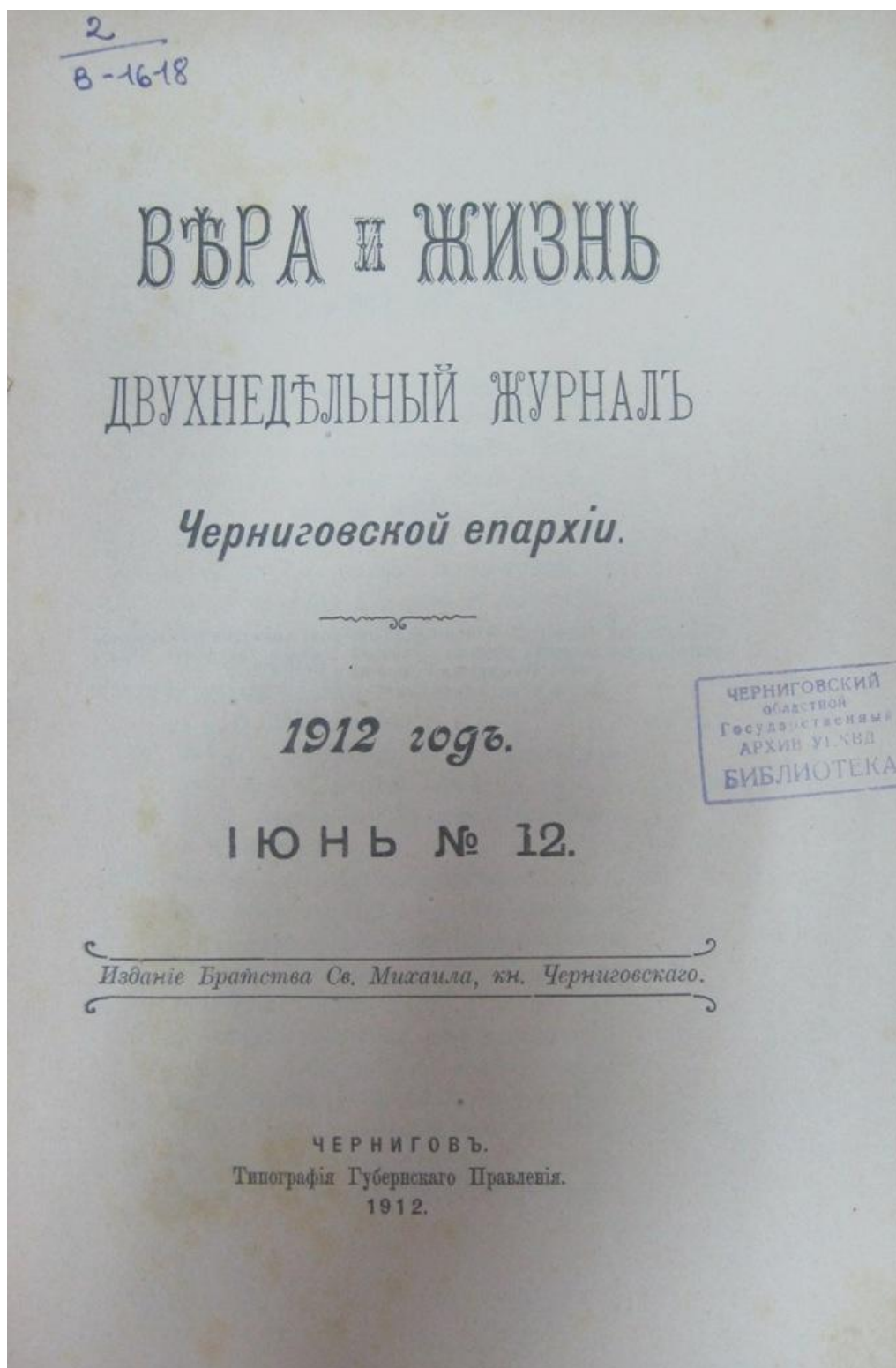
Додаток Е

Титульна сторінка часопису «Вера и жизнь» (1912. № 12)

Додаток Є

Титульна сторінка часопису «Вера и жизнь» (1912. № 12)

Додаток Ж

Титульна сторінка газети

«Черниговский церковно-общественный вестник» (1914. № 1)

ЦѢНА ИЗДАНІЯ
(съ пересылкой).

Въ годъ . . . 2 р. — к.
На полгода 1 р. — к.
На 3 мѣсяца . . . 50 к.
Отдѣльный № . . . 5 к.
Весь пересылки. 3 к.

1732

ЧЕРНИГОВСКІЙ

Ц.-О.

ВѢСТНИКЪ

Редакція при Ду-
ховной Семинаріи.

Объявленія на пер-
вой страницѣ — 25 к.,
на послѣдней — 10 к.
за строку.

ЕЖЕНЕДѢЛЬНОЕ ИЗДАНИЕ ПРИ ЧЕРНИГОВСКОМЪ КНЯЗЕ-МИХАЙЛОВСКОМЪ БРАТСТВѢ.

№ 1-й.
ЧЕРНИГОВЪ, ВОСКРЕСЕНЬЕ, 9 НОЯБРЯ 1914 ГОДА.
№ 1-й.

Содержаніе.

Отъ Редакціи. П. Ч.—Великая Европейская война. С. К.—О Лаврскомъ Дворѣ. П. Ч.—Публичная лекція Г. З. Лобова. П. Ч.—Хроунка.

ОТЪ РЕДАКЦІИ.

По просвѣщенной инициативѣ и архипастырскому благословенію Его Превосвященства, Превосвященнѣйшаго Василя, Епископа Черниговскаго и Нѣжинскаго, въ г. Черниговѣ съ текущаго ноября мѣсяца при Братствѣ Св. Михаила, князя Черниговскаго, и при ближайшемъ участіи членовъ Братскаго Религіозно-Философскаго Общества имѣетъ выходить новое періодическое изданіе, подъ названіемъ: „Черниговскій Церковно-Общественный Вѣстникъ“. На первыхъ порахъ и какъ бы въ видѣ опыта, новый епархіально-общественный органъ будетъ еженедѣльнымъ, выходя по воскреснымъ днямъ; а потомъ, если Богъ благословитъ успешномъ доброе предпріятіе, выдускъ „Вѣстника“ будетъ увеличенъ до двухъ или трехъ разъ въ недѣлю. Вместе съ тѣмъ, когда представится возможность и найдены будутъ средства, время отъ времени будутъ помѣщаться и рисунки, какъ, напр., портреты выдающихся дѣятелей епархіальной жизни.— по тому или иному случаю изъ ихъ жизнедѣятельности.

Въ Черниговѣ уже есть епархіальный органъ, выходящій по программѣ большихъ духовныхъ журналовъ-ежемесячниковъ, съ официальнымъ отдѣломъ, а равно и съ церковно-общественною лѣтописью—какъ собственно епархіальной, такъ и иноепархіальной. Это—„Вѣра и Жизнь“. Но этотъ солидный органъ, нашедшій для себя должную оцѣнку, выходитъ только дважды въ мѣсяць, а главное,—имѣя характеръ журнала, естественно отводитъ наиболѣе видное мѣсто общимъ и принципиальнымъ вопросамъ религіи и философіи, преслѣдуя своею цѣлью—идеологию и христианизацию жизни въ ея основнѣхъ проявленіяхъ и вообще на основѣ, такъ сказать, широкаго масштаба. Тогда какъ новый органъ, этотъ какъ-бы младшій братъ, имѣя характеръ мѣстной церковно-обществен-

ной газеты, ставитъ себѣ ближайшею задачею—современно и возможно полнѣе отображать, прежде всего, текущую и повседневную мѣстную жизнь епархіи, во всемъ разнообразіи ея проявленій и въ возможномъ углубленіи и проникновеніи до ея корней и основъ. Превосвященному Владыкѣ, какъ инициатору органа, было имѣно благоугодно обратить вниманіе, что, при маасѣ періодическихъ,—стѣличныхъ и провинціальныхъ,—изданій, жизнь приходская и народная въ своихъ глубинахъ и перипетіяхъ, какъ и интересы нашего сельскаго духовенства и прихожанъ, отчасти забываемы имъ въ многочисленныхъ бумагахъ разнаго рода, ускользаютъ, однако, до значительной степени изъ поля зрѣнія печати и проходятъ сами по себѣ, какъ бы стороной, безъ надлежащаго констатирования и просвѣщеннаго осмысленія со стороны богословско-образованныхъ и административно-опытныхъ лицъ. Тогда какъ и то, и другое, т. е., жизнь прихожанъ и обоюдныя интересы духовенства и прихожанъ, даютъ богатый и поучительный матеріалъ, который не только интересенъ самъ по себѣ, въ смыслѣ познанія народной жизни и отраженія насущныхъ духовныхъ потребностей нашей деревни, но и какъ жизненный, близкій сердцу каждаго и житотрепещущій эквивалентъ для самихъ дѣятелей приходской жизни, какъ равно и для ея духовныхъ руководителей. Вся задача епархіального періодическаго органа лишь въ томъ, чтобы ухватить во всемъ объемѣ и глубинѣ захватить этотъ народный интересъ и сочувственно пойти навстрѣчу насущнымъ потребностямъ нашего прихода въ лицѣ его передовыхъ и сознательныхъ представителей, такъ и въ отношеніи простонародья,—въ послѣднемъ случаѣ, конечно, чрезъ тѣхъ-же представителей и само приходское духовенство. Дѣло новаго органа и его руководителей—заботиться при этомъ также и о томъ, чтобы, въ мѣру открывающейся чрезъ печатное слово возможности, содѣйствовать, на основѣ взаимопомощи, прочной связи и духовному объединенію духовенства какъ между собою, такъ и съ своими при-

хозянами на широкомъ и свѣтломъ поприщѣ духовно-нравственнаго возроста и экономически-культурнаго прорыванія, при насажденіи началъ просвѣщенія, трудолюбія и трезвости, къ чему нынѣ насъ всѣхъ такъ величественно призываетъ царскій голосъ съ высоты Престола.

Отсюда новый епархіальный органъ, не оставая совершенно безъ вниманія наиболѣе крупныя вопросы и факты обще-церковной и даже политически-государственной жизни, въ родѣ, напр., разразившейся великой европейской войны, властно захватившей и поработившей всѣ прочіе интересы жизни, будетъ стремиться, однако, и ставить своею главною цѣлью изученіе и отображеніе жизни епархіи какъ въ фактахъ и событіяхъ настоящаго времени, такъ и въ изображеніи прошлыхъ ея судебъ, ибо для каждаго гражданина знаніе истории своего отечества и родины есть дѣло не только простаго любопытства, но и настоятельной потребности, „давая путеводную нить къ вѣрнымъ заключеніямъ о будущемъ народа и ключъ къ разумнымъ дѣйствіямъ въ настоящемъ“ (слова А. Ѳ. Вычкова).—Чтобы, однако, достигнуть поставленной цѣли, въ возможной полнотѣ открывающихся перспективъ, на помощь Редакціи должны придти сами мѣстные дѣятели и лица, питающіе интересъ къ церковно-общественной жизни. А потому Редакція позволяетъ себѣ обратиться съ самою усердною и настоятельною просьбой къ духовенству, учителямъ и членамъ Князе-Михайловскаго Братства—принять самое живое участіе въ народившемся органѣ путемъ присылки статей и всякаго рода сообщеній, соотвѣтственно указанной выше задаче „Вѣстника“ и примѣнительно помѣщаемой вслѣдъ за сими программѣ. Съ своей стороны Редакція преситъ, при этомъ,—не стѣсняться ни размѣромъ сообщеній, ни формою изложенія (при сообщеніяхъ о фактахъ), но брать на себя трудъ обработки, а если требуется,—и переписки на-было корреспонденціи. Почему въ сѣбныхъ случаяхъ и при мелкихъ сообщеніяхъ можно съ большимъ удобствомъ пользоваться простыми открытками казеннаго образца.

296

Додаток 3

Титульна сторінка газети «Черниговский вестник» (1917. № 1)

4-49

Черниговскій Вѣстникъ

ЦѢНА ГАЗЕТЫ:
 На 1 мѣсяцъ. 1 р.—
 (съ пересылов).
 Отдѣльный ном. 10 к.
 (безъ пересылки).
ЦѢНА ОБЪЕМЪ
 На первой
 На послѣдней
 за стр.

ВЫХОДИТЬ ДВА РАЗА ВЪ НЕДѢЛЮ: ПО ВОСКРЕСЕНЬЯМЪ И ЧЕТВЕРГАМЪ.

№ 1-й. ЧЕРНИГОВЪ. ВОСКРЕСЕНЬЕ, 21 МАЯ 1917 ГОДА.

СОДЕРЖАНІЕ: Отъ президіума Черниговскаго общепархіального сѣзда депутатовъ духовенства и мірянъ.—Постановленіе Сѣзда объ епархіальныхъ органахъ печати.—Отъ Редакціи.—Немоощь духовенства.—Бесѣды съ народомъ: Что такое демократическая республика?—Въ нѣмецкомъ плѣну.—Всероссійскій селянскій союз.—Политическое обозрѣніе.—Военное обозрѣніе.—Послѣднія извѣстія.—По епархіи.—Официальныя извѣстія.—Хроника.

ОТЪ ПРЕЗИДИУМА

Черниговскаго чрезвычайнаго общепархіального Сѣзда депутатовъ духовенства и мірянъ.

На имя предсѣдателя Сѣзда получена была телеграмма отъ Оберъ-Прокурора Св. Синода слѣдующаго содержанія:

„По такимъ важнымъ дѣламъ, какъ представленіе кандидата во епископы, требуется личное ходатайство депутации съ официальной бумагой отъ Епархіального Сѣзда. Архіепископъ Василій уволенъ на покой.

Оберъ-Прокуроръ *Владимиръ Львовъ*“.

Президіумъ Сѣзда въ составѣ товарища предсѣдателя свящ. Г. Лобова, секретарей С. М. Раевского, П. И. Патера и А. Л. Голицына, заслушавъ эту телеграмму, постановилъ немедленно отправить депутацию въ Петроградъ въ составѣ предсѣдателя Сѣзда М. В. Кибальчича, товарища предсѣдателя свящ. Г. З. Лобова и секретарей свящ. В. Селенгинскаго и П. И. Патера.

Депутация выѣхала въ Петроградъ 16 мая.

Постановленіе чрезвычайнаго Сѣзда духовенства и мірянъ Черниговской епархіи объ епархіальныхъ органахъ печати.

Чрезвычайный Сѣздъ духовенства и мірянъ Черниговской епархіи въ двенномъ засѣданіи 4-го мая с. г. постановилъ:

- а) Имѣть въ Черниговской епархіи свое періодическое изданіе желательнo.
- б) Прекратить изданіе журнала „Вѣра и Жизнь“, издавать на вмѣющіеся средства газету „Черниговскій Вѣстникъ“ такъ, какъ признаетъ возможнымъ Комиссія, избранная для выработки устава Союза Объединеннаго

духовенства и мірянъ, совмѣстно съ дѣйствующимъ редакціоннымъ совѣтомъ.

- в) Газету высылать не на имя причтовъ, а на имя Предсѣдателя церковно-приходскихъ Совѣтовъ, (когда таковыя организуются).
- г) Посылать газету бесплатно до конца года депутатамъ сего Сѣзда изъ мірянъ и псаломщиковъ (по предложенію Преосвященнаго Епископа Пахомія).
- д) Желательно полученіе возможно большаго корреспондентій съ мѣстъ по вопросамъ церковно-общественной жизни (по предложенію Преосвященнаго Епископа Пахомія).
- ж) Желательно, чтобы полученная на мѣстахъ и прочитанная газета передавалась въ библіотеки и читальни, гдѣ онѣ есть, или вообще согражданамъ для дальнѣйшаго чтенія.
- з) Желательно, чтобы подписчики на газету вербовались на мѣстахъ.
- и) Помѣщеніе въ газетѣ агентскихъ телеграммъ предоставляется усмотрѣнію Комиссіи въ зависимости отъ средствъ.
- і) Допустить печатаніе въ газетѣ статей на малороссійскомъ языкѣ, въ случаѣ поступленія таковыхъ отъ авторовъ и принятія ихъ къ напечатанію Комиссіей съ Редакціоннымъ Совѣтомъ.

Отъ Редакціи.

Редакціонный Совѣтъ газеты „Черниговскій Вѣстникъ“ совмѣстно съ Комиссіей, избранной сѣздомъ для составленія устава союза объединеннаго духовенства и мірянъ Черниговской епархіи, въ засѣданіяхъ 13, 16 и 18 мая с. г. выработалъ слѣдующее положеніе о дальнѣйшемъ изданіи епархіальной газеты „Черниговскій Вѣстникъ“, согласно постановленіямъ чрезвычайнаго сѣзда духовенства и мірянъ по сему предмету.

1. Изданіе богословскаго журнала „Вѣра и Жизнь“ согласно постановленію сѣзда прекращается и всѣ средства редакціи этого журнала

Додаток И

Титульна сторінка першого номеру газети

«Голос духовенства и мирян Черниговской епархии» (1918. № 1)

2
761
Июль 21

ГОЛОСЪ

Духовенства и Мирянъ Черниговской Епархіи.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА:
На 1 годъ 16 р.
" 1/2 " 10 "
" 1 мѣс. 2 "
Объявленія по 50 к.
за строку.
Адресъ Редакціи: г. Черниговъ, Епархіальное Женское Училище.

№ 1-й. ИЗДАНИЕ ЕЖЕНЕДѢЛЬНОЕ.

Отъ редакціи.

Съ новаго 1918 года редактированіе журнала переходитъ въ руки новой редакціи избранной Епархіальнымъ Съездомъ, Епархіальный Съездъ, назвавши журналъ „Голосомъ духовенства и мирянъ Черниговской Епархіи,“ на должность редактора избралъ инспектора классовъ Филаретовск. Епарх. Училища священника Гавриила Лобова, а членами редакціоннаго совѣта депутатовъ съезда—мирянъ Арсенія Васильевича Червинскаго и Петра Ивановича Патера.

Самое название журнала и составъ избранныхъ руководителей его говоритъ за стремленіе съезда установить самую тѣсную связь между духовенствомъ и мирянами, которая особенно ясно была замѣтна на съездѣ, гдѣ миряне и духовенство составляли дружную братскую семью, одушевленную искреннимъ желаніемъ послужить Св. Православной Церкви Христовой.

Редакція, беря на себя руководство епархіальнымъ органомъ, обращается съ горячимъ призывомъ ко всему церковному народу поддержать свой печатный органъ и матеріально и морально. Всякія указанія, совѣты, критику самую строгую редакція съ удовольствіемъ будетъ принимать лишь бы дать полезное изданіе церковному народу и быть дѣйствительно „Голосомъ духовенства и мирянъ,“ выражающимъ ихъ чувства, настроенія и желанія.

Для кого мы пишемъ?

Въ наши дни, когда жизнь властно зоветъ къ устройству личныхъ мирскихъ дѣлъ человека, когда зовущимъ для стало „лишь бы мнѣ было хорошо, а до другихъ какое мнѣ дѣло!“ когда такъ много явилось реформаторовъ жизни людской, стремящихся изгнать добро и правду изъ обихода житейскаго, многіе скажутъ намъ зачѣмъ издавать какіе то духовные журналы, зачѣмъ новуетъ тратить время, деньги и трудъ?..

И вотъ на этотъ вопросъ звучащій прощески мы смѣло скажемъ, что должна существовать духовная литература, что нужно писать, говорить, кричать о Христѣ, о правдѣ, о добрѣ безжалостно попираемыхъ современными богоборцами...

Въ наши дни, когда такъ много явилось „правды“ чловѣческихъ, забыта единственная Правда Христова. Забытъ Христосъ съ Его ученіемъ, забыты преданья отцовъ нашихъ, жизнью своей защищавшихъ вѣру Христову...

Вмѣсто морали общечловѣческой явилась мораль партіи, группы. И во имя малой и однобокой морали партіи забывается большая мораль всего чловѣчества... и зло торжествуетъ въ мірѣ, надло смѣясь надъ добромъ. И снова ругается Христосъ и снова міръ плететь Ему терновый вѣнецъ и снова Онъ заушается и задевается...

И въ защиту поруганной Правды Христовой, въ защиту общечловѣческой морали мы пишемъ, мы поднимаемъ свой голосъ среди шума жизни...

Но скажутъ намъ нашъ голосъ слабъ, а шумъ жизни великъ и немногіе услышатъ нашъ голосъ... Но что изъ того? Конечно, насъ мало, но вѣдь истина всегда бываетъ достояніемъ крайне малаго числа людей.

И вотъ для тѣхъ то немногихъ, кто ревнуетъ о Правдѣ Христовой, кто ищетъ Его и существуетъ духовная литература. И для нихъ то пишемъ мы, тратя время и трудъ съ тайной надеждой, что наши убѣжденія, желанія, мечты найдутъ теплыи и плодотворный откликъ и въ комъ нибудь изъ нихъ перейдутъ въ жизненное дѣло.

Можетъ быть, онъ или она, далекіе и неизвѣстные, черезъ это свое дѣло, черезъ свою жизнь стануть пророками безъ словъ для всѣхъ духовно-глухихъ, не желающихъ ни читать, ни слушать божественныя писанія, и тѣхъ, кто ихъ проповѣдуетъ словами только, а не всею жизнью.

Вѣримъ и надѣемся, что всякое искреннее, правдивое слово не погибнетъ, но здѣсь, на землѣ, или въ вѣчности, принесетъ свой знаменитый плодъ и плодъ, хотя бы въ намѣненномъ и неузнаваемомъ для нашей духовной слѣпоты видѣ.

Священникъ Гавриилъ Лобовъ.

Додаток I

Свідощтво на видання газети «Черниговский церковно-общественный вестник» від 8 листопада 1914 р. [38, арк. 32]

978 ✓
М. В. Д.
 ЧЕРНИГОВСКАГО
ГУБЕРНАТОРА.
 ПО КАНЦЕЛЯРИИ.
 8
 Ноября 1914 года.

Г. Черниговскому Вице-Губернатору.

11 АОР 14

№ ~~34047~~

Г. Черниговъ.

Имѣю честь сообщить Вашему Превосходительству, что на основаніи ст. 114 Уст. о Ценз. и печати и временныхъ правилъ о повременныхъ изданіяхъ/ по прод. 1906 года/ мною сего числа выдано свидѣтельство за № ~~34047~~ Братству Святаго Михаила князя Черниговскаго на разрѣшеніе издавать въ г. Черниговѣ еженедѣльную газету, подъ названіемъ Черниговскіи Церковно-Общественный Вѣстникъ" подъ отвѣтственнымъ редакторствомъ Инспектора Черниговской Духовной Семинаріи Николая Михайловича Чернавскаго, по слѣдующей программѣ : 1/ официальныя распоряженія и извѣстія; 2/ статьи общаго характера по вопросамъ вѣры и церкви; 3/ избранныя слова и поученія; 4/ историко-статистическія статьи и описанія церквей и приходовъ; 5/ епархіальная и городская хроника; 6/ лѣтопись епархіально-уѣздной жизни; 7/ иноепархіальныя извѣстія; 8/ современная жизнь/хроника войны и др.; 9/ переписка съ читателями; 10/ библиографія; 11/ смѣсь какъ-то: бытовья очерки и рассказы; мелкіе фельетоны; стихотворенія; некрологи и проч. 12/ объявленія.

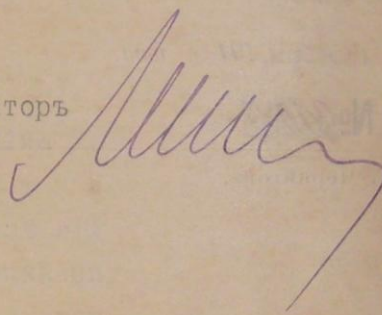
Газета будетъ выходить одинъ разъ въ

Сокр

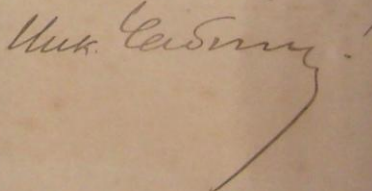
недѣлю по воскресеньямъ. Подписная цѣна на газету: за годъ 2 руб., полгода 1 руб., на три мѣсяца 50 коп. съ пересылкой, отдѣльный № 5 коп. съ пересылкою и безъ пересылки 3 коп., печататься будетъ въ Епархіальной Типографіи въ гор. Черниговѣ.

И. д. Губернатора,

Вице-Губернаторъ

Вр. И. д. Правителя Канцеляріи

Додаток І

Доповідна записка про вихід у світ першого номера газети

«Черниговский церковно-общественный вестник»

за грудень 1914 р. [38, арк. 4]

4

603 ✓

М. В. Д.

ПОЛИЦІЙМЕЙСТЕРЪ
ГОРОДА
ЧЕРНИГОВА.

9 ноября 11 дня 1914 г.
№ 350
Г. Черниговъ.

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ,
Господину Черниговскому В и ц е-Г у б е р н а-
т о р у.

Во исполненіе предписанія отъ 18 Ноября сего года за № 603, доношу ВАШЕМУ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ, что первый номеръ еженедѣльной газеты подъ названіемъ " Черниговскій Церковно-Общественный Вѣстникъ", выпущенъ 9 Ноября сего года.

Приложеніе: шесть номеровъ газеты въ 12 экземплярахъ каждый и подписка редактора газеты Чернавскаго.

Исп. об.Полиціймейстера *Григорьевич*

Додаток Й

Оголошення про передплату «Черниговского церковно-общественного вестника» на 1917 р.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА на 1917 годъ
на ежедневную Церковно-Общественную газету
„ЧЕРНИГОВСКІЙ Ц.-О. ВѢСТНИКЪ“
(4-й годъ изданія).

Изданіе Братства Св. Михаила, Кн. Черниговскаго.

ПРОГРАММА ГАЗЕТЫ:

I. Официальныя распоряженія и извѣстія.
II. Статьи общаго характера по вопросамъ вѣры и жизни.
III. Телеграммы „Черниг. Ц.-О. Вѣстника“. Обзоръ военныхъ дѣйствій.
IV. Церковно-Общественная жизнь Россіи.
V. Жизнь и дѣятельность Братства Св. Михаила, Кн. Черниговскаго.
VI. За вѣру противъ невѣрія. Статьи и замѣтки какъ обще-богосл. характера, такъ и специально миссіонерскаго.
VII. Изъ жизни Епархіи:—Корреспонденціи и сообщенія о церковно-общественной жизни Епархіи.
VIII. Хроника. IX. Библиографія. X. Объявленія.

Появившійся на свѣтъ подъ громъ и блескъ разгоравшагося всемірнаго пожара, „Черниговскій Ц.-О. Вѣстникъ“, продолжаетъ неуклонно идти къ поставленной цѣли его основателемъ—Архіепископомъ Василиемъ,—быть полезнымъ и необходимымъ „Вѣстникомъ“ всего добраго и хорошаго въ церковно-общественной жизни родной Епархіи.

Служа выразителемъ и провозвѣстникомъ идей Братскаго единенія подъ кровомъ родного православнаго храма, которыя начертаны на знамени Черниговскаго Братства Св. Михаила, Кн. Черниговскаго, „Вѣстникъ“ старается на своихъ страницахъ отмѣчать все выдающіяся явленія жизни Братства Св. Михаила, Кн. Черниговскаго... Служеніе „Вѣстника“ Церкви Христовой не прошло не замѣченнымъ и для Высшаго Управленія Русской Православной Церкви—Св. Синода, который своимъ опредѣленіемъ отъ 8 августа 1916 г. преподаль „Вѣстнику“ благословеніе на дальнѣйшее изданіе его.

Стремясь быть истиннымъ „Вѣстникомъ“ для пастырей и паствы Черниговскихъ „Черниг. Ц.-О. Вѣстникъ“ съ 1917 года, выходя ежедневно, кромѣ дней праздничныхъ, будетъ давать своимъ читателямъ телеграммы, какъ общеполитическія, такъ и военныя „Петроградскаго телеграфнаго агентства“.

Выходитъ „Черниговск. Ц.-О. Вѣстникъ“ будетъ вечеромъ и такимъ образомъ своимъ Черниговскимъ подписчикамъ онъ надѣется доставлять телеграммы Петроградск. телеграфнаго агентства раньше кievскихъ газетъ.

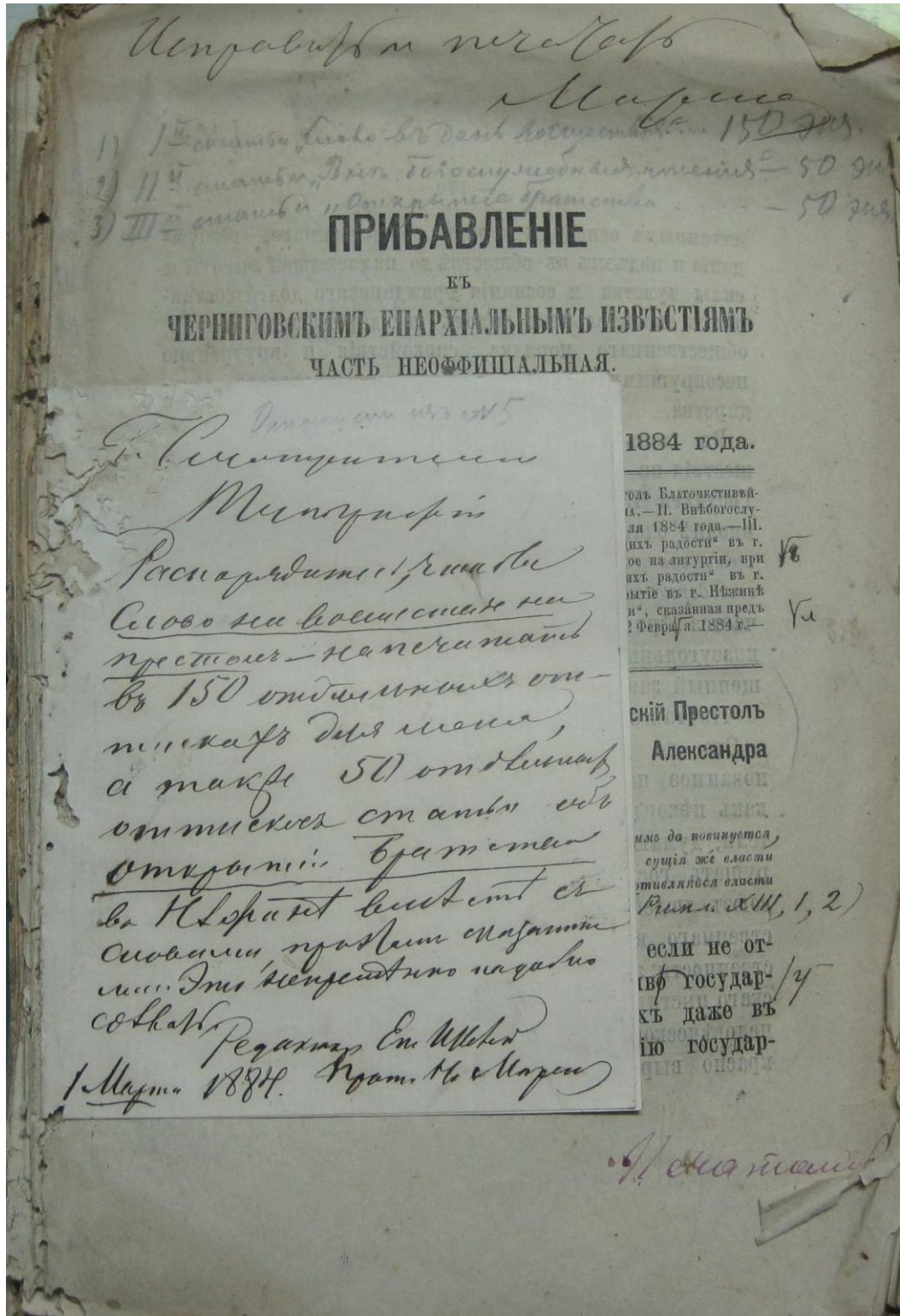
Плата за объявленія на первой страницѣ 25 коп. за строку корпуса или ея мѣсто, на послѣдней страницѣ 10 коп.

Подписная плата на газету: на 1 годъ—6 р., 1/2 года—3 р. 50 к., 3 мѣс.—2 р. и 1 мѣс.—75 коп.

Подписка принимается въ Редакціи газеты, Епархіальный домъ, канцелярія Братства и въ книжномъ складѣ Братства Св. Михаила, Кн. Черниговскаго.

Додаток К

Гранки часопису «Черниговские епархиальные известия» за 1884 р. [89]

Додаток Л

**Інспектор Чернігівської духовної семінарії Лев Дмитрович Білоусович –
редактор часопису «Черниговские епархиальные известия»
у 1869–1873 рр. Фотографія 60-х рр. XIX ст. [95]**

Додаток М

Кафедра́льний протоієрей Іоан Автономович Платонов –
редактор «Черниговских епархиальных известий» у 1890–1893 рр.

Фотографія початку ХХ ст. [16]

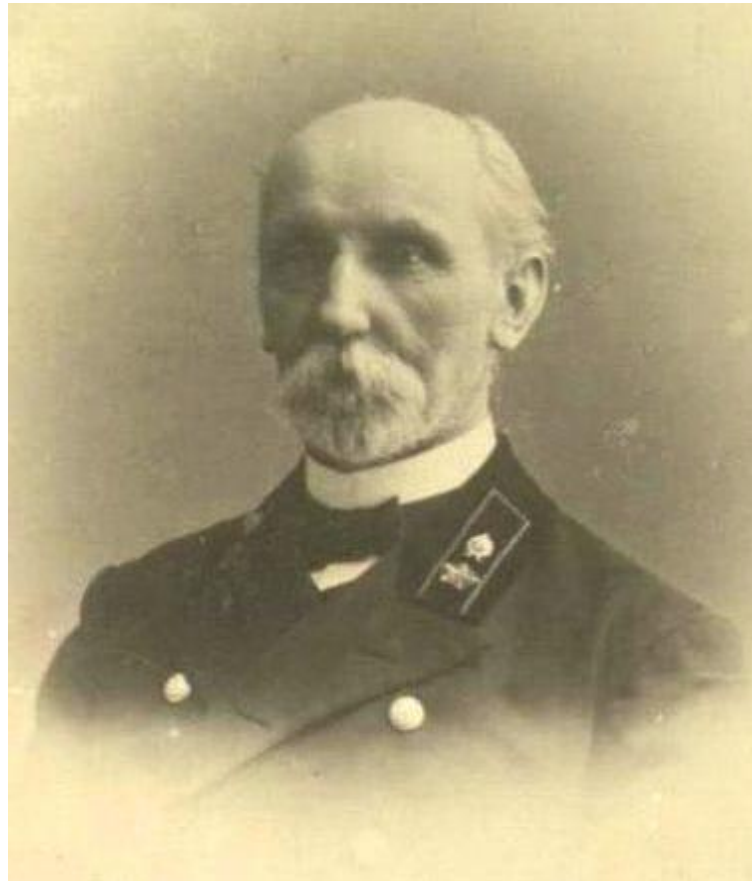

Додаток Н

**Викладач Чернігівської духовної семінарії Іван Миколайович Лебедєв –
редактор «Черниговских епархиальных известий» у 1894–1911 рр.**

Фотографія 1910 р.

[Фотографія. Випуск Чернігівського епархіального жіночого училища. 1910 р.]

Додаток О

Інспектор Чернігівського єпархіального жіночого училища Опанас Федорович Тупатиллов – цензор «Черниговских епархиальных известий» у 1890–1911 рр. Фотографія 1910 р.

[Фотографія. Випуск Чернігівського єпархіального жіночого училища. 1910 р.]

Додаток П

**Викладач Чернігівської духовної семінарії Сергій Васильович Савинський
– редактор часопису «Вера и жизнь» і газети «Черниговский вестник».**

Фотографія 1908 р. [17]

Додаток Р

Викладач Чернігівської духовної семінарії Петро Іванович Бугославський
– редактор відділу часопису «Вера и жизнь», голова редакційної ради
газети «Черниговский церковно-общественный вестник».

Фотографія 1910 р.

[Фотографія. Випуск Чернігівського єпархіального жіночого училища. 1910 р.]

Додаток С**Наглядач Чернігівського духовного училища****Михайло Андріанович Доброгаєв – автор численних статей в єпархіальних виданнях у 1884–1916 рр. Фотографія 1909 р.**

[Фотографія. Випуск 4-го класу Чернігівського духовного училища. 1909 р.]

Додаток Т

Показники діяльності Чернігівського єпархіального свічкового заводу

Рік	Загальний прибуток (руб.)	Чистий прибуток (руб.)	Основний капітал (руб.)	Вироблено товарів (пуд)	Борг церков (руб.)	Витрати єпархії (руб.)
1873		14438				3917
1876						7000
1877						4000
1878						8000
1879					25000	
1885		37321	173713		67489	46320
1886	175826	28311	138301			12508
1889	128964			5088	95434	
1890	84794			4099		
1891	142614				74759	
1892					113117	
1893		21732	158943		97384	19840
1894	209881	39281		6312	99986	23922
1895	215508	38913		6461		
1896	240814	49337		7403		
1897	258072	52411	366000	7500	99775	
1898	266911	52122		8290		
1899	292722	63361	350600	8189	100528	29472
1900	294952	54418	384777	8545	100503	55278
1901	336588	53922	428794	8696		47315
1902	317943	60081		8626		67630
1903	343473	68978	427439	8919	98856	66225
1904	326262	69173	439354	11404	84296	55089
1905	310737	70124		7797		39814
1906	315680	71511		8853	121209	44211
1907	287492	64822		7745		45348
1908	267786	54537	526427	7379	122461	58481
1909	253908	47625		7183		64660
1910			490108			
1911			509666		98292	15000
1912		63454	604160		114103	195683
1913	391237	9807	674454	6092	142821	150000
1914			446896	5696	191982	
1915		65832	751325		260509	158644
1916	429634		684193		332131	376975

Дані обраховані на основі звітів свічкового заводу, оприлюднених у часописах.

Додаток У
Основні фінансові показники діяльності
емеритальної каси Чернігівської єпархії

Рік	Кількість вкладників	Загальний капітал	Внески	Пенсіонери
1881	221			
1884	522	86 764 руб.		
1888	507	140 431 руб.	5363 руб.	
1891	666	226 446 руб.	27 200 руб.	45
1893	2085	339 000 руб.		55
1911	2356	1 013 755 руб.	41 857 руб.	792

Дані обраховані на підставі звітів емеритальної каси, оприлюднених у «ЧЕИ».

Додаток Ф

Редактори і цензори єпархіальних видань

Андрієвський Митрофан Іванович – з 1 січня 1917 р. редактор газети «ЧЦОВ». Народився у Глухові, закінчив Чернігівську духовну семінарію, юридичний факультет Томського університету. Подальша доля невідома.

Білоусович Лев Дмитрович. Редактор часопису «ЧЕИ» у 1869–1873 рр. Досліджував церковну старовину Чернігівщини. На сторінках єпархіального видання опублікував кілька нарисів з історії Чернігівської духовної семінарії та Ніжинського Благовіщенського монастиря. Батько – протоієрей Дмитро Григорович (мешкав у Батурині). Нащадок військового товариша Кіндрата Кириловича Білоусовича. Виконував обов'язки редактора єпархіального видання наприкінці 60 – на початку 70-х рр. XIX ст. Викладач секретар Правління, інспектор Чернігівської духовної семінарії. Виконував обов'язки ректора Чернігівської духовної семінарії у 1869 р. Обирався членом парафіяльного опікунства при Вознесенській церкві м. Чернігова. 1 червня 1877 р. за власним бажанням звільнився з посади інспектора Чернігівської семінарії. Подальша доля невідома.

Бугославський Петро Іванович. Редактор богословсько-філософського відділу часопису «Вера и жизнь» з 1912 р. Голова редакційної ради газети «ЧЦОВ» у квітні 1917 р. Автор статей релігійно-філософського та історичного змісту, зокрема про чернігівських архієпископів А. Стаховського і Філарета (Гумілевського). Народився у 1873 р. Син священника. Закінчив Чернігівську духовну семінарію, Московську духовну академію. У грудні 1900 р. був призначений викладачем Чернігівського жіночого єпархіального училища. У березні 1909 р. отримав чин колезького радника. На початку 1914 р. призначений викладачем по кафедрі філософії і дидактики Чернігівської духовної семінарії. У 1916 р. – статський радник. У 20-х рр. XX ст. очолював Воронізький красзнавчий музей на Глухівщині. Помер у 1941 р.

Буримов Іоан Іванович. Редактор офіційної частини часопису «ЧЕИ» у 1883–1893 рр. Народився 1837 р. у с. Кам'янка Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії в родині диякона. У липні 1857 р. закінчив Чернігівську духовну семінарію. Пропрацював три роки вчителем у с. Козел Чернігівського повіту. 1 серпня 1859 р. чернігівський архієпископ Філарет висвятив його у сан священника церкви Різдва-Богородиці у с. Горбове Чернігівського повіту. 15 січня 1866 р. був переведений до Воскресенської церкви м. Чернігова. 28 лютого 1871 р. призначений членом Чернігівської духовної консисторії. З 21 липня 1871 р. – ключар Кафедрального собору. У березні 1884 р. отримав сан протоієрея. З 27 листопада 1887 р. настоятель Миколаївської церкви м. Чернігова. У різні роки був також учителем географії, історії та членом ради Чернігівського жіночого епархіального училища, правління Чернігівської духовної семінарії. Помер 2 серпня 1900 року.

Вошинін Микола Михайлович. Редактор офіційної частини «ЧЕИ» у 1878–1883 рр. У травні 1872 р. був призначений секретарем Чернігівської духовної консисторії. 25 жовтня 1877 р. чернігівський єпископ Серапіон доручив йому редагування офіційної частини «ЧЕИ». 28 лютого 1883 р. М. Вошинін перейшов на службу до Міністерства внутрішніх справ.

Дияконов Григорій Павлович. Цензор «ЧЕИ» і проповідей священників м. Чернігова у 1883–1889 рр. Протоієрей. Син священника. Народився у м. Стародуб, закінчив Чернігівську духовну семінарію та Київську духовну академію. У 1859 р. призначений до Чернігівської семінарії. У 1861–1863 рр. помічник інспектора семінарії. У 1863 р. висвячений у сан священника Христо-Воздвиженської церкви м. Чернігова. З 1865 по 1869 рр. – член Попечительства про бідних духовного звання і член Комітету зі створення Чернігівського епархіального жіночого училища. У 1867–1869 рр. викладав у жіночому епархіальному училищу. З 1869 р. інспектор та член училищної ради жіночого епархіального училища. Член Чернігівської духовної консисторії (з 1872 р.), член губернської училищної ради (з 1874 р.), протоієрей (1873 р.), кафедральний

протоіерей (1883 р.). Член Братства св. Михайла, князя Чернігівського. Помер у грудні 1889 р.

Дроздов Володимир Геннадійович. Редактор історичного відділу часопису «Вера и жизнь» з 1912 р. Автор статей про архієпископа І. Максимовича як засновника Чернігівської духовної семінарії і про Чернігівське єпархіальне сховище старожитностей. Народився 1879 р. у Саратовській губернії. Закінчив Казанську духовну академію. У жовтні 1902 р. як викладач Чернігівської духовної семінарії отримав чин колезького асесора, у березні 1910 р. – чин надвірного радника, згодом – колезького радника. Був членом ради Братства св. Михайла, князя Чернігівського. З 1919 р. завідувач II-го радянського музею Чернігова (Музею культур). З 1931 р. старший науковий співробітник Київського музейного містечка на території Києво-Печерської Лаври. Подальша доля невідома.

Євгеній (Шерешілов Микола). Редактор обох частин часопису «ЧЕИ» у 1862–1866 рр., неофіційної – у 1866–1869 рр., цензор неофіційної частини у 1861–1869 рр. Архімандрит. Народився 13 квітня 1826 р. у Ніжині, де його батько був соборним дияконом. Закінчив Київську духовну семінарію і Київську духовну академію. 5 червня 1853 р. прийняв постриг. У 1855 р. отримав ступінь кандидата богослів'я. У 1858 р. призначений інспектором Ярославської духовної семінарії. 6 травня 1861 р. на прохання чернігівського архієпископа Філарета його було призначено ректором Чернігівської духовної семінарії з возведенням у сан архімандрита та з призначенням настоятелем Ніжинського Благовіщенського монастиря. 10 січня 1869 р. був призначений на аналогічну посаду у Литовську семінарію. Помер 23 березня 1897 р.

Кибальчич Іоан Іоанович. Редактор неофіційної частини часопису «ЧЕИ» у 1878–1883 рр. На сторінках єпархіального видання опублікував понад 100 статей і 30 проповідей. Народився 1836 р. у м. Мглин, Чернігівської губернії, в родині священика. У 1859 р. закінчив Чернігівську духовну семінарію. 9 жовтня 1860 р. був висвячений чернігівським архієпископом Філаретом (Гумілевським) у сан священика і направлений до с. Щаснівки,

Козелецького повіту. Тут він служив у Покровській церкві, був наставником і законоучителем церковноприходської школи та головою парафіяльного опікунства. 18 лютого 1870 р. призначений до Катерино-Покровської церкви м. Чернігова. Сім років викладав латинську мову у Чернігівському духовному училищі. 30 жовтня 1871 р. був затверджений на посаді кандидата у члени правління Чернігівської духовної семінарії. 12 жовтня 1877 р. призначений священником кафедрального Спасо-Преображенського собору, через деякий час був затверджений Св. Синодом членом Чернігівської духовної консисторії (жовтень 1877 р.). Був членом комітету Чернігівського єпархіального свічкового заводу (з 1872 р.) і його казначеєм, відділу Православного Місіонерського товариства, Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії. Помер 24 грудня 1883 р. 26 грудня 1883 р. був похований біля Борисоглібського собору.

Колосов Олексій Михайлович. Редактор «ЧЕИ» в 1869–1873 рр. Протоіерей. Народився 1815 р. у Тверській губернії. Син церковнослужителя. Закінчив Тверську духовну семінарію (1839 р.), Київську духовну академію (1845 р., магістр богослів'я). Деякий час викладав французьку мову у Київській духовній академії. Висвячений священником у 1847 р. Законовчитель Білоцерківської гімназії, Київського Володимирського кадетського корпусу (настоятель церкви корпусу з 1854 р.). У 1860 р. цензор у Київському комітеті духовної цензури. У жовтні 1869 р. призначений на посаду ректора Чернігівської духовної семінарії і водночас став редактором «ЧЕИ». На початку 1873 р. О. Колосова було звільнено з посади ректора Чернігівської духовної семінарії. Надалі був редактором «Киевских епархиальных ведомостей», членом Київського комітету духовної цензури (з 1858 р.). У листопаді 1897 р. вийшов у відставку за власним бажанням. Помер 3 жовтня 1902 р. Похований на Байковому кладовищі.

Лебедєв Іван Миколайович. Головний редактор обох частин часопису «ЧЕИ» у 1894–1911 р. Редактор пастирсько-місіонерського відділу відділу часопису «ВИЖ» з 1912 р. Автор статті про канонізацію Ф. Углицького,

некролога протоієрея К. Рознатовського. Закінчив Санкт-Петербурзьку духовну семінарію і Санкт-Петербурзьку духовну академію. З 8 грудня 1877 р. викладав літургію, гомілетуку і практичні настанови для пастирів у Чернігівській духовній семінарії. Статський радник. З 1890 р. – член Братства св. Михайла, князя Чернігівського (згодом – член Ради Братства).

Лобов Гаврило Захарович. Редактор газети «ЧЦОВ» з квітня 1915 і до кінця 1916 р., редактор газети «ГДМЧЕ» у 1918 р. Автор статей історичного змісту та з актуальних питань церковного життя. Викладач Чернігівської духовної семінарії, секретар Ради Братства св. Михайла, князя Чернігівського, з вересня 1915 р. – інспектор Чернігівського жіночого єпархіального училища (ініціював вивчення французької, німецької та української мови у 1918 р.), член Церковно-археологічної комісії, Чернігівського губернського комітету представників громадських організацій, заступник голови Комітету об'єднаного духівництва (березень 1917 р.). Учасник Українського церковного собору (обраний до складу Вищої церковної ради), член комісії з розслідування вбивства київського митрополита Володимира (1918 р.).

Львов Іван Петрович. Редактор літературного відділу часопису «ВИЖ» з 1912 р. Автор статей історичного змісту. Колезький радник. Народився у 16 серпня 1879 р. у Костромській губернії. Закінчив Костромську духовну семінарію, Казанську духовну академію (спеціальність «психологія, історія, філософія, педагогіка»). У листопаді 1904 р. був призначений на посаду викладача психології Чернігівської духовної семінарії, де працював до 1 травня 1919 р. Викладав також логіку й історію філософії. Викладач і доцент Чернігівського інституту народної освіти, Чернігівського учительського інституту, Чернігівського державного педагогічного інституту до 1958 р. Помер у 1971 р.

Марков Микола Петрович. Редактор неофіційної частини часопису «ЧЕИ» у 1884–1890 рр. Займався науковою діяльністю, опублікував статті з історії літератури, церковної історії, нариси про Спасо-Преображенський собор м. Чернігова і Єлецький монастир. Протоієрей. Народився у 1834 р. Син

священика. Закінчив Курське духовне училище, Курську духовну семінарію і Київську духовну академію. 27 вересня 1861 р. був призначений викладачем по кафедрі церковної історії, канонічного права і літургії Воронежської духовної семінарії. Викладав також загальну і російську історію у Воронежській жіночій гімназії. У 1866 р. був переведений до Воронежської військової гімназії, де викладав російську мову. З 1869 р. знову викладав філософію та педагогіку у Воронежській духовній семінарії. У 1874 р. воронезький викарій Веніамін (згодом чернігівський архієрей) висвятив його у сан священика. У 1881 р. отримав сан протоієрея. З 1882 р. – ректор Чернігівської духовної семінарії, в якій викладав богослов'я. Перший голова епархіального Братства св. Михайла, князя Чернігівського, Чернігівської епархіальної училищної ради. Викладав історію у Чернігівському жіночому епархіальному училищі. 29 липня 1892 р. виїхав до Москви, оскільки був призначений пресвітером Московського Благовіщенського собору. Помер 15 жовтня 1895 р.

Острогорський Валеріан Євграфович. Один з редакторів «ЧЕИ» у 1893 р. Викладач Чернігівської духовної семінарії, колезький радник, кандидат богослов'я. Член Братства св. Михайла, відповідав у ньому за видавничу справу. Помер 23 лютого 1917 р.

Платонов Іоан Автономович. У 1890–1893 рр. був редактором неофіційної частини часопису «ЧЕИ». Автор нарисів з історії Чернігівської епархії, до 900-річчя єпископської кафедри у Чернігові, про святих князя Михайла і боярина Федіра, Новодворську ікону Каменського жіночого монастиря і про цю обитель, архієпископа Ф. Углицького, чернігівського єпископа Веніаміна, чернігівські кафедральні собори. Протоієрей, член Чернігівської духовної консисторії. Народився у 1848 р. у Курській губернії в родині диякона. Закінчив Курську духовну семінарію (1869 р.), Київську духовну академію (1873 р.). Кандидат богослов'я. у 1875 р. висвячений священиком у Глухові. З 1883 р. викладав у чоловічій і жіночій гімназіях Чернігова. З 1889 р. – протоієрей Чернігівського кафедрального собору.

1 березня 1890 р. призначений членом Чернігівської духовної консисторії. У 1900 р. був переведений до м. Пензи.

Пучковський Єфимій Максимович. Редактор офіційної частини часопису «ЧЕИ» у 1866–1869 рр. Цензор часопису у 1869–1882 рр. Народився 1831 р. у м. Стародуб, у родині священика. Навчався у Новгород-Сіверському духовному училищі, закінчив Чернігівську духовну семінарію (1853 р.) і Київську духовну академію (1857 р.). 8 листопада 1857 р. призначений на посаду економа і бібліотекаря Воронежської духовної семінарії. 27 лютого 1861 р. був переведений до Чернігівської духовної семінарії, де викладав до 1870 р. 8 листопада 1862 р. був висвячений архієпископом Філаретом у сан священика. 5 листопада 1863 р. призначений до кафедрального Спасо-Преображенського собору. 6 січня 1864 р. отримав сан протоієрея. З кінця 1862 р. до 16 вересня 1869 р. член Чернігівської духовної консисторії, правління Чернігівської духовної семінарії, Чернігівського губернського статистичного комітету, Попечительства про бідних духовного звання, Емеритального комітету. У 1863–1882 рр. – цензор проповідей духівництва Чернігова. Голова комісії зі створення Чернігівського свічкового заводу у 1872 р. У серпні 1879 р. з'їздом духівництва Чернігівської єпархії був обраний наглядачем Чернігівського жіночого єпархіального училища. Помер 23 січня 1883 р. Був похований у притворі Спасо-Преображенського собору.

Рклицький Іоан Леонтійович. Редактор і цензор офіційної частини єпархіального часопису у 1861–1862 рр. Протоієрей, член Чернігівської духовної консисторії. Народився у м. Стародуб, Чернігівської губернії, в родині протоієрея Л. Рклицького. У 1825 р. вступив до Київської духовної академії. З 1842 р. священик Вознесенської церкви м. Стародуба, згодом – протоієрей. Очолював Стародубське духовне правління, був цензором проповідей духівництва цього міста, благочинним. У 1859 р. архієпископ Філарет перевів І. Рклицького до Чернігова. Протоієрей кафедрального Спасо-Преображенського собору, член Чернігівської духовної консисторії, цензор проповідей духівництва, благочинний, член Попечительства про бідних

духовного звання та Чернігівського губернського статистичного комітету. Помер 4 серпня 1862 р. Похований на території Єлецького монастиря. Його дружина утримувала у Чернігові «пансион благородных девиц».

Розов Василь Михайлович. Редактор часопису «ЧЕИ» у 1873–1877 рр. Народився у 1829 р. у Пензенській губернії, син диякона. У травні 1873 р. був обраний на посаду ректора Чернігівської духовної семінарії і перебував на ній до 1883 р. Згодом був ключарем Софійського кафедрального собору у Києві. Помер 30 грудня 1890 р. Похований 2 січня 1891 р. на Щекавицькому кладовищі у Києві.

Савинський Сергій Васильович. Головний редактор часопису «ВИЖ» у 1912–1917 рр. Редактор газети «ЧВ» у 1917 р. Автор статей релігійно-філософського змісту, про Філарета (Гумілевського), чернігівського єпископа Василя. Народився у 1877 р. у родині священника Ярославської губернії. Закінчив Ярославську духовну семінарію і Київську духовну академію (1900 р.). У серпні 1902 р. був призначений до Чернігівської духовної семінарії, де викладав богослужіння, з 1914 р. – німецьку мову. У квітні 1907 р. отримав чин надвірного радника, у жовтні 1910 р. – колезького радника. Кандидат богослов'я, магістр (1907 р.), секретар правління Чернігівської духовної семінарії, її інспектор (до 1918 р.). У 1914 р. отримав особисте дворянство. З 1920 р. мешкав у Москві. Проректор Богословського інституту, інспектор Московської духовної академії (1946 р.), професор. У 1947 р. – священник, згодом, протоієрей. Помер у серпні 1954 р. Похований на Введенському кладовищі у Москві.

Сокольський Василь Петрович. Цензор часопису «ВИЖ» з 1914 р., член редакції «ЧЦОВ». Автор статей богословського і філософського змісту. Викладав богослов'я в Астраханській духовній семінарії, був законоучителем у 2-й Астраханській чоловічій гімназії. Інспектор Полтавської духовної семінарії. У листопаді 1913 р. призначений ректором Чернігівської духовної семінарії.

Стефановський Трифон Андрійович. Цензор деяких номерів «ЧЕИ» у 1885 р. Керував реставрацією Іллінської церкви в Чернігові. Займався науковою

діяльністю. Збирав українські народні пісні. Автор статей з історії с. Плоске, про чернігівського архієпископа Феодосія Углицького, Антонієві печери і Троїцько-Ілїнський монастир, а також низки некрологів. Протоіерей. Народився у 1829 р. Син священника. Закінчив Чернігівську духовну семінарію. З 1852 р. священник у с. Плоске Ніжинського повіту. З 1872 р. – наглядач Чернігівського єпархіального свічкового заводу. У жовтні 1878 р. призначений священником Чернігівського кафедрального собору. Член Чернігівської духовної консисторії (1879–1895 рр.), казначей Чернігівського єпархіального попечительства про бідних духовного звання. Керував справами чернігівського відділу Православного Місіонерського товариства. Протоіерей з 1888 р. З 1895 р. – член Комітету по відкриттю мощей чернігівського архієпископа Феодосія Углицького. У червні 1896 р. затверджений на посаді ключаря Чернігівського кафедрального собору. Помер у грудні 1909 р.

Тупатилів Опанас Федорович. Цензор «ЧЕИ» у 1890–1911 рр. і часопису «ВИЖ» у 1912–1914 р. Автор нарису з історії Чернігівського жіночого єпархіального училища, статті про чудодійну Троїцько-Ілїнську ікону Божої матері. Син псаломщика з Мглинського повіту Чернігівської єпархії. Закінчив Стародубське духовне училище, Чернігівську духовну семінарію та Московську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я. 1 вересня 1879 р. був призначений вчителем російської мови до Маріупольського духовного училища Катеринославської губернії. 16 серпня 1882 р. переведений до Чернігівського духовного училища, де до 1 січня 1890 р. викладав російську мову. У 1889 р. отримав чин колезького радника. З 16 грудня 1889 р. – інспектор і вчитель Чернігівського жіночого єпархіального училища. У 1890 р. висвячений священником. У вересні 1915 р. звільнений з посади за власним бажанням. Помер у січні 1918 р.

Філарет (Гумілевський Дмитро). Засновник, головний редактор і автор часопису «ЧЕИ» у 1861–1866 рр. Архієпископ Чернігівський та Ніжинський у 1859–1866 рр., історик, богослов. Народився у 1805 р. у Тамбовській губернії в родині священника. Закінчив Тамбовську духовну семінарію і Московську

духовну академію. У 1829 р. прийняв чернецтво. З грудня 1835 р. ректор Московської духовної академії. У грудні 1841 р. призначений єпископом Ризьким, вікарієм Псковської єпархії. З листопада 1848 р. – єпископ Харківський і Охтирський. У травні 1859 р. очолив чернігівську кафедру. Сприяв розширенню мережі церковноприходських шкіл, заснував Чернігівське єпархіальне жіноче училище (1866 р.). Помер 9 серпня 1866 р. у Конотопі. Похований у чернігівському Троїцькому соборі.

Чернавський Микола Михайлович. Перший редактор (1914–1915 рр.) єпархіальної газети «ЧЦОВ». Інспектор Чернігівської духовної семінарії, статський радник, магістр богослов'я. Син священника. Народився 28 січня 1872 р. у с. Полтавському Верхньоуральського повіту Оренбургської губернії. Закінчив Челябінське духовне училище (1886 р.), Оренбургську духовну семінарію (1892 р.), Казанську духовну академію (1896 р.) зі ступенем кандидата богослов'я. Викладав у Оренбургському духовному училищі. У 1905 р. захистив у Казанській духовній академії магістерську дисертацію «Оренбургская епархия в прошлом ее и настоящем». Член Оренбургської губернської архівної комісії. З 1906 р. – наглядач Владикавказького духовного училища. З 1908 р. – редактор неофіційної частини «Владикавказских епархиальных ведомостей». З липня 1912 р. – інспектор Чернігівської духовної семінарії. Виконував обов'язки ректора. З 1 листопада 1914 р. – редактор «ЧЦОВ». З грудня 1914 р. – член ради Братства св. Михайла, князя Чернігівського. 4 квітня 1915 р. був переведений до Оренбургської духовної семінарії. Подальша доля невідома.

Додаток X

Апробація результатів дисертації

Результати дисертаційного дослідження були оприлюднені на:

- VIII–X Наукових конференціях молодих вчених і студентів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів, 2005–2007 рр.), очна форма участі;
- Науково-практичній конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття» (м. Батурин, 2006 р.), очна форма участі;
- Всеукраїнській науковій конференції «Меценатство і благодійництво: події, постаті, функції» (м. Чернігів, 2006 р.), очна форма участі;
- VI–VII Міжнародних студентських наукових археологічних конференціях «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи» (м. Чернігів, 2007, 2008 рр.), очна форма участі;
- Міжнародній науковій конференції «Чернігів у середньовічній та раньомодерній історії Центрально-Східної Європи» (м. Чернігів, 2007 р.), очна форма участі;
- Науково-практичній конференції «Батуринські читання» (м. Батурин, 2007 р.), очна форма участі;
- IV–V Міжнародних наукових конференціях «Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі» (м. Ніжин, 2008, 2009 рр.), очна форма участі;
- Науковій конференції «XIV Археологічний з'їзд і розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині» (м. Чернігів, 2008 р.), очна форма участі;
- VIII–X, XII, XIII і XVI Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Сіверщина в історії України» (м. Глухів, 2009–2011, 2013, 2014, 2017, 2019 рр.), очна форма участі;
- Перших Філаретівських читаннях (м. Чернігів, 2009 р.), очна форма участі;
- Науковій конференції «Спас Чернігівський у всесвітній історико-культурній спадщині» (м. Чернігів, 2011 р.), очна форма участі;

- II Спаських читаннях (м. Ніжин, м. Батурин, 2012 р.), заочна форма участі;
- Сьомих Шрагівських читаннях (м. Чернігів, 2015 р.), очна форма участі.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Блакитний М. Сторінки історії Сумщини за матеріалами часопису «Черниговские епархиальные известия». *Сіверщина в історії України : збірник наукових праць*. Київ; Глухів, 2009. Вип. 2. С. 131–133.
2. Блакитний М. Діяльність православних товариств Чернігівської єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь»). *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2009. Вип. 48: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях. С. 175–184.
3. Блакитний М. Діяльність церковно-приходських попечительств Чернігівської єпархії у 60–90-х рр. XIX ст. (за матеріалами часопису «Черниговские епархиальные известия»). *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2010. Вип. 57: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях. С. 153–162.
4. Блакитний М. Діяльність Чернігівського єпархіального свічкового заводу (1872–1916 рр.) за матеріалами часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь». *Сіверянський літопис*. 2010. № 4–5. С. 83–101; № 6. С. 48–60.
5. Блакитний М. Біографічні матеріали на сторінках часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь». *Сіверщина в історії України : збірник наукових праць*. Київ; Глухів, 2010. Вип. 3. С. 230–232.
6. Блакитний М. Біографічні матеріали про редакторів часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь». *Сіверщина в історії України : збірник наукових праць*. Київ; Глухів, 2011. Вип. 4. С. 326–332.
7. Блакитний М. Стефановський Трифон Андрійович – церковний діяч, публіцист та історик Чернігівщини (за матеріалами часопису «Черниговские

- епархиальные известия»). *Ніжинська старовина : збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. Київ, 2012. Вип. 14 (17). С. 149–154.
8. Блакитний М. Пенсійне забезпечення церковнослужбовців Чернігівської єпархії у 80-х рр. ХІХ ст. – на початку ХХ ст. (за матеріалами часопису «Черниговские епархиальные известия»). *Сіверщина в історії України : збірник наукових праць*. Глухів; Київ, 2013. Вип. 6. С. 363–367.
 9. Блакитний М. Церковна періодика Чернігівської єпархії на початку ХХ ст. (1912–1917). *Сіверщина в історії України : збірник наукових праць*. Глухів; Київ, 2014. Вип. 7. С. 213–218.
 10. Блакитний М. Материалы журнала «Черниговские епархиальные известия» о пенсионном обеспечении духовенства Черниговской епархии (80-е гг. ХІХ в. – начало ХХ в.). *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия История. Политология. Экономика. Информатика*. Белгород, 2014. № 15 (186). Вип. 31. С. 116–122.
 11. Блакитний М. Олександр Єфимов – церковний і громадський діяч, забутий історик Чернігівщини (за матеріалами церковної періодики Чернігівської єпархії кінця ХІХ – початку ХХ ст.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 2. С. 129–136.
 12. Блакитний М. Александр Ефимов – церковный и общественный деятель, публицист, историк (по материалам периодики Черниговской епархии конца ХІХ – начала ХХ вв.). *Астраханские краеведческие чтения*. 2015. Астрахань. Вип. VII. С. 458–464.
 13. Блакитний М. К вопросу о пенсионном обеспечении духовенства Черниговской епархии в 80-е гг. ХІХ в. – начале ХХ в. (по материалам журнала «Черниговские епархиальные известия»). *Вестник церковной истории*. 2015. № 1–2. С. 319–328.
 14. Blakitny M. Cirkevní periodika Cernihivské eparchie na počátku dvacátého století (1912–1917). *Auspicia*. 2016. № 5. С. 39–45.
 15. Блакитний М. Списки церковнослужбовців Глухівського, Конотопського і Кролевецького повітів Чернігівської губернії на 1861 р. (матеріали часопису

- «Черниговские епархиальные известия»). *Сіверщина в історії України : збірник наукових праць*. Глухів; Київ, 2017. Вип. 10. С. 295–299.
16. Блакитний М. Документи до історії видання епархіального часопису «Вера и жизнь». *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 34–39.
17. Блакитний М. Новгород-Сіверське духовне училище за матеріалами духовної періодики Чернігівщини (друга половина XIX – початок XX ст.). *Сіверщина в історії України : збірник наукових праць*. Глухів; Київ, 2019. Вип. 12. С. 261–262.
- Наукові праці апробаційного характеру:**
18. Блакитний М. Церковна історія Північного Лівобережжя за доби Гетьманщини на сторінках часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь». *Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття»*. Ніжин, 2006. С. 26–29.
19. Блакитний М. До питання про взаємовідносини між козацькою старшиною та церквою на території Північного Лівобережжя за доби Гетьманщини (за матеріалами часопису «Черниговские епархиальные известия»). *Збірник наукових праць «Батуринські читання. 2007»*. Ніжин, 2007. С. 34–37.
20. Блакитний М. Матеріали з історії Чернігова на сторінках часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь». *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи : збірник наукових праць*. Чернігів, 2007. С. 636–643.
- Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:**
21. Блакитний М. Церковна благодійність на території Північного Лівобережжя у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь»). *Скарбниця української культури : збірник наукових праць*. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 35–38.

22. Блакитний М. Підготовка і проведення XIV Всеросійського археологічного з'їзду за матеріалами часопису «Черниговские епархиальные известия». *Скарбниця української культури : збірник наукових праць*. Чернігів, 2009. Вип. 11. С. 136–140.
23. Блакитний М. Списки мешканців Чернігівської губернії, що загинули під час російсько-турецької війни 1877–1878 років (за даними часопису «Черниговские епархиальные известия»). *Скарбниця української культури : збірник наукових праць*. Чернігів, 2010. Вип. 12. С. 98–120.
24. Блакитний М. Чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський) як засновник часопису «Черниговские епархиальные известия». *Скарбниця української культури : збірник наукових праць*. Чернігів, 2010. Вип. 12. С. 165–168.
25. Блакитний М. До історії поховань на цвинтарях кафедральних соборів у Чернігові. *Чернігівські старожитності : збірник наукових праць*. Чернігів, 2012. Вип. 4. С. 11–16.